

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A

15.296

FEJEZETEK
A SZLOVÁKIAI
KISALFÖLD
NÉPRAJZÁBÓL

Budapest

R12

A 15. 296

FEJEZETEK A SZLOVÁKIAI KISALFÖLD NÉPRAJZÁBÓL

A Magyarságkutatás könyvtára

• XII •

Felelős szerkesztő

JUHÁSZ GYULA

Sorozatszerkesztő

DIÓSZEGI LÁSZLÓ
FEJŐS ZOLTÁN

LISZKA JÓZSEF

**FEJEZETEK
A SZLOVÁKIAI
KISALFÖLD
NÉPRAJZÁBÓL**

Budapest
1992

MTA NÉPRAJZI
KUTATÓINTÉZETE
KÖNYVTÁRA
LELTÁR: 26. 098

ISSN 0865-3925
ISBN 963-8105-12-7

Megjelent a Teleki László Alapítvány támogatásával

A munkához, amely csak a tiéd, amely elől menekülni nincs módod, sem jogod, amely végzeted: nemcsak készség kell, képesség, ismeret, tapasztalás, nem. A munkához nemcsak sugallat kell és kegyelem. S nemcsak egy igavonó állat szorgalma kell hozzá. Mindez kell és mindez kevés.

A munkához isteni erény is kell. Ez az erény a türelem. Nem elhagyni a munkát. Nem meghökölni. Nem megszökni előle. Türelmesen elviselni, úgy, mint egy titokzatos betegséget, napról napra, éveken át, az életen át élni vele, mint a rab a porkolábbal, mint a beteg a nyavalyával, melyet Isten mért rá.

(Márai Sándor)

Szeresd a magad kis mesterségét, amibe beletanultál, és találj benne kedvedet! Ami még hátravan életedből, úgy éld le, hogy minden dolgodat teljes lelkedből az istenekre bízod, és az emberek közül egynek sem vagy sem zsarnoka, sem szolgája!

(Marcus Aurelius)

Bevezetés

Bő tíz esztendő kutatási eredményeiből ad ízelítőt ez a válogatás. Egy évtizedes múzeumi tevékenységem ideje alatt „kenyéradó szakmám”, a régészet gályarabságában néprajzi kutatással csak jószerével munkaidőn kívül, szabad időmből elcsipegetve, éjszakáimat meghosszabbítva, lényegében tehát önkéntes gyűjtőként foglalkozhattam. Fokozatosan mégis összegyűlt annyi, a szlovákiai Kisalföld népi kultúrájának egyes jelenségeit bemutató, elemző dolgozatom, hogy az idő múltával is érdemesnek látszik közülük egy csokorra valót kiválogatni, újra megjelentetni. Az itt olvasható írások egy része különböző folyóiratokban, szaklapokban, múzeumi évkönyvekben egyszer már megjelent, mások viszont most látnak először napvilágot. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a már korábban közzétett írásaim esetében sem ragaszkodtam az „összöveghez”, az eredeti közlés formai-tartalmi megoldásaihoz. Ellenkezőleg. Úgy érzem becsültebbnek, a köz számára hasznosabbnak, ha mai tudásom szerint, a szakkutatás azóta elért és hozzám is eljutott eredményeire támaszkodva, a terepről időközben nyert újabb adataimmal kiegészítve átdolgozom, kijavítom őket. A magam számára is érvényesnek tartom Benedek Marcell bevezető sorait Az olvasás művészete 1970-es, második, átdolgozott kiadásához: „...soha nem hittem magamról, hogy akár egyetlen gondolatnak is megtaláltam örök életre szánt, márványba véshető formáját. Alapvető erkölcsi és esztétikai elveimhez sziklaszilárdan ragaszkodtam, de mindig szükségét éreztem a továbbtanulásnak, fejlődésnek éppen úgy, mint kifejezőeszközeim gazdagításának és nemesítésének...” Ebből az elvi-erkölcsi alapállásból kiindulva dolgoztam át (több esetben gyökeresen) a már megjelent írásaimat azzal, hogy az eredeti szöveget is vállalom — természetesen. Ezért minden esetben feltüntettem az első megjelenés(ek) bibliográfiai adatait.

A gyűjteményben különböző terjedelmű, tematikai szélességű és mélységű dolgozatokat talál az olvasó. Vannak közöttük apró adatközlések, s vannak nagyobb tematikai és földrajzi távlatokat is átfogó összegzési kísérletek. Ahogy az egész gyűjteményt, úgy ezeknek az összegzési kísérleteknek a nagyobbik részét sem kutatások lezárásának szántam. Eddigi ismereteinket szerettem volna összefoglalni, a már felgyülemlett adathalmazban szerettem volna bizonyos rendet teremteni, s (magam számára is) kijelölni az utat a további vizsgálódásokhoz. A figyelmes olvasó nyilván megtalálja majd azokat a témaköröket, amelyek szívemhez közelebb állanak. Kutatásukat magam is folytatni szeretném, de az nyilvánvaló, hogy egy emberöltő kevés az ilyen nagy (és néprajzilag alig ismert) tájegység egész népi kultúrájának a feltárására. Bízom benne, hogy kötetem másokra is ösztönzőleg hat majd a kutatások elmélyítéséhez.

Az egész gyűjteményt három csoportra, tematikai egységbe tagoltam. Az elsőben két tanulmány olvasható, amelyek a Kisalföldet mint földrajzilag eléggé pontosan meghatározható fogalmat, geográfiai egységet igyekeznek különböző szempontok szerint, elsősorban kulturálisan, néprajzilag jellemezni, határait kijelölni, belső tagolódását megállapítani, a szomszédos tájegységekkel való etnokulturális kapcsolatait feltárni. A másik két csoportba az anyagi, illetve a szellemi kultúra jelenségeit elemző dolgozataimat soroltam. Mivel a felhasznált és hivatkozott irodalom az egyes tanulmányok esetében gyakran fedi egymást, ezért — helytakarékosági szempontból is — az írásokat összesített irodalomjegyzék követi. Ez az irodalomjegyzék

elsősorban azokat a műveket tartalmazza, amelyekre a tanulmányok jegyzetapparátusa is utal. Nem túl nagy számban, de helyet kaptak benne olyan bibliográfiai egységek is, amelyekre nem hivatkozom, de amelyeket a Kisalföld népi kultúrájának megismeréséhez feltétlenül számon kell tartani. Így az irodalomjegyzék egyben a *Kisalföld-kutatás válogatott bibliográfiája* is szeretne lenni. A kötethez csatolt helynévmutató (amely egyúttal magyar–szlovák helynév-jegyzék is) a földrajzi tájékozódást, helyismereti kutatást segítheti.

Pascal írja: „Némely szerzők így beszélnek műveikről: »Az én könyvem, az én kommentárom, az én történetem stb.« Érezni rajtuk, hogy jó módú polgárok, házuk a főutca néz, s folyton az »én otthonom«-ra jár a szájuk. Pedig helyesebben tennék, ha ezt mondanák: »A mi könyvünk, a mi kommentárunk, a mi történetünk stb.«, hiszen rendszerint több benne a más, mint az övék.” Nos, mindezt a jelen munkáról is elmondhatjuk, hiszen benne idős kisalföldi parasztemberektől gyűjtött, illetve a szakirodalomból kicédulázott adatok sorjáznak csupán. Igaz, így, együtt első alkalommal. Ami a magam szerény hozadéka e gyűjteményhez, az legfeljebb az adatok csoportosítása, elrendezése, illetve olykor egy-egy továbbgondolt következtetés, problémafölvetés... Mindezek viszont soha nem születhettek volna meg idős beszélgetőpartnereim türelmes és odaadó segítségével. Név szerint lehetetlenség volna elősorolni mindannyiukat, így most együtt köszönöm meg nekik, hogy életükből néhány órát, napot reám szántak és emlékeztek.

Hálás köszönettel tartozom továbbá Selmeczi Kovács Attilának és Vekerdi Józsefnek azokért a — főleg a szakirodalom beszerzését érintő — rendszeres támogatásukért, amelyek nélkül ez a gyűjtemény még hézagosabb lett volna. Lukács Lászlónak, aki néprajzi érdeklődésem első pillanatától kezdve valóban figyelemmel kíséri munkámat, állandó és önzetlen szakmai-baráti tanácsaival segíti kutatói tevékenységemet, szintén örök hálával tartozom ... és még folytathatnám a sort, hiszen meglehetősen szertágazó érdeklődési körömnek köszönhetően eddigi munkásságom alatt számtalan kolléga segítségére, tanácsaira szorultam, amelyeket rendre meg is kaptam. Köszönet érte.

Végezetül feleségemnek, L. Juhász Ilonának mondok köszönetet, aki olyan időszakban állt mellém és segített át nehézségeken, amikor azokat nélküle bajosan tudtam volna legyűrni. Ha ő nincs, ez a kötet sem készülhetett volna el...

Köbölkúton, 1991. augusztus 18-án.

A Kisalföld

Kísérlet egy földrajzi fogalom néprajzi szempontú meghatározására

A Dévénynél a Kárpát-medencébe jutó Duna egy viszonylag nagyméretű sík területre, a Kisalföldre érve két részre osztja azt. Ennek a síkságnak a Dunától északra, a mai Szlovákia délnyugati szegletében elterülő részével, annak népi kultúrájával foglalkoznak e kötet tanulmányai. Az alábbiakban — mintegy bevezetés gyanánt — a vidék természetföldrajzi és településtörténeti meghatározóit tekintem át, majd kísérletet teszek a táji-történeti tagolódás megragadására, illetve a néprajzi kép megrajzolására is.

A vidék természetföldrajzi meghatározói

„A Kárpátok belső vonulatainak kapcsolata az Alpokkal már egészen megszűnik, e vonulat és az Alpok közé beékelődik egy neogén süllyedék, melyet közönségesen Kisalföldnek, helyesebben Győri-medencének nevezünk (...). A Győri-medencét észak-nyugaton a Ruszti-dombsor és a Nyugati Kárpátok összetöredezett vonulata majdnem egyenes vonalakkal határolja. Északon és északkeleten a két Fátva vonulatai merőlegesen érkeznek a medence peremére, itt a Vág, Nyitra és Zsitva öblözetei bizonytalanná teszik a határt, mert a medence síkja lassan alakul át széles hegyközi völgyiségekké. Keleten a Garam, majd az Ipoly mossa az andezit-hegységek lábát, utóbbi csak éppen a torkolata közelében tud befurakodni a Börzsönyi-hegységbe...” — Prinz Gyula sorai¹ lényegében ma is időszzerűen határozzák meg a Kisalföld felső karéjának (tehát a most bennünket érdeklő részeknek) a természetföldrajzi határait. Ami a vidék természetföldrajzi képét illeti, azt elsősorban a szertelenül kanyargó, több kisebb-nagyobb ágra bomló, majd ismét összefutó Duna, illetve az itt beléje torkolló mellékfolyók, a Vág, Nyitra, Zsitva, Garam és Ipoly határozzák meg alapvetően (1. ábra). Ezeknek a folyóknak az alsó szakasza a múlt század végi folyószabályozásokig, illetve az azok árterületét jellemző mocsarak lecsapolásáig lápos, vízenyős terület volt. A Kisalföld északi sávja, amely már „széles hegyközi völgyiségekké” alakul át, inkább erdős, és a szántóföldi földművelésnek, a szőlő- és gyümölcskultúrának inkább kedvezett már a korai időkben is.

A tájegységen belüli kettősség és az ehhez kapcsolódó, északi hegyvidéki erdős övezet nagyszerű lehetőségét nyújtotta a nagytáji munkamegosztásnak, a természeti kincsek alapján gyártott termékek, illetve termelt termények kicserélésének.²

1 PRINZ 1914, 66.

2 Vö. ANDRÁSFALVY 1978. Lásd továbbá a kötet következő tanulmányát!

1. ábra. A szlovákiai Kisalföld és táji tagolódása

Településtörténeti összetevők

Minden túlzás nélkül állítható, hogy a bennünket most érdeklő terület már az emberi megtelepedés korai szakaszától (értsd: elsősorban az újabb kőkorszaktól, bár őskőkori leletek a korábbi megtelepedést is bizonyítják) lakott volt. Vizsgálati tárgyunk szempontjából azonban elsősorban a koraközépkortól érdekelhet bennünket igazából a vidék megtelepedésének a foka és milyensége. Nyilvánvaló, hogy már az 5–8. században szláv és avar telepek tarkították a szóban forgó területet, miközben minden joggal feltételezhetjük, hogy bizonyos régebbi (főleg germán) néptörzsek is tovább élhettek a természetföldrajzi adottságai miatt nehezen járható vidék egy-egy eldugottabb zugában. Ugyanúgy, ahogy később, a 9. században is kimutatható Komárom környékén az avarok egy csoportjának a továbbélése.³ A magyar honfoglalást (896) megelőzően is elég tarka etnikai képe lehetett tehát ennek a vidéknek, s ez a következő évszázadokban sem változott meg számottevően. A középkor viharos évszázadai (a tatár, majd a török háborúk) a helyi lakosság nagyarányú pusztulásához, meneküléséhez vezettek, aminek következményeként e háborúk elcsitulásával a mindenkori földesurak különböző néptörzseket telepítettek itt le. Ezek közül a legjelentősebb kétségtelenül a 13. század eleje óta szinte folyamatosan beszivárgó, letelepedő, származását tekintve rendkívül heterogén népes-

3 TRUGLY 1985.

ség,⁴ amelynek utolsó hulláma a török után, a 17. század legvégén, a 18. század elején foglalta el új hazáját. Mivel ezek a német telepesek viszonylag széles időhatárokon belül érkeztek, és — a vidék nyugati peremterületeit leszámítva — letelepedésük is rendkívül szétszórt volt, nyelvilag aránylag gyorsan hasonultak környezetükhöz (a magyarok közé települtek nyelvilag magyarrá, a szlovákok közé pedig szlovákká váltak viszonylag rövid idő alatt). Példaként az eredendően magyar lakosságú Szőgyént hozhatom föl. A falu a tatárjárást követően oszlott ketté, Magyar- és Német-Szőgyénre, ugyanis „a villongások kikerülése végett jónak találtatott a helységet két részre osztani; az egyik a fennmaradt magyaroknak, a másik pedig a vendég németeknek jutott osztályrészül. Tudva levő dolog, hogy a beköltözött népek különféle kiváltságokat nyertek királyainktól; úgy a német szőlgyéniek is magukkal hoztak papot, kit azután is szabadon választottak; először is fakápolnát építettek; azután kőből emeltek templomot, és már papjuk sem egyedül az istentiszteletek tartására szorítkozott, hanem plebánusi joghatóságot gyakorolt” — olvashatjuk egy múlt század végi leírásban,⁵ amely a következőképpen folytatja a vendég németek helyi beilleszkedésének a leírását: „dicséretökre válik ezen új gyarmatoknak (értsd: német telepeseknek, L. J. megj.), hogy honi nyelvünket oly hamar megtanulták, miszerint már 1732. évben csak minden harmadik vasárnapon és búcsú napján szükségelték a német szent beszédet; napjainkban pedig nevöket ugyan viselik, de nyelvöket többé nem is értik. Sőt a házasság által annyira azonosodtak a magyar-szőlgyéniekkel, hogy ha a két határ nevezetes különbsége nem gátolná, tökéletesen egygyé olvadhatnának”.⁶

Ezt a nyilvánvalóan a szerző és kora szája íze szerint idealizált képet annyiban azért módosíthatjuk, árnyalhatjuk, hogy idézzük forrását, az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv idevágó adatát: „A plébános Fehér József ... beszél magyarul, németül és tótul... Minden harmadik vasárnap német szt. beszédet kell tartania, mert a németek igen elszaporodtak”.⁷ Ugyanez a forrás a környék több falujában is említi, hogy papja a magyar mellett a szlovák és részben a német nyelvet is bírja (pl. Kéménd, Kőhídigyarmat, Kőbölkút, Bátorkeszi stb.),⁸ ami azt jelenti, hogy a lakosság részéről nyilván volt bizonyos fokú igény is az ilyen nyelvű szentbeszédre tartására. A szlovák elem megerősödése szintén a török háborúk utáni déli irányú népességmozgásokkal hozható szerves összefüggésbe.⁹ Ugyanebben az időben Morvaországból is érkeztek telepesek a Kisalföld északi vidékeire (itt elsősorban a Surány és Ógyalla környéki, mára szlovákká vált, de nyelvjárásában a morva elemet erősen megőrző nyelvsgiget-re,¹⁰ illetve a Rétére települt, azóta nagyrészt elmagyarosodott, a helybeliek által azóta is „hanákoknak” nevezett morva telepesekre gondolok).

4 Ezen kívül természetesen korábbi, más néptörzsek letelepedéséről is vannak adataink. Ismeretes például, hogy 1075-ben a mai Udvard és Zsitvabesenyő határában besenyők települtek le (KÁLMÁN 1943., 41.), valamint hogy IV. Béla a mai Érsekújvár környékén kunokat telepített le Nyárhíd és Győrök (Lék?) nevű falvaiban (KÁLMÁN 1943., 41.; SZÓKE 1943., 27.). Vö. BÁTKY 1923.; LISZKA 1985c.; MAKKAJ 1947. A német telepesek kérdéséhez lásd: KOVAČEVIČOVÁ 1989.; MAKKAJ 1947.; VÁCLAVÍK 1925., 26—30.

5 SZABÓ 1865., 335.

6 SZABÓ 1865., 339.

7 VILLÁNYI 1891., 110. Ami a két falu[rész] „tökéletes egygyé olvadását” illeti, azzal kapcsolatban csak annyit jegyeznek meg, hogy még századunk közepe táján sem voltak ritkák a verekedések, késelések a két településrész legényei között. A szóhasználatban a falu népe még ma is megkülönbözteti egymástól a két településrészt: „megyek Magyarba” — mondják a német-szőgyéniek és fordítva. Ehhez a témához lásd még a kötet szőlőhegyi építményekről szóló dolgozatát!

8 VILLÁNYI 1891.

9 A történetileg változó szlovák—magyar nyelvhatár kérdéséhez lásd: KNIEZSA 1941.

10 KÁLMÁN 1943., 43. Ugyancsak Kálmán Béla mutatja ki szépen a naszvadi anyakönyvek alapján, hogy

Erős délszláv hatással is számolnunk kell ebben az időben: A Duna mentén, még a török terjeszkedés elől menekülve, majd később is, legnagyobb intenzitását a 17. században elérve, szerbek húzódtak föl, észak felé, egészen Komáromot is elérve.¹¹ A Kisalföld nyugati szegletében, lényegében a burgenlandi horvát nyulvány legészakibb sarkaként, horvát telepeket találunk. Ezen telepések származása nem volt azonos, és a beköltözés ideje is változó volt: a 16. század folyamán Pozsony környékén nagyjából 20 faluban telepedtek le.¹² Legjelesebb telepük Horvátgurab,¹³ amely mára szinte teljesen elszlovákosodott. Rajta kívül a legtovább Dúbravka (Kaltenbrunn) őrizte meg horvát jellegét. Ide, a Kozma és Damján tiszteletére szentelt templomba évente szeptember 27-én horvát búcsújárók érkeztek, nemcsak a dél-szlovákiai horvát telepekről, hanem a magyarországi Dunántúlról és Ausztriából (Burgenlandból) is, „így ez az egyházi ünnep a szlovákiai horvátok kis Mekkájában egyúttal horvát nemzeti ünnepnek is számított”.¹⁴

Ehhez az amúgy is tarka etnikai képhez járulnak még a cigányoknak, nyilvánvalóan a középkor óta folyamatosan létező, bár — az ország más, keleti vidékeivel összevetve — nem annyira jelentős csoportjai,¹⁵ a zsidóság soha nem vizsgált, de nyilvánvalóan jelentős hatása,¹⁶ illetve az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt, a földreform nyomán a magyar vidékekre telepített cseh legionarista kolonisták falvai, valamint a második világháború utáni csehszlovák—magyar lakosságcsere-egyezmény keretében Magyarországról érkezett szlovákok csa ládjai.¹⁷

Az egész képet összevetve elmondhatjuk, hogy az eredendően magyar—szlovák vegyes lakosságú (miközben a déli része inkább magyar, ill. magyar többségű, míg az északi rész szlovák, ill. szlovák többségű) terület etnikai képét ugyan gyakran bolygatták meg különféle (német, szerb, horvát stb.) telepések, de ezek nagy többségükben nyelvileg mára teljesen asszimilálódtak, hol a magyar, hol a szlovák többségi nemzethez hasonlóan. Számontartásuk mégis rendkívül fontos, hiszen a népi kultúra számtalan megnyilvánulási formájára, jelenségének eredetére szolgálhatnak magyarázattal.¹⁸

Ímely és Ógyalla lakossága milyen rohamosan szlovákosodott el a 18. század elején: amíg 1715-ben Ímelyen csak két, addig 1720-ra már tizenkét szlovák nevű család található az anyakönyvekben (KÁLMÁN 1943, 43.).

11 JUGA 1913., 9—29.; UROSEVICS 1969., 28—49.

12 UROSEVICS 1969., VÁCLAVÍK 1925., 31—37.

13 A falu néprajzáról, településtörténeti viszonyairól példás monográfiát készített Anton Václavík (VÁCLAVÍK 1925.).

14 VÁCLAVÍK 1925., 36.

15 A cigányok szlovákiai településtörténetéhez lásd: HORVÁTHOVÁ 1964., 96—173. Vö.: KOVALCSIK 1985., 9—10. További irodalommal. A szlovákiai cigányok néprajzához (binnen rengeteg dél-szlovákiai adattal) lásd: HORVÁTHOVÁ 1964., 177—354.

16 Vö.: SZÓKE 1943., 31.

17 A két utóbbi problémakör településtörténeti kutatása tudomásom szerint éppen csak kibontakozóban van, így azok szélesebb néprajzi, művelődéstörténeti hatásairól sem sokat tudunk mondani. Az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatti földreformhoz és a kolonisták letelepítéséhez lásd: MACHNIK 1935. A második világháború utáni lakosságcsere néprajzi módszerekkel is megfogható következményeihez vö.: LISZKA 1988e.; LISZKA 1989a.; LISZKA 1989b. (ill. az e kötetben is olvasható népi teherhordás-tanulmány); SZANYI 1976.

18 Tudomásom szerint a magyar néprajzkutatásban Ujváry Zoltán hívta fel először a településtörténeti adatok fontosságára a figyelmet. Arra a szempontra gondolok itt, amelyet mind ez ideig figyelmen kívül hagytak a történeti népmozgások iránt egyébként fogékony kutatók is, Ujváry több helyen is rámutatott arra, hogy bizonyos folklórjelenségek meggyökerezése más-más népeknél a leghamarabb bizonyos településtörténeti okokkal, a migrációt követő nyelvváltással és nem a kulturális elemek önmaguktól való vándorlásával magyarázhatók (UJVÁRY 1984.).

Néprajzi kép

Nem kell túl mélyre fúrni ahhoz, hogy megállapíthassuk: a Kisalföld népi kultúrája jellegzetesen átmeneti műveltség — időben és térben egyaránt. Időben azért, mert viszonylag korán elérte a városiasodás, illetve polgárosulás (ez alól csak a keleti, Alsó-Garam és Alsó-Ipoly menti települések a kivételek), térben pedig azért, mert elszakíthatatlanul kötődik ugyan a tágabban értelmezett pannon térséghez (tehát nagyjából a Dunántúlhoz), annak legészakibb részét alkotva, miközben erősen ki van téve az osztrák, mórva és szlovák hatásoknak. Északkeletről pedig az északi magyar nyelvterület népi kultúrájának (amelyet előszeretettel jellemzünk palócosnak) egyértelműen kimutatható folyamatos és erős hatása formálta évszázadokon keresztül.

A továbbiakban a vizsgált tájegységnek (tehát a Kisalföld északi, szlovákiai felének) népi kultúráját próbálom meg jellemezni, egyrészt azért, hogy a fenti megállapításokat néhány konkrét példával is alátámasztom, másrészt azzal, hogy belső, elsősorban táji-történeti és csak részben megragadható néprajzi belső tagolódásának a megállapítására teszek kísérletet.

1. A Kisalföld népi kultúrája és helye a tágabb környezet összefüggésrendszerében

Ahhoz, hogy egy nagy táj általános néprajzi képét megrajzoljuk a Kárpát-medencében, már viszonylag sok és megbízható alapmunka áll rendelkezésünkre. Így van ez a Kisalföld esetében is, hiszen amellett, hogy a Magyar Néprajzi Atlasz¹⁹ és a Szlovákia Néprajzi Atlasza²⁰ megfelelő térképlapjai nagyszerűen felhasználhatók ehhez a munkához, számtalan részlettanulmány és összefoglalás látott már napvilágot,²¹ amelyek kiaknázása sok tanulsággal kecsegtet.²²

Amennyiben a már említett magyar és szlovák néprajzi atlasz térképlapjait szemügyre vesszük, nem kell sok lapozgatás ahhoz, hogy az imént összegzett néprajzi képhez és kapcsolattrendszerhez látványos példákat találjunk. A továbbiakban — szinte véletlenszerűen kiragadott példák segítségével — ezt igyekszem igazolni.

A Magyar Néprajzi Atlasznak Paládi-Kovács Attila által készített 195. térképlapja a székéroidal formáját vizsgálja, s belőle egyértelműen kitetszik, hogy a gyakori hajlított székéroidala Dunántúl középső és északi részén általános, s ehhez szervesen kapcsolódik a szlovákiai Kisalföld jelentékeny hányada is. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szóban forgó területen lényegében két székértípust használtak: a *szerdahelyi kocsi* és a *somorjai kocsi*. Az utóbbi volt a hajlított oldalú, s főleg Komáromban, Párkányban, Érsekújvárott és környékén készítették, használták. A szerdahelyi kocsi inkább egyenes oldalú volt, és a dunaszerdahelyi *kerékgyártók* készítették, de a gútaiak is foglalkoztak vele. A néprajzi atlasz említett térképlapja szépen alátámasztja ezt a — recens gyűjtésből származó — adatot.

19 BARABÁS 1987.

20 KOVAČEVIČOVÁ 1990.

21 Itt most csak a legfrissebb összefoglalásra, Kósa László nagyszabású munkájára hivatkozom (KÓSA 1990.).

22 A Kisalföld szlovákiai része néprajzi kutatástörténetének még csak vázlatos áttekintésére sem vállalkozhatom most (ehhez lásd: LISZKA 1990j.). Némileg pótolja ezt a viszonylag terjedelmes összesített irodalomjegyzék, amely a hivatkozott műveken felül a szlovákiai Kisalföld legfontosabb magyar néprajzi eredményeit is magában foglalja (lásd még: LISZKA 1988g.).

A *szekérkas* nevét elemző, ugyancsak Paládi-Kovács Attila által szerkesztett 200. számú térképlap tanúsága szerint a *kocsikas* megnevezés főleg a Dunántúlon, annak is nyugati sávjában és a Kisalföldnek a Dunától északra elterülő vidékeire jellemző, északon kis nyúlvánnyal keleti irányba.

Tovább tallózva, a hámformák elterjedési térképe (115) szolgál tanulságokkal. Ebből kitűnik, hogy a keleti magyar nyelvterület kivételével az egész magyar nyelvterületen *szügyhámot* használnak, s ehhez a Dunántúl nyugati sávjában és a Kisalföld északi részén *nyakhám* (*kumet*) is társul. Ezt az utóbbi kisebb területet nagyjából fedi a szügyhám *magyar szerszám* elnevezési körzete (116-os térképlap). E két térkép az erős szomszédnépi hatásoknak, a kumet elterjedésének és meghonosodásának ékes bizonyága.

A házi származások összesített *baromfi* elnevezése a Füzes Endre által készített 130. térképlap tanúsága szerint a Kisalföldre, a Dunántúl keleti felére és a Duna—Tisza közére jellemző. Szolnoky Lajosnak a kenderáztatás egységeit bemutató térképlapja szerint a kévénkénti vízbe rakási mód elterjedési határa nyugaton nagyjából egybeesik a fentiével, miközben keleten tovább húzódik.²³ A csirkeborító elnevezése (133. térkép) a Dunántúlon és a Kisalföld északnyugati részén *borító* (és származékai), míg a Kisalföld északkeleti szegletében, a Börzsöny-vidékkel kiegészülve, szigetszerűen *puplik*. Nagyjából ezt a szigetszerű előfordulást fedi az edényhordó háló *pánt* elnevezési körzete (215. térkép). Ez a teherhordó alkalmazottság egyébként a Kisalföldnek a Dunától északra elterülő vidékeire, a Duna—Tisza közére és az ún. Palócföld nagy részére jellemző, s — a fenti szigetet leszámítva — mindenütt *kantár* a neve. Ugyancsak ezt az említett szigetszerű területet fedi nagy vonalakban a szegrózsás rostfésű *héhh* elnevezése.²⁴

Még folytathatnám a példák felsorakoztatását, amelyek rendre a bevezető megállapításokat támasztanák alá. Mivel e kötet további tanulmányai is szolgáltatnak jó néhány fogódzót, nem folytatom ezt a bizonyító eljárást. A Kisalföld népi kultúrájának a szűkebb-tágabb környezeten belül elfoglalt helyét nagyjából vázolva és bizonyítva, inkább a belső tagolódás kérdésére szeretnék még kiténi.²⁵

2. Belső tagolódás

Úgy tűnik, nagy vonalakban ma is egyet lehet érteni Viski Károly megállapításával, miszerint „a Kis-Alföld — amelynek a hagyományban számon tartott összefoglaló neve nincs — sok tekintetben egységes földrajzi táj és néprajzi egység területe, amelyet a Duna a múltban legfennebb közlekedésileg bontott meg időnként. Az erre törekvő sok folyó s az ezek alkotta egykori — ma már jobbára lecsapolt — árterek, vizenyős rétségek, nádas tóságok inkább földrajzilag osztják kisebb-nagyobb tájakokra s bennük néprajzi területekre...”²⁶

A továbbiakban a vidék két markáns tájegységét, a Csallóközt és a Mátyusföldet, valamint — legalább érintőleg — a Vág és Garam közti névtelen terület főbb jellemzőit ismertetem.

23 SZOLNOKY 1972., I. térkép.

24 SZOLNOKY 1972., 199., XX. térkép.

25 A néprajzi atlaszok térképlapjai erre vonatkozólag nem sok tanulsággal szolgálnak, lévén e terület túl kicsi, a kutatópontok száma meg túl kevés volt ahhoz, hogy értékelhető adatokat kapjunk. A jövőben nem lenne tanulság nélküli egy kisalföldi néprajzi atlasz elkészítése sem.

26 VISKI 1938., 5.

Csallóköz. Európa legnagyobb folyami szigete, a Duna és a Kis-Duna által közrezárt terület. A 19. század végi folyamszabályozások, mocsárlecsapolások előtt szinte járhatatlan, vizenyős, lápos, tavakkal, folyóágakkal szabdaltnak volt (egyedül Nagymenyher határában például a 18. században harminc kisebb-nagyobb tavat számláltak össze). Ezekből a természetföldrajzi viszonyokból adódóan a Csallóköz hagyományos foglalkozási ágai a gyűjtögetés, a halászat,²⁷ valamint a rétgazdálkodás. A Duna főenyéből évszázadokon keresztül jelentős mennyiségű aranyat mostak a csallóközi aranyászok.²⁸ A természeti kincsekben való bővelkedése miatt Aranykertnek is nevezték, s gazdag monda- és regevilága őrződött meg szinte napjainkig aranyhajú Tündér Ilonáról és Gönczöl táltosról, valamint a néphagyomány szerint a vidéket vadászat céljából egykor gyakran látogató Mátyás királyról.²⁹

A 19. század vége óta mind nagyobb szerepet kap Csallóköz hagyományos gazdálkodásában a szántóföldi földművelés, azon belül is elsősorban a gabonatermesztés, valamint a belőle kisarjadó gabonakereskedelem és a malomipar. Továbbra is jelentős szereppel bír az ártéri gazdálkodás, illetve az azzal szorosan összefüggő állattartás.³⁰

A Csallóköz tájnév³¹ elsősorban földrajzi szempontú meghatározás, és a néprajz oldaláról — annak ellenére, hogy viszonylag sokat tudunk e vidék hagyományos népi műveltségéről — a jövő kutatási feladatai közé tartozik a tájegység jellegzetességeinek, kultúrájának, a környezettől esetleg eltérő sajátosságainak, belső tagolódásának a kimutatása. Annyi azonban már most is nyilvánvaló, hogy a Duna két ágának merev kulturális határként való értelmezése néprajzi szempontból semmiképpen nem állja meg a helyét. Igen szoros, gyakran genetikai rokonságban van a tőle délre elterülő Szigetközzel,³² illetve az északról vele határos Mátyusfölddel.³³

Elsősorban településföldrajzi, településnéprajzi szempontból a Csallóköz két részre oszthatjuk. A Pozsony vonzáskörzetéhez tartozó Felső-Csallóközre (*Főtáj*) és a Komáromhoz húzó Alsó-Csallóközre (*Altáj*). Földrajzilag pontosan kihasználható belőle, ám néprajzi különállása még kérdéses, a *Csilizköz*, amelynek néhány települése 1918 előtt a Duna túlsó oldalán fekvő Győr vonzáskörzetéhez tartozott.³⁴

Mátyusföld. Lévéen történeti és nem földrajzi fogalom, körülhatárolása jóval problematikusabb az előzőénél. Már a tájegység nevének eredetét illetően sem egyeznek a vélemények, hiszen annak ellenére, hogy míg a föld népe igen gyakran Korvin Mátyástól (aki — úgy mond — igen gyakran vadászgatott errefelé) eredezteti a terület nevét, más vélemények szerint viszont a Mátyus név „mint a magyarokhoz csatlakozott Palóc népnek külön és csúf elnevezésére utal, pl. Barkópalóc, Matyópalóc stb.”³⁵ Az igazság mégiscsak valószínűleg az, hogy a vidék a 14. század hírhedt kiskirályáról, az e területet uraló Csák Mátéről kereszteltetett el. További probléma, hogy vajon mekkora volt ennek az egykori birodalomnak a kiterjedése, illetve napjainkig milyen mértékű átalakulásokon ment át a kérdéses terület. Itt is egymással vitázó vélekedések születtek, ám ezek nem bizonyos, hogy összehangolhatatlan ellentmondásban

27 ALAPI 1933.

28 N. LÁSZLÓ 1988.

29 Vö. MARCZELL 1968. Továbbá lásd a kötet egy idevágó tanulmányát!

30 ANGYAL 1988. Vö. FEHÉRVÁRYNÉ 1988.

31 PÜSPÖKI—NAGY 1989.

32 Vö. KOCSIS 1991., TIMAFFY é. n. 213—232.

33 Vö. GÖRFÖL 1989., 173.

34 PÁLOS 1911.

35 TROCH 1908., 5.

vannak egymással! Valószínű ugyanis, hogy ha ezeket a történetiséget szem előtt tartó véleményeket szembesítjük az ott és a környéken lakók tájszemléletével, valamint a népi kultúra egyes, térképre vetíthető jelenségeinek elterjedésével, akkor az derül majd ki, hogy a történetileg — akár helyesen! — meghatározható „Mátyus földje” (értsd: Csák Máté egykori birodalma) területileg fokozatosan zsugorodva őrizte meg egykori urának nevét, és néprajzi értelemben inkább erről a „végső”, kisebb tájegységről helyes Mátyusföldként beszélni.

A továbbiakban azt nézzük meg konkrét példákon keresztül, hogyan alakult a tájegység kiterjedése, illetve hogyan változtak a róla alkotott elképzelések.

Botka Tivadar, Trencsén urának kései híve a múlt század végén például Mátyusföldről mint a „nagy országban alkotott kis országról” beszél, és egy 15. századi adat alapján a következő megyéket sorolja (meglehetősen furcsa logika alapján) hozzá: „.... Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Trencsín, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pozsony, Komárom, Esztergom, ezen utoljára nevezett három megyének azonban csak a Dunáig nyúló részei. Ez volt tehát eredetileg a Mátyusföldre, s beillett, mint mondám, kis országnak”.³⁶ Majd így folytatja: „Utóbb a XVII. század közepétől kezdve már a történelmi és földrajzi irodalom termékei Mátyusföldnek több egykori részeit feledékenységbe jutottnak mutatják, és mind inkább szűkebb határok közé szorítják azt. Például Kálnoky, Rákóczy hadaival Nógrádon és Honton keresztül menve, csak akkor tartotta a sereget Mátyusföldre érkezettnek, mikor Léva vára alá jött, naplójában ilyen kifejezést jegyezván föl: hogy Lévánál Barsban kezdődik Mátyusföldre...”³⁷ A továbbiakban a tájfogalomnak a népi tudatban megmaradt emlékét Czuczor Gergely meghatározásán keresztül bizonyítja. Nézzük az eredeti szöveget: „Mátyusföldre; azon tartomány, melyet a XIV. század elején a híres trencsényi Csák Máté birt s nevével (Máté) neveztetett, mely magában foglalta Trencséntől Komáromig a Vágmellékét s a Garam vízének jobb partján fekvő részeket. A Pozsony vármegyében lakó s Csallóközön kívül eső, valamint az alsó nyitrai és Komárom vármegyének udvardi és Esztergom megye párkányi járásaiban lakó magyarok még ma is mátyusföldinek hívják magukat. A csallóköziek különösen azon vidékeket nevezik Mátyusföldnek, mely a nádszegi, másképp érsekújvári dunaágon kívül fekszik, s a Vág vízéig terjed”.³⁸ Ezt a meghatározást veszi át és fogadja el később Zolnai Gyula³⁹ és Viski Károly⁴⁰ is.

A későbbiek során azután tovább szűkültek Mátyusföld határai a szakirodalomban. Bakos József: Mátyusföldi gyermekjátékok⁴¹ című gyűjteményével kapcsolatban hozott akadémiai határozatban például a következőket olvashatjuk: „A »Mátyusföldre« kifejezés nem egyértelműen elfogadott földrajzi tájfogalom: a történelmi földrajzban Csák Máté egykori birodalmát jelölik vele, melynek lakossága (mivel még Trencsén megyét is beleértik) szlovák többségű; ezzel szemben a csehszlovákiai magyarság a két világháború között megváltoztatta a szó illetén jelentését, amennyiben nem értette bele a terület nyugati részét, viszont belé kebelezte a keletről szomszédos Kis-Alföldet s így már egy magyar többségű terület jelölésére használta”.⁴²

Ennél a politikai célzatosságoktól sem mentes, fogalmakat összezavaró meghatározásnál jóval elgondolkodtatóbb Mária Jeršová álláspontja, aki egy 16. századi tizedösszeírásban

36 BOTKA 1873., 60.

37 BOTKA 1873., 61.

38 CZUCZOR—FOGARASI 1862—1873., IV., 144.

39 ZOLNAI 1891., 2.

40 VISKI 1938., 19.

41 BAKOS 1953.

42 Határozat Bakos József „Mátyusföldi gyermekjátékok” c. könyvével kapcsolatban. Az MTA II. Osztályának Közleményei. III. köt. (1953.), 275.

felsorolt helységnevek alapján körvonalazza a Mátyusföldet, amelynek keleti határa — adatainak alapján — nem nyúl át a Vág bal partjára.⁴³

Mindehhez néprajzi szempontból, a meglehetősen visszafogott kutatások ellenére, annyit tehetünk hozzá, hogy ez az utóbbi álláspont látszik elfogadhatónak. A Csallóköztől északra elterülő vidék keleten valahol a Vág vonalánál, de legalábbis a Nyitra—Zsitva között⁴⁴ egyértelműen elválasztódik a tőle keletebbre eső, a Garam és az Ipoly alsó folyása mentének régiójától.

A Vág és a Garam köze. Mátyusföld kapcsán már többször is szóba került ez a terület, annál is inkább, mivel több kutató ezt a részt is Mátyusföldhöz tartozónak érzi.⁴⁵ A történészek bizonytalansága mellett adódik ez abból a tényből is, hogy még kisértő viszonylatban is kirívóan átmeneti jellegű zónáról van szó: keleti irányból itt halnak el — nyugatról mátyusföldi és csallóközi elemekkel ütközve — a palócos kulturális jegyek; észak felől jelentékeny szlovák hatás érte évszázadokon keresztül, miközben a Duna mentén délről, az Alföld irányából is kapott impulzusokat. Ehhez még természetesen hozzá kell venni a török háborúknak az e vidéket igencsak megsanyargató seregmozgásait, a betelepülő idegen elemek (főleg németek) hatását és az e vidéket is keresztező jelentős kereskedelmi utak szerepét. Tekintettel arra, hogy e kötet tanulmányainak zöme éppen ezzel a területtel foglalkozik, a fenti — talán sommásnak tűnő — megállapításokat nem kell külön bizonyítani.⁴⁶ Bizonyosságul következzenek inkább konkrét, anyagfeltáró dolgozatok!

43 JERŠOVÁ 1947. Adatainak bizonyító értékét Kristó Gyula is elismeri (KRISTÓ 1973., 36—37.).

44 Vö. PODOLÁK 1957., 534.

45 Vö. BAKOS 1953.; MARTIN—TAKÁCS 1981.; QUITTNER—SEBŐK 1979., 93—94.

46 Lásd még: LISZKA 1988a.

A Kisalföld vándorai

Szempontok és adalékok a magyar—szlovák etnokulturális kapcsolatok vizsgálatához

A magyar nyelvterület északi sávja több száz kilométeres szakaszon, részben egymásba folyva érintkezik a szlovák nyelvterülettel. Ennek következtében a népi kultúra számtalan területén figyelhetők meg a két nép körében azonos vagy egymáshoz hasonló, egymással talán genetikusan rokonságban is lévő jelenségek, amelyek eredetét sokszor egyáltalán nem egyszerű felderíteni. Az eredetkérdések gyökereihez juthatunk közelebb, ha megkíséreljük feltárni azokat a közvetítő mechanizmusokat, csatornákat, amelyeken keresztül ezek a jelenségek — ebbe vagy abba az irányba — áramolhattak. E csatornák egyik legfontosabb csoportját¹ képezik a különféle, általában a megtermelt javak cseréjével, illetve a termeléssel, a nagytáji munkamegosztással szoros kapcsolatban álló migrációs folyamatok. Ezek keretében tudniillik nem csak a konkrét termékek, termények (esetleg a munkaerő) kerültek el egyik vidékről a másikra, hanem egyéb — anyagi és szellemi — kultúrjavak, információk is eljuthattak távolabbi területekre.

E tárgykör kisalföldi vonatkozásainak minél aprólékosabb, tárgyyszerűbb dokumentálásával, elemzésével megnő az esélyünk arra, hogy a népi kultúra egyes konkrét jelenségeire (eredetkérdésekre, elterjedési problémákra egyaránt) meggyőző magyarázatokkal szolgálhassunk. A továbbiakban a hatalmas és szerteágazó témakörnek csupán néhány jellegzetes vonására hívom fel a figyelmet.

A megtermelt javak cseréje vándorkereskedelem révén

Az elsősorban természetföldrajzi adottságokból fakadó nagytáji munkamegosztás eredményeként századokon keresztül különféle vándor-, illetve házaló kereskedők hosszabb-rövidebb

1 A különböző népek, nemzetek népi kultúrájában megfigyelhető hasonlóságoknak, egyezéseknek ez természetesen csak egyik oka, forrása. Ugyanígy nagy figyelmet kell szentelni a településtörténeti kérdéseknek, hiszen igen gyakran nem arról van szó, hogy egy-egy néprajzi jelenséget a szomszédos közösségek átvesznek egymástól, hanem sokkal inkább arról (s ez csak mélyreható településtörténeti vizsgálódások után derülhet ki), hogy az adott (falu)közösség eredendően más nemzetiségű volt, s az idők folyamán nyelvileg hasonult ugyan a környező többségi nemzetéhez, ám eredeti kultúrájának bizonyos elemeit továbbra is megőrizte (ehhez bővebben lásd: UJVÁRY 1984., 37—51), ill. azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy egy közös (harmadik) forrásból ered a hasonlóság (itt számba jöhet az ún. magaskultúra, a kereszténység, az államigazgatás, törvényhozás stb. hatása). Jelen dolgozatomban közvetlen előzménye: LISZKA 1990f.

útvonalai hálózta be Európát. Tevékenységük természetesen nem csak termékeik, terményeik távolabbi tájakon, más kultúrájú népek körében való meghonosodását eredményezte, hanem — szinte törvényszerű kísérőjelenségként — a különféle hírek, folklórműfajok, műszaki újítások terjedését is segítette.

Az elsősorban fában, gyümölcsben, ásványi anyagokban gazdag szlovák hegyekből tutajosok, faeszköz-, mész- és gyümölcsárusok érkeztek a faanyagban jóval szegényebb Kisalföldre.

1. Tutajosok

A szlovák tutajosok (*talpas tótok*) életmódja, munkastílusa, folklórja néprajzi szempontból eléggé ismeretes.² A jövődó kutatási feladata inkább az, hogy e jellegzetes vándoralak kapcsolatait az útvonala által érintett területek lakosságával feltárjuk, illetve megvizsgáljuk fogadtatásuk milyenségét a síkvidéki területek lakosságának körében.³ Most ehhez a kérdés-körhöz nézzünk néhány, inkább kiragadott és valójában útmutatónak szánt példát.

A tutajosok írásos említésének egyik korai forrása azt sugallja, hogy ez a kapcsolat nem lehetett mindig felhőtlen, ugyanis Rudolf császár és király 1596-ban, Pozsonyban kiadott VII. törvényének 52. cikkelye az alábbiakat mondja ki: „A' Garan vizén levő malmok úgy alkalmaztassanak, hogy mindenemű hajók és talpak fel és le veszedelem nélkül evezhessenek: másként hordattassanak szét.”⁴ Véleményem szerint ebből ki lehet olvasni, hogy e törvény megjelenését számtalan baleset, vita, pereskedés előzhette meg a garami molnárak és a folyón leereszkedő szlovák tutajosok között. Az egymásraultaltság, az állandó gazdasági függőség azonban feltételezni engedi, hogy e kapcsolatrendszerben nem ez lehetett a jellemző. A hosszú, nem is egészen veszélytelen útvonalon számtalan lehetőség adódott, illetve kényszer keletkezett az adott hely lakosságával való kapcsolat felvételére. Nézzük először egy múlt századi leírás alapján, hogy a Vágon milyen szakaszokra osztva úsztatták le a szállát egész Komáromig!

„Midőn a téli hőtömegek elolvadtával a Vág vize megdagad, megpezsdül partjain a tavaszi élet, Liptó és Árva megyében és éjszaki Trencsénben. Mert felhasználva az alkalmat, a Vágba hajtják azokat a tutajokat, melyeket a nagyobb mellékfolyók (Árva, Kisucza) partjain már télen készítettek elő. Egy fél tutaj 9—15 egymás mellé szegezett fából áll, szélessége legfeljebb 4 méter. Két ilyen, hosszában egymás mellé illesztve adja az egész tutajt. Teplicskától Liptóújvárig csak üres féltutajok úsznak, innen Rózsahegyig már megrakott féltutajok, tovább pedig egész tutajok úsznak. A Dunán, hol az áram és a hordképeség is nagyobb, két egész tutajt kapcsolnak egymás mellé s a két végén alkalmazott evezőkön kívül még oldalt is evezőkkel felszerelik. Rendszeren 8—12 tutaj úszik egymás után s az egész szállítmány az úgynevezett faktorra van bízva, értelmesebb és módosabb tutajosra, ki viszont vagyonával áll jól a fakeskedőnek. Egy féltutaj szállításáért Komáromig rendszeren 25 forintot fizetnek.”⁵

2 Bőséges irodalommal, magyar nyelvű összefoglalóval jelent meg: HUSKA 1972.

3 Jelen esetben tehát nem azt vizsgálom elsősorban, milyen termékekkel kereskedtek, s ezeknek milyen hatásuk volt annak a területnek az (anyagi) kultúrájára, ahová eljutottak (mert nyilvánvalóan volt: gondoljunk csak az ágafás-szelemenés tetőszerkezet elterjedési területe és a tutajosok biztosította szálla piacörzeteinek az összefüggéseire!), hanem azokra a jelenségekre, amelyek a fő tevékenységi körhöz kapcsolódva járulnak, gyakran nehezen kimutatható, ám mégis létező és rendkívül fontos hatásokat eredményezhettek (főleg a folklórkutatások terjedésének, hírek, információk áramlásának terén).

4 SZÁLE 1847.

5 PECHÁNY 1888., 12.

Ha most arra gondolunk, hogy e hosszú útra való élelem, ital nem férhetett el ezeken a tutajajokon, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy — készleteiket feltöltendő — több helyen is kikötöttek. A tutajosok vásárlóerejével számolva a folyópartok közelében különféle boltok, kocsmák létesültek, amelyeket a tutajosok pontosan számon tartottak és rendszeresen felkerestek. Erről vall az alábbi, Budatínben (Trencsén m.) lejegyzett népdal szövege is:

*Ja veru pltníci,
Šak vy dobre viece,
dže je krčma která:
jedna je vo Veči,
druhá pri Komoči,
tretá pri Vízváre,
a štvrtá v Komárne.⁶*

*(Bizony, ti tutajosok,
nagyon jól tudjátok,
hol, melyik kocsmá van:
az első Vágvecsén,
a második Kamocsánál,
a harmadik Vízvárnál,
s a negyedik Komáromban.)*

Nyilvánvaló, hogy e helyeken (s nyilván még sok más helyen is) partra szállva, a tutajosok óhatatlanul személyes kapcsolatba is kerültek a vidék lakosságával. A kamocsai idős emberek is elmondták, hogy a Vágon leereszkedő szlovák tutajosoknak volt ott kikötőjük. Mivel általában csak Komáromig úsztatták a szálfákat (s legfeljebb külön megrendelésre Pestig), itt már igyekeztek minden apró faholmijukon túladni (főleg tűzfának árulták még a kormánylapátot is), hiszen visszafelé az utat általában gyalog tették meg. Egy zsidó kereskedő asszony egy kisebb fadepót létesített a töltés mellett, s igyekezett tőlük mindent felvásárolni, amit aztán felárral továbbadott.⁷

E part menti kocsmák szerepe persze nem volt egyértelműen jó hatású, amint arról egy korabeli hírlapi cikk is tudósít bennünket. 1910 télutóján három vágyszerdahelyi és három vágai származású tutajos Szeredről szállított épületfát Negyedre, miközben Vágsejlyénél az első tutajt irányítók „ittas állapotukban” a komp gépnek ütköztek, „s utánuk a többi tutaj is...”⁸

Azt azért nem merném állítani, hogy a szlovákok körében is oly népszerű Mátyás-történetek⁹ elterjedtsége is egyértelműen a vándoralakoknak (köztük éppen a tutajosoknak) köszönhető, mindenesetre az alábbiakban egy, a Liptó megyei Vrbicán lejegyzett, tutajos tematikájú Mátyás-történet magyar fordítását mutatom be a szembevetésen szoros kölcsönhatások, összefüggések illusztrálására:

A nyomor a mi Liptónkban emberemlékezet óta otthon volt. Hogyne lett volna, amikor a régi időkben az urak csak érdeinket irtatták, elődeinket pedig kiszípolyozták. Mint a rabszolgák, csaknem ingyen gürcölve, s ráadásul a Vágon leereszkedve tutajon, még a vámot is nekik kellett fizetniök. Bizony, nyomorúságosan éltek eleink. Csak később javultak meg a tutajozás feltételei, de nem ám az uraknak köszönhetően. Isten ments! A következőképpen történt:

A hajdani időkben, amikor Magyarországon még Mátyás király uralkodott, tutajosaink Királylehotáról úsztatták a fát. Egyszer csak jön a Hrádok urától a küldönc, az írnök, hogy a tutajosok üssenek össze hat talpat, s valamilyen vadász-urakat szállítsanak el rajtuk Rózsahegyig. De hogy gyorsan, gyorsan! Ha parancs, hát parancs. A talpak elkészültek, s estére már a helyszínen is voltak. Akkor érkeztek meg a vadászok, állítólag a Királyhegyről. Agancsokat, szőrméket és két medvebocsot hoztak magukkal. Este a tutajosok segédkeztek nekik a szarvashús

6 SOCHÁŇ 1929., 240.

7 Vö. LISZKA 1988d., 67.

8 Részeg tutajosok. Nyitra IV. évf. 10. sz. (1910. 3. 10.), 3. o.

9 Vö. KOMOROVSKÝ 1957.

feldarabolásánál és hordókba helyezésénél. Közben a vadászok a tábortüznél húst sütöttek és az egyik közülük a tutajosok megvacsoráztatását is parancsba adta. Amikor már ettek, ez a vadász odament hozzájuk és megkérdezte tőlük, hogy' megy soruk. Egy ideig húzódoztak, majd az öreg faktor így válaszolt: „Nos, kérem szépen, nem is a legrosszabbul, de egy cseppet sem jól.” — „Vajon miben szenvedtek hiányt?” — kérdezte a vadász. Az öreg faktor erre: „Nos, kérem alásan: az erdők az uraságé, a munka a szegény népé; a kereset az uraké, a vám a jobbágyé.” A vadász nem szólt semmit, csak megcsóválta a fejét, majd rövidesen az egész úri társaság elment a Hrádokra. Korán reggel aztán onnan visszaérkezve a vadászok a tutajokra ültek és szerencsésen leereszkedtek Rózsahegyig. Ekkor ismét megjelent a tegnapi vadász, odament az öreg faktorhoz és egy erszény aranyat nyújtott át neki: „Itt van, öreg, osszad szét az embereid között. És ne feledd: Mátyás király vagyok, s ezentúl a vámnál senki nem fog benneteket megsárcolni”. És ettől az időtől fogva a tutajosok szabadon úszathattak le a Vágon, miközben a vámot az uraságnak kellett, saját zsebéből fizetnie. De miután meghalt Mátyás király, ismét csak megszűnt az igazságosság.¹⁰

2. Faeszközárusok

A hegyek fabőségéből adódóan egyéb termékekkel (olykor félkész áruval, például kocsikerektalpakokkal) is kereskedtek a szlovák iparosok. A Vág-völgynek egy múlt századi leírásában ezzel kapcsolatban az alábbiakat olvashatjuk: „Önállóan üzik a faipart, akik különböző faáru készítésével foglalkoznak. Vásárkor a tér egy része el van árasztva a különböző faiparcikkal, a puttynyok, kádak stb. mellett látunk egy csomó fakanalat, hordócsapot; a gazdasághoz szükséges fából készült szerszámok mellett szalmával befont székeket, sétatokat s egy rakás igen primitív játékszert gyermekek számára. A tót köznép emez iparcikkei nem vallanak ugyan mesteri kézre, kidolgozásuk kissé durva, de a munka lelkiismeretes, tartós s a nép természetesen esze mellett bizonyít”.¹¹ A faeszközárus szlovákok még a 20. század közepén is állandó vendégei voltak a kisalföldi falvaknak. Általában gazdasági eszközöket (favillákat, gereblyéket stb.) árusítottak, de hoztak (főleg az asszonyok, háton) orsókat, apróbb faeszközöket, kanalakat is. Barsbaracsán az idősebbek úgy emlékeznek vissza, hogy a szövőszéket, a szátvát is szlovák vándorárusoktól szereztek be. E messziről érkezett vándorkereskedők abban a faluban szálltak meg, ahol rájuk esteledett. A helybéliek szívesen befogadták őket, vacsorájukat is megosztották velük, amiért másnap hálából (cserébe) bizonyos fatermékeket kaptak. Nem számított ritkaságnak, hogy a vándorló kereskedők bizonyos falvakban állandó szállásadóra bukkantak, akihez aztán rendszeresen visszajártak, bizonyos fokú barátságok is szövődtek. Mondanom sem kell, hogy ezek az alkalmak jó táptalajai lehettek az információcserének, a világ dolgai megtárgyalásának, hírek áramlásának.

3. Gyümölcs- és zöldségárusok

A szlovák vándorárusok nem csak fatermékekkel házaltak, hanem minden olyan készítménnyel, amelyhez nyersanyagot találtak lakhelyük közelében. „A' Leg szorgalmasabb házi

¹⁰ HUSKA 1955., 342—343.

¹¹ PECHÁNY 1888., 12.

kereskedők a Tótok; a' kik az egész országot, még a' külföldet is eljárák sáffránnyal, külömbféle olajjal, kivált krumputztal, gyolttsal, tsipkével, szitaszerrel, viaszszal, üveggel, takátsbordával, szitákkal, dróttal, vajjal, sajttal sat.”¹² Mindehhez még hozzátehetjük, hogy a Kisalföldet ezek mellett a különféle gyümölcsárus (almát, körtét, aszalt szilvát kínáló) szlovákok is sűrűn látogatták. Hatalmas, szénával béelt szekerekkel jöttek, főleg ősszel, s a Kisalföldön különlegességnek számító terményeiket gabonáért cserébe kínálták.

Az ellenkező irányú, illetve a vizsgált területen belüli árucseré-kapcsolatokról is szólni kell. Egyes falvak, falucsoportok esetében ugyanis a nagyarányú birtokfelaprózódás következtében nem volt kifizetődő a nagybani gabonatermesztés. Itt kedvező talajadottságok esetében, a 19. század közepétől az 1930-as évekig fokozatosan specializálódott zöldség- és kisebb mértékben gyümölcsstermesztés alakult ki.¹³ A Vág menti falvak (elsősorban Kamocsa, Negyed, Vágfarkasd) káposztát, hagymát, sárgarépat, petrezselymet termeszto zöldségesei például a múlt század végétől lóvonatú fahajókon szállították terményeiket a budapesti, pozsonyi és bécsi piacokra. Kamocsáról vannak olyan adataink, hogy 1918 előtt még jelentős volt ez a hajózás. Ekkor a kamocsaiak Bécsben vásárolt *dereglyén* szállították le a Vágon és a Dunán Budapestre a káposztát. Csehszlovákia megalakulása után „*megszűnt a hajózás*” Budapestre, így a zöldségnek újabb piacokat kellett keresni. A káposztát a komáromi, a gútai és az érsekújvári piacra hordták eladni. Vörshagymával pedig „*cserére jártak*”. Kocsira rakták a hagymát, majd elindultak kelet felé. Egészen Ipolypásztóig, Ipolyszalkáig is eljutottak, néha két hétig is úton voltak. Járták a falvakat és búzára cserélték árujukat. Szakajtószerű, szalmából font *cserekosaraik* voltak: egy kosár hagymáért ugyanannyi búzát kaptak. A fokhagymát inkább pénzért árusították (ez utóbbi fel volt fűzve *fentőlbe*, ami általában 18—20 hagymafejet jelentett). Ha rájuk esteledett, valahol, általában már ismerősnél megháltak. A szállásért cserébe 1—2 fej káposztát adtak.¹⁴

Jó néhány falucsúfoló is bizonyítja a vágfarkasdiak ez irányú specializációját. Pereden például ismeretes a „*hajmás Farkasd*” kifejezés, Vághosszúfalun pedig az alábbi versikét skandálták a gyerekek a vándor zöldségárus bosszantására:

*A farkasdi templomba
Még a pap is azt mondja:
Répát, gyökeret,
Hajmát vegyenek!*¹⁵

A versike arra utal, hogy a farkasdi cigányasszonyok a környező falvak utcáit járva kiabálták: „*Hajmát, répát, gyökeret...*”, amire a csintalan peredi gyerekek rávágta: „*Cigány nyakába kötelet!*” A környékeliek a boldogfaiakat is *káposztásoknak* csúfolták, mivel ott is nagyban termesztették a káposztát. Még a második világháború után is ökrösszekerekkel hordták eladni Jókára, Bazinba, Modorba.

12 DÓCZY 1830., 87.

13 Vö. KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ 1984.

14 ANGAL 1986., 19—21.; KRUPA 1970., 73—74.; LISZKA 1988d., 66—67.

15 GÁGYOR 1982., I., 73.

A felsoroltakon kívül meg kell még említeni az elsősorban dinnyetermesztésre szakosodott Duna menti településeket,¹⁶ meg a csallóközi madiak esetét. Ők a falu mocsaras határában bőven termő sásból húztak hasznát, oly módon, hogy azt a Pozsony környéki szőlőtermesztő településeken értékesítették.¹⁷

4. Cserépedény-árusok

Mivel a Kisalföld most vizsgált területe lényegében kerámiából is behozatalra szorult (nincsenek rá konkrét történeti adataink, de feltételezhető, hogy Érsekújvár környékén a török időkben jelentős fazekasközpont volt), így mindennapos vendégek voltak a tatai (1918 előtt), illetve bakabányai cserépedényárusok. Ritkábban Gömörből is érkeztek a Kisalföld északkeleti vidékeire *begrések*, *köcsögösök*. Hosszú, ponyvás kocsival, szalma közé rakott áruval jöttek. Általában gabonáért, ritkábban kenderért adták portékájukat (rendesen az edény úrmértékének megfelelő mennyiségű gabonát kértek cserébe). Az is előfordult, hogy az asszonyok a hátukon, batyuba kötve hozták a törekeny portékát.

Hogy a gömöri fazekasok termékei milyen távoli vidékekre is eljutottak, és a különféle népmozgások következtében milyen vargabetűket írtak le, annak szép példáját szolgáltatta Szanyi Máriának a Galánta környéki, Magyarországról áttelepült szlovákok körében végzett vizsgálata. Kutatásából kiderült, hogy a gömöri fazekasok által századunk elején az Alföldön, Békéscsabán és környékén több tízezerszámmal értékesített cserépedények a második világháború után a csehszlovák—magyar lakosságcsere nyomán jutottak a Kisalföldre.¹⁸

Idénymunkások

A kisalföldi nagybirtokok egyrészt jelentős mértékben vonzották az északabbi, szántóföldekben szegény területek nagyrészt szlovák aratómunkásait, másrészt ez a terület is bocsátott ki idénymunkáscsoportokat, elsősorban a dunántúli területekre, valamint Alsó-Ausztriába és Morvaországba.¹⁹ E téma jó magyar és szlovák összefoglalásainak, vázlatos áttekintéseinek²⁰ elle-

16 Elsősorban Dunamocs és Karva jeleskedett a dinnyetermesztésben, de jelentős volt Vágtornóc ez irányú specializációja is (vö. KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ 1984., 29.). Galánta környéke (a múlt században egész Pozsony megye) töktermesztéséről volt híres (vö. KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ 1984., 29.). Míg az előbbieken az olajsajtóláshoz kapcsolódó töktermesztésre utaltam, ide kívánczik, hogy megemlítem: az érsekújváriakat széles környéken tökmagosoknak csúfolják az ősszel csemegeként fogyasztott és lépten-nyomon árusított pirított tökmag miatt (ehhez lásd: LUZSICZA 1989).

17 OZSVÁLD 1959.

18 SZANYI 1981. Vö.: SZALAY-UJVÁRY 1982., 93–105., 115–129.; SZANYI 1976.

19 A század elején a Garam menti bényi magyarok és az alsópéli szlovákok Fejér megyei nagybirtokokra jártak aratni. A gerencséri aratók szintén a dunántúli Bicskén vállaltak 1918 előtt munkát. Miközben a Horvátgurab környéki nagybirtokokra Trencsén vidékéről érkeztek aratók, 1918 előtt a horvátgurabiak Alsó-Ausztriában találtak hasonló munkát (VÁCLAVÍK 1925., 11., 209.). Az Érsek-Újvár és Magyar Vidék című hetilap hirdetésrovatában a Mezőgazdasági Munkások Nyitrai Hivatalának felhívásával találkozunk, amelyben Cseh- és Morvaországba toboroztak aratókat, őszi munkákra idénymunkásokat (1937. 8. 1., 6. o.).

20 BALASSA 1985., főleg: 82–90.; FALTÁNOVÁ 1978.

nére a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelni e foglalkozási ág (életmód és mentalitás) alaposabb történeti, néprajzi, szociográfiai és néplélektani vizsgálatára. Most, a kutatások várható hozadékának sokoldalú felhasználhatóságát illusztrálандó egy magyar—magyar kapcsolatra valló példát szeretnék bemutatni.

Szakmai körökben nagy szenzációnak számított, amikor Ág Tibor a *Közműves Kelemen* balladáját megtalálta a Zobor-vidéken is, hiszen azelőtt szinte csak Erdélyből volt ismeretes.²¹ Az új variáns azt bizonyítaná, hogy ez a régi stílusú balladánk valamikor az egész magyar nyelvterületen ismerős volt, de időközben elkopott, elfelejtődött, és csupán néhány hagyományörzőbb vidéken maradt fenn (még a gömöri Szilicéről ismeretes egy prózai változata).²² A zobor-vidéki variánssal kapcsolatban azóta felbukkant egy elgondolkoztató adat. Ráduly János *Elindultam hosszú útra* címen közzétette a kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadait. A kötet bevezetőjében, ahol az énekmondó életútját is felvázolja a gyűjtő, az alábbiakat olvashatjuk: „*Akkor vót (1912-ben — L. J. megj.), hogy ősszel elmentem édesapámmal s nagyobbik testvéremmel Nyitra megyébe, ahol répát ástunk gróf Károlyi Lajosnak. Hat hétre vótunk ott, innen vagy kétszázan is jöttek a faluból, Makkfalváról is jöttek [...] Dógoztunk, beszélgettünk, s közben énekeltünk. Ment a dolog jól. Erősen szerették ott az erdélyi munkásokat...*”²³ Most inkább csak kérdésként vetem föl, hiszen ennek állításához sokkal alaposabb, szinte detektív-munkának beillő, gondos szöveg- és dallamfilológiai elemzéseken alapuló kutatásokra lenne szükség, hogy nem lehetséges-e ennek a balladának ezen a csatornán történő, másodlagos zobor-vidéki meggyökerezése? Mindenesetre, ha ez nem is bizonyítható, az kétségtelen, hogy az efféle munkaalkalmak igen jó táptalajt adtak a kulturális cserének.²⁴

Cseregyerekrendszer

A fentiekben vázlatosan bemutatott árucseré-kapcsoltok és a vándor idénymunkásság intézményrendszere szinte törvényszerűen vonták maguk után a népek közötti kommunikációs rendszert. Ennek legegyszerűbb formája az, ha az egymás mellett élő, egymással szoros kapcsolatban (elsősorban természetesen gazdasági kapcsolatban) álló népek igyekeznek egymás nyelvét eltanulni. Mivel a nyelvtanulás talán leghatékonyabb formája az adott nyelvi közegben való élés, ezt a célt kitűnően betöltötte a múltban nagy fontosságú cseregyerekrendszer. Ennek lényege az, hogy a szülők nyelvtanulás céljából hosszabb-rövidebb időre kicserélik gyermekeiket, akik a más nyelvi közegben óhatatlanul elsajátítják a vendéglátók nyelvét. A jelenség szinte az egész Kárpát-medencében ismeretes.²⁵ Szűkebb területünk viszonylatában Kósa László²⁶ és Méry Margit²⁷ hívta föl rá a figyelmet. Tekintettel arra, hogy

21 ÁG 1961.; ÁG—SIMA 1979., 13—18., 401—402.

22 VARGYAS 1976., II., 25.

23 RÁDULY 1979., 9.

24 Nem szabad persze mechanikusan kezelni ezt a kérdéskört, hiszen a vendég idénymunkások és a helybéliek viszonya korántsem volt minden esetben felhőtlenül barátságos. Vö.: BALASSA 1985., 83.

25 Csak néhány kiemelt példa: ANDRÁSFALVY 1972.; PALÁDI-KOVÁCS 1981b.; UJVÁRY 1984., 43.; CSOMA 1988., 156—160. stb.

26 KÓSA 1981.; KÓSA 1987.

27 Méry Margit az előzményekre feltűnően erősen támaszkodva szlovák nyelven foglalta össze a téma addigi szlovákiai adatait: MÉRYOVÁ 1990.

magam egy korábbi, szélesebb témát felölelő tanulmányomban nem tulajdonítottam kellő jelentőséget a kisalföldi cseregyerekrendszernek,²⁸ az alábbiakban — fontosságával arányosan — részletesebben igyekszem azt bemutatni.

A Kisalföld etnikai képéből, azt hiszem, egyértelműen következik, hogy a vidék magyar lakossága számára (még a legeldugottabb és leghomogénebb közegekben található csallóközi falvak esetében is) szinte mindennapos volt a más etnikumú (főleg szlovák és csak kisebb mértékben morva, cseh vagy német) lakossággal való érintkezés. Ez elsősorban a különféle árucserre-kapcsolatokból (házaló kereskedés, vásárok, piacok stb.) adódott, de számottevő szerepet játszottak az itteni nagybirtokokon tömegesen megjelenő, elsősorban szlovák idénymunkások, valamint a vándor mesteremberek (morva miskárolók, szlovák drótosok, ablakosok stb.) is. Lényegében gazdasági kényszer szülte hát, hogy e kapcsolatokban részt vevő felek közül legalább az egyik megtanulja a másik nyelvét. Mivel ezek a kapcsolatok mindkét irányba hatottak (hiszen — ahogy arra már utaltam — magyar vándorárusok is járták a szlovák és a német falvakat elsősorban gyümölcscsel, hallal, szénával), a nyelvtanulásra is találunk mindkét (ill. mindhárom) irányból kezdeményezést.

A kisalföldi cseregyerekrendszernek, mint a nyelvtanulás legbeváltabb formájának első adatai a múlt század első feléből származnak, mégpedig a felsőbb osztályok, valamint az értelmiségi réteg köréből. Közismert adat, hogy a komáromi születésű Jókai Mórt szülei Pozsonyba küldték német szóra a Zsigmond családhoz, miközben azok fia Jókaiéknál tanult magyarul. A háromnyelvű Pozsony esetében még szerteágazóbb volt ez a kapcsolatrendszer, ahogy azt Sas Andornak a 19. század első felére vonatkozó leírásából megtudjuk: „Pozsony módosabb német ajkú polgársága fontosnak tartotta, hogy fiai Trencsénben is járjanak iskolába, és ott elsajátítsák a szlovák nyelvet, valamint hogy pár iskolai évet Győrött vagy Tatán töltsenek, és ott magyarul tanuljanak”,²⁹ természetesen elsősorban nem is az iskolában, hanem azoknál a családoknál, amelyeknél azokban az években laktak. A pozsonyi német polgárság a Csallóközbe is előszeretettel küldte gyermekeit magyar szóra.³⁰ Elsősorban szintén értelmiségi indíttatású kezdeményezésre vall az az adat, amely szerint a Hont megyei Ipolyszalkán született Turczel Lajos neves szlovákiai magyar irodalomtörténészt szülei 1934-ben másfél hónapra a Nyitra megyei Apponyba küldték cseregyerekként szlovák nyelvet tanulni.³¹ Időben még tovább haladva kell megemlékeznünk azokról a kürti adatokról, amelyek szerint a második vilgháború után, de főleg a hatvanas-hetvenes években, az ottani magyar gyerekeket cseregyerekként szlovák szóra küldték gyakran egész Rózsahegy környéki falvakba, miközben onnan is fogadtak szlovák gyerekeket (az már más kérdés, hogy ezek a gyerekek nem a nyelvtanulás céljából jöttek a magyar vidékre). Magam személyes példáját is fölhozhatom, hiszen a hatvanas évek végén szülőfalumból, Kőbölkútról két hétre az alacsony-tátrai Vámosra (Zólyom megye) küldtek szüleim szlovák szóra. (Ez az eset Kőbölkúton abban az időben nem számított egyedinek, de elsősorban pedagógusi-értelmiségi körben terjedt, s a cserepartnerek részéről már nem volt meg az igény — a gazdasági kényszer sem! — a magyar nyelvtanulásra, éppen ezért nem is érezték magukat különösebben jól a színmagyar környezetben.)

28 LISZKA 1990f., 227—228.

29 SAS 1973., 276.

30 Földes György a Cseregyerek című elbeszélésében szépen leírja a csallóközi gazdacsaládok és a pozsonyi polgárok között több generáción keresztül terebélyesedő cseregyerek-kapcsolatokat. Egy, a hitelességet igazolandó jegyzetében megemlíti: „Wollmann Elma, a pozsonyi felsőbb leányiskola, majd a tanítóképző közismert igazgatónéja mint cseregyerek (Szmrtnik Janiént) Gútoron tanult meg magyarul”. FÖLDES 1932., 117—124. (idézet: 122).

31 TURCEL 1987., 415.

Népi-paraszti közegekre vonatkozóan ugyancsak bőséges adataink vannak a cseregyerek-rendszer kislalföldi meglétére. Farnad színmagyar község három közel fekvő szlovák település-sel (Kurallal, Csekével és Fakóvezekénnyel) állt szorosabb társadalmi-gazdasági kapcsolatban, ami gyakori összeházasodásokat is eredményezett. A két világháború közötti időszakban az érintett falvak szlovák népével (elsősorban a rokonságon belül maradvá) nyelvtanulás céljából gyermekcserékre is sor került. Klebecska István (sz. 1928) visszaemlékezése szerint 1934–35 táján szomszédjukban egy 6–7 esztendőes fakóvezekényi szlovák kislány volt néhány hétig cseregyerekként, miközben a szomszédék fia Fakóvezekényben tartózkodott „szlovák szót tanulni”. A kislány a falubéli magyar gyerekekkel játszott, s így óhatatlanul megtanult valamit magyarul is (játszópajtásai viszont az első szlovák szavakat sajátították el tőle). Farnadon a második világháború után ez a szokás megszűnt. A tardoskeddi gazdák gyermekeiket a század elején a szomszédos Bánkeszire, Komjátra küldték szlovák szóra, ahonnan viszont Tardoskedd-re érkeztek szlovák gyerekek magyarul tanulni. A cseregyerekrendszernek sokkal fejlettebb formája alakult ki népi gyakorlatban is a csallóközi és mátyusföldi magyar falvak, valamint a Pozsony környéki német és az északabbra fekvő szlovák települések között. Szőlő- és borte-rmeléssel összefüggő cseregyerekrendszer figyelhető meg a csallóközi falvak és a Pozsony környéki borte-rmelő települések (Bazin, Pozsonyszentgyörgy stb.) között.³² Utolsó adatomat a Mátyusföld szívében fekvő Szenc környékéről mutatom be. Az ottani híres vásárokról már Fényes Elek is megemlékezik: „legnagyobb nevezetessége híres marhavásárjában áll, mely az egész országban méltán az elsők közé tartozik; mert itt minden hétfőn több száz darab hízlalt ökrök állítanak föl eladás végett. Ezen ökrök többnyire Léva, Érsekújvár, s Vác felől jönnek, s a kövéreket a bécsi, és posoni mészárosok vásárolják fel. Ezen nagy fontosságú marha keres- kedésnek nem csekély része magoknak a szenczieknek kezökben van, kik közt azért sok vagyonos is található”.³³ A Szenc közelében fekvő Boldogfán lakó Szabó Ferenc (sz. 1918.) elmondta, hogy Szencen az ő fiatal korában is nagy, országos vásárok voltak, ahol „bábeli nyelvzavar uralkodott”. Németül, szlovákul, csehül, magyarul beszéltek, s aki ott valamit el akart érni, annak illett ezeknek a nyelveknek mindegyikét beszélni. Mivel — ahogy Fényes Elek soraiból is láthattuk — a környék népe erősen berendezkedett e vásárok nyújtotta árucse-re-le- hetőségekre, igyekezett a szükséges nyelvtudást is megszerezni. A környéken ezért jószerével háromnyelvűség uralkodott, amely nem kis mértékben éppen a virágzó cseregyerekrendszernek volt köszönhető. Adatközlőm szüleinek életében, de még az ő gyermekkorában is működött ez a rendszer. Német szóra elsősorban a Pozsony melletti Pruckba (Dunahidas) küldték a boldogfai szülők gyermekeiket. Gyerekkorában 5–6 éven át, nyaranta egy baráti német család leánya érkezett hozzájuk Modorból vendégként. A szünidő alatt (egy-másfél hónapon keresztül) a magyar nyelvet igyekezett elsajátítani. Szlovák szóra a boldogfaiak Cíferbe, Csatajba jártak (ez utóbbi helyen a húszas évek második felében az adatközlő bátyja volt cseregyerekként). A cseregyereket a vendéglátók munkába is befogták: a fiúk a gazdaságban, a lányok pedig a konyhában segítkeztek, libát őriztek. Arról nem tud, hogy a nemzetiségi különbségek miatt bármilyen konfliktus is kialakult volna a gyerekek között. Sok esetben inkább az történt, hogy az egykori cseregyerekek felnőtt korukban is tartották a kapcsolatot, barátságot. Nemegyszer rokoni szálak is szövődtek e családok között — éppen a cseregyerekrendszernek köszönhetően.

A bemutatott kislalföldi cseregyerekrendszer gyakorlatilag nem egységes, hanem több — feltehetően történetileg meghatározott — változata is kialakult. Az egyik az, amikor a szülők

32 KÓSA 1987., 90.; MÉRYOVÁ 1990., 576.

33 FÉNYES 1851., IV., 87–88.

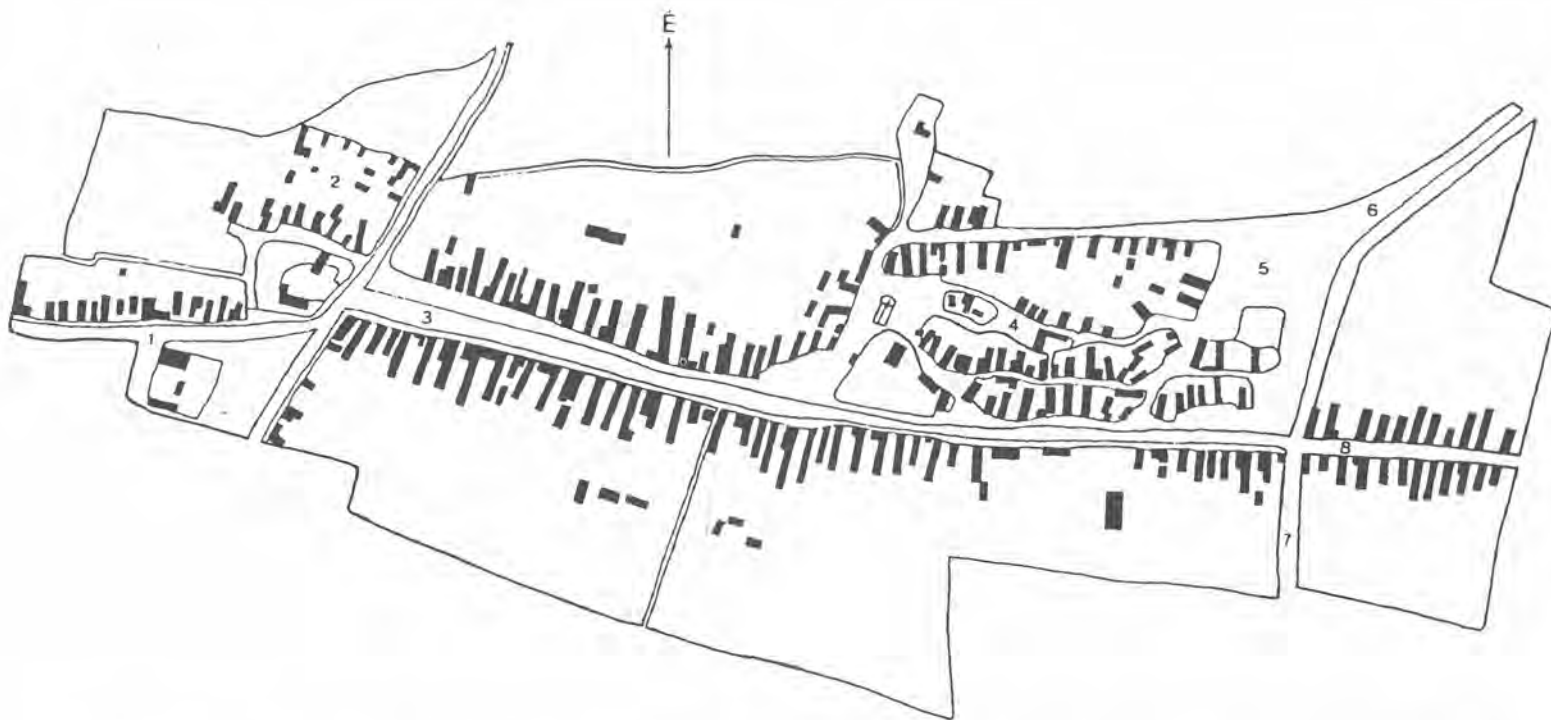
hosszabb-rövidebb időre, a szó szoros értelmében kicserélték gyerekeiket nyelvtanulás céljából (farnadi példa). Máskor az idegen nyelvi közegbe mintegy vendégként fogadnak be gyereket nyelvet tanulni (ilyen az egyik boldogfai példa). Megint az azonos korú gyermekek mintegy nyaralásként töltenek el együtt néhány hetet az egyik, majd ugyanennyit a másik nyelvi közegben. Ebben az esetben már nem érdeke mindkét félnek a nyelvtanulás (kürti, köbölküti példák).

További, mélyrehatóbb vizsgálatokkal ezeknek a változatoknak a számát (tipológiai sokszínűségét) a jövőben minden bizonnyal gyarapítani lehet és kell. Szintén a kutatás jövőbeni feladatai közé tartozik ezek történeti meghatározottságának feltárása.

*

E fejezetben egy rendkívül szerteágazó (monográfiáért kiáltó!) témakör, az árucseré-kapcsolatok kisalföldi vonatkozásait kíséreltem meg — jelzésszerű példákat is fölillantva — áttekinteni. Elsőrangú szándékom az anyagban, irodalomban való tájékozódás vázlatos rendszerezése, azzal, hogy a munkát a jövőben feltétlenül folytatni kell. Annak ellenére, hogy a legjellegzetesebb szlovák vándorló és házaló mesterségekről már kitűnő monográfiák készültek,³⁴ a magyar—szlovák etnokulturális kapcsolatok lényegéről akkor tudunk majd érdemben is beszélni, ha ezeknek a vándoralakoknak a kisalföldi magyar környezetben való fogadtatását is megvizsgáltuk. Összetett (akár interdiszciplináris) kutatásokra lenne tehát szükség, amelyekben nemcsak néprajzi és történeti, hanem néplélektani, szociográfiai és irodalomtörténeti vizsgálati módszerek is szerepet kapnának.

ANYAGI KULTÚRA

2. ábra. Kőbölkút község belterülete az 1888-as kataszteri térkép nyomán: 1. Kis sor, 2. Tabán; 3. Fő utca (Falu); 4. Hegy; 5. Vásártér; 6. Szőlősor; 7. Csapás; 8. Új sor

A zsákmányoló gazdálkodás emlékei a köbölküti mocsárban

A természet kincseinek egyoldalú kiaknázásán alapuló zsákmányoló vagy gyűjtögető gazdálkodás századunkra már csak töredékes emlékeiben őrződött meg azokon a vidékeken, ahol azt a természetföldrajzi körülmények és a társadalmi-gazdasági viszonyok lehetővé tették, illetve kikényszerítették. Ez ekkorra általában már teljes mértékben a helyi gazdálkodási rendszereken kívül rekedve legfeljebb ínségesebb időkben (háborúk vagy nagyon rossz termés esetén), vagy keresetkiegészítésként a helyi társadalom perifériájára szorult réteg gyakorlatában figyelhető meg.¹ Ezúttal² egy meglehetősen korán polgáriasult, a külvilággal élénk kapcsolatokat fenntartó, a mezőgazdasági termelés mindenkor modernizációjában élenjáró Kisalföld-peremi település, Köbölkút gazdálkodási rendszerét mutatom be, különös tekintettel a zsákmányoló gazdálkodás még fellelhető töredékes emlékeire, azoknak az egész gazdaságon belüli szerepére, arányaira. Saját recens néprajzi adataim és a korábbi irodalmi utalások felhasználásával — úgy érzem — sikerülhet legalább vázlatosan, modellszerűen érzékeltetnem egy település gazdálkodási rendszerével (a határhasználat és az ehhez szorosan kapcsolódó településszerkezettel is) összefüggő jelenségeket a 19. század végétől a 20. század közepéig. Az így megszabott korszakhatárokat a rendelkezésemre álló forrásanyag — egy 1888-as kataszteri térkép³ és a recens néprajzi adategyüttes — indokolja; bár — inkább az összehasonlítás és a fejlődés érzékeltetése végett — helyel-közzel korábbi és későbbi adatokat is felsorakoztatok majd. A szóban forgó település minden természetföldrajzi szempontú sajátossága ellenére (vagy éppen azért) jól szemlélteti a Kisalföld északkeleti szegletének általános gazdálkodási képét a jelzett időhatárokon belül. Magán viseli egyrészt a teljesen síkvidéki, lecsapolás előtti kisalföldi mocsár- és rétgazdálkodás emlékeit és a keletről, északkeletről csatlakozó domb- és hegyvidék gazdálkodási formájának sajátosságait is.

A település részben a Garam menti dombvidék délnyugati lejtőin, részben a kisalföldi síkságnak a Dunához közel fekvő, homokdombokkal tarkított lapályán fekszik. A legnagyobb tengerszint feletti magasság a település belterületén 145 m, a határban pedig 120 és 122 m között mozog. Nyugatról a Páris-patak völgyével határos, amely éppen Köbölkút és Kisújfalu között mocsaras tóvá duzzadt. A település határát tehát egyrészt dombos területek, másrészt eléggé nedves sík részek alkotják. Nemcsak az említett mocsár, nádas és közvetlen környéke volt azonban ilyen nedves terület, hanem a falutól délre, délkeletre elterülő, Duna melléki határrészek is. Csapadékosabb esztendőkhöz valószínűsíthető, hogy keletkeztek ezen a területen,⁴ aminek az

1 Vö.: GUNDA 1975.

2 Előzmények: LISZKA 1986b.; LISZKA 1986c.

3 Köbölkút nagyközség Esztergom megyében. 1888. Szerkesztette Millutinovics Vidimir. Felvette: Baráth Lajos mémök. Helyszínelte a felvevő (magántulajdonban).

4 Arra, hogy még a két világháború közötti időszakban is milyen vízenyos terület lehetett Köbölkút határának fent említett déli része, jó bizonyíték az Érsekújvár és Vidéke című hetilap egyik tudósítása,

emlékét pl. a *Békás-tó* földrajzi név is őrzi. Ez a kisebb tavacska (közelében volt a *Békás kút*) valamikor a *kanászok* és a *tehenesek* déli itatóhelye volt, ma már csak fűzfákkal, fekete nyárfákkal, csenevész náddal-sással benőtt liget jelzi egykori helyét. A határnak szintén ebben a felében található *Vasút melléki dűlő* (*Szilfára való*) és a *Kertaljai dűlő* (*Rftek*) szintén ingoványos (dzsindzsás) terület volt kaszálókkkal, nádas foltokkal. A szikes talajú *Sós* nevű határrész is egykori nedvesebb, időközben kiszáradt (lecsapolt?) területnek az emlékét őrzi. A felsorolt határrészeket az ötvenes években, a szövetkezetesítés után csapolták le.

A falu történetéből csupán néhány, a téma szempontjából lényegesebbnek minősíthető adatot villantok fel. Első okleveles említése 1233-ból származik. A tatárjárás alatt és a török hódoltság korában sokat szenvedett, lakossága — többször is — alaposan megcsappant. Olyannyira, hogy földesurai több ízben is telepéseket voltak kénytelenek a faluba hozatni. Köbölkúti Torda Péter a tatárok ellen harcolt katonáit telepítette itt le, valamint szlovák és német telepéseket hozatott. 1291-ben Lodomér esztergomi érsek kezdeményezésére a német telepések újabb hulláma érkezett a faluba. A törökellenes felszabadító háborúk alatt erős veszteséget szenvedett települést⁵ 1696-ban Bottyán János, aki ekkor a Pálffyaktól bírta zálogban a falut, zsitvabesenyői és kisújfalusi telepésekkel erősíti föl. A Rákóczi-féle szabadságharc után a falut Kuckländer báró, császári tiszt kapta meg, aki 12 német családot telepített le. E tervszerű telepítések mellett számottevő lehetett ebben az időben a lakosság természetes migrációja is. Adataink vannak például arra, hogy Bottyán János 1696-ban a királyi kancelláriához fordult panaszával, hogy az esztergomi városbíró, a tanács nagyobbik része, valamint a város egyéb lakosai az ő bátorkeszi és köbölkúti szökevény jobbágysai. A 18. század első évtizedeiben viszont a Csallóköz Pozsony megyei részéből 9 jobbágyság szökött el és telepedett le Köbölkúton. Ezek a népmozgások nyilván kihatással voltak a falu további gazdasági és kulturális fejlődésére, még akkor is, ha a más nemzetiségű csoportok idővel teljesen asszimilálódtak is nyelvileg. Figyelemre méltó, hogy a telepítésekhez időben közelebb eső forrásaink tiszta magyar faluként emlegetik Köbölkútát, a jó egy évszázaddal későbbi Fényes Elek-féle összeírás viszont „magyar—német falu”-ként.

A gazdasági-kulturális fejlődés szempontjából szintén nem hanyagolható el az a tény, hogy a település annak a kereskedelmi útnak a mentén fekszik, amelyen Erdélyből és az Alföldről a cseh- és németországi piacokra hajtották a marhát. A helyi hagyomány a falu nevét is egy ilyen „göböl kút”-ból, ill. az állatok itatására szolgáló kőből készült kútból, „*kőből kút*”-ból eredezteti. Ezzel szemben valószínűbb a kőből- vagy bodon-kútból való eredeztetés, annál is inkább, mivel a közeli Bart község határában az idősebbek emlékezete szerint szintén volt ilyen, kivájt fatörzsszel bélelt kút, tehát vidékünkön sem ismeretlen ez a kúttípus.⁶

A részben már korábban kiépített, majd 1850-ben átadott, Budapest és Pozsony közötti vasútvonal, valamint a néhány esztendő múlva, 1858-ban üzembe helyezett helyi vasútállomás szintén nagyban hozzájárult az amúgy is eléggé nyitott település kapcsolatainak a kiszélesítéséhez.

Ami a birtokviszonyokat illeti, a 19. század végétől a 20. század közepéig a határnak csaknem felét a Pálffy család birtokolta. Uradalmuk az 1927-ben megvalósított 1919-es csehszlovák föld

amelyből kiviláglik, hogy a bőséges talajvíz eredményeként 1938 tavaszán „valóságos tavak keletkeztek itt”. (A Garam völgyén pusztít a talajvíz. Érsekújvár és Vidéke, 1938. március 20., 14.)

5 Érsekújvárnak török kézre kerülése utáni évektől a környék népessége az Alföld középső helyei felé menekült (NOVÁK 1986., 74.).

6 Vö. BÁTKY 1926.

reformtörvény nyomán szűnt meg, amikor a birtokot az egykori uradalmi cselédek, de főleg az akkor ide telepített cseh legionaristák között felosztották. (A cselédek házhelyekhez jutottak.) Ezen kívül a századforduló táján mindössze három, 100 holdon fölüli gazdaságot találunk a faluban. Jelentős a kisgazdák és a zsellérek, agrárproletárok száma. Ez utóbbiak különböző bér munkákat (pl. nádvagás, aratás stb.) vállaltak, továbbá a faluban működő téglagyárban és a vasútnál így keztek elhelyezkedni.

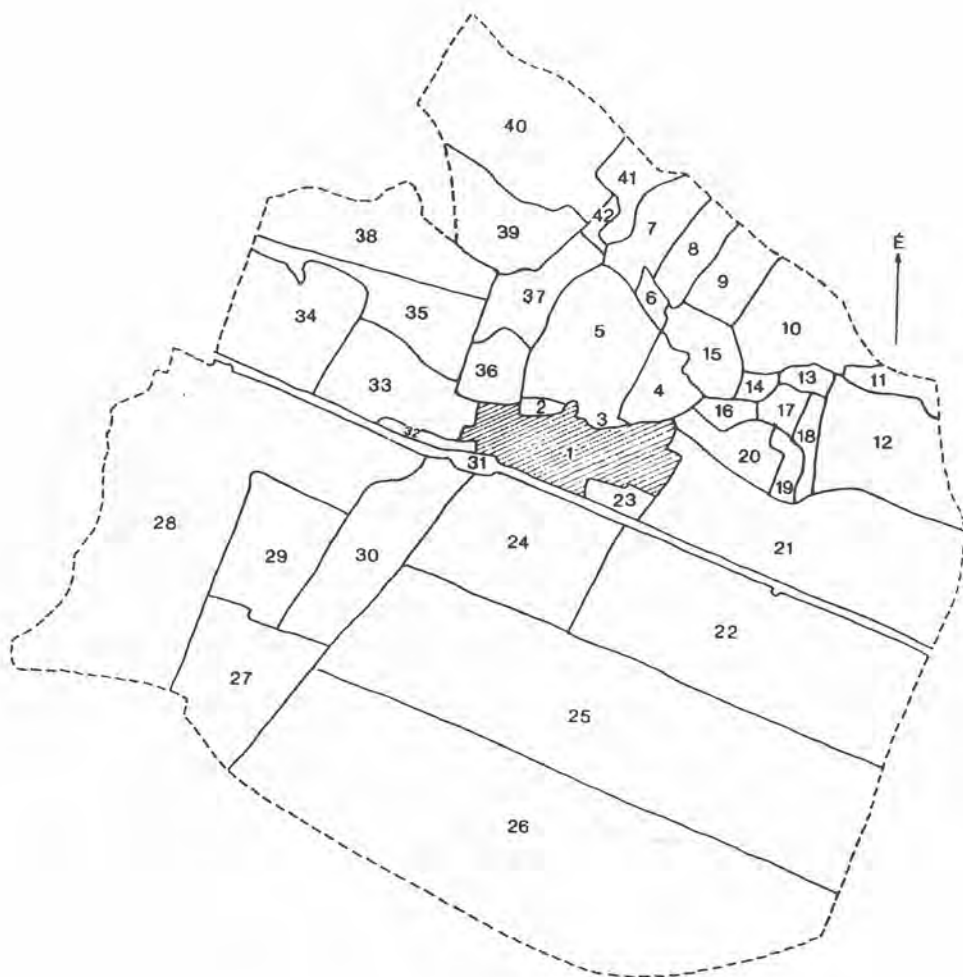
Településszerkezet és határhazsnálat

Az 1888-as kataszteri felmérés alapján készült térkép szerinti belterületet (2. ábra) településszerkezeti szempontból elemezve megálapítható, hogy a község régebbi részeit a római katolikus templom körülötti *Hégy* és az ettől kb. 1 km-re nyugatra elterülő *Tabán* képezi. A telkek mindkét egységen meglehetősen rendszertelenül, girbe-gurba utcácskákat, zugokat alkotva helyezkednek el. A templom központi helyzetéből feltételezhető, hogy e két falurész közül az előbbi a régiebb. Az ezt északról határoló *Szérűskert alji dűlő* neve, a kataszteri térképből megálapítható településszerkezeti sajátosságok, valamint a helyi hagyományok is a kétbeltelkesség egy sajátos változatának egykori meglétére utalnak. Ez utóbbi nyomán egyértelmű, hogy még a múlt század második felében is a Hégy-ben lévő apró telkekhez egy külső sávban szérűskertek sora csatlakozott. Itt voltak a *pélvások*, *szalmakazlak*, *gabonásvermék*, *istállók*, és itt nyomtatták a gabonát is. Ebben az időben (tehát nagyjából a múlt század közepe táján) a tehetősebb gazdák már fokozatosan lehúzódtak a Hégy és a Tabán között kiépülő *Fő utca-ra* (amelyet a helybéli szóhasználat ma is csak *Falu-nak* hív). Az itteni telkek már elég tágasak voltak ahhoz, hogy a lakó- és a gazdasági egység egy tömbben elérhessen. A Hégy-ben viszont egyrészt a birtokok fölaprózódása következtében (aminek nyomán a szérűskertekben is épültek lakóházak), másrészt a szegényebb réteg odaszorulása miatt, nem volt tovább szükség tágasabb szérűskertekre.⁷ A Tabán-ról feltételezhető, hogy mindig is a szegényebb, a földdel egyáltalán nem vagy alig rendelkező, inkább a mocsárból és a nádasból élő réteg lakta.⁸ A múlt század második felében, de még 1888 előtt épült ki a Fő utca (Falu) Érsekújvár felőli végének folytatásaként a *Kis sor*, és a Párkány felőli részén pedig az *Új sor*. Az előbbi inkább a zsellérek, agrárproletárok, az utóbbi pedig a középbirtokosok (15–20 holddal rendelkezők) lakhelye volt. (E két utcárszlet a Fő utcával ugyan egy vonalba eső egységet alkot, ezeket a helyeket mégsem hívja a helyi szóhasználat *Falu-nak*.) Ekkoriban épülhetett ki a *Szőlő sor* is, ahová szintén a szegényebb réteg húzódtott. 1927-től mérték ki az *Új telep-et*, amely az egykori uradalmi cselédek számára szétosztott *Libalegelő* egy részén (a Kis sor folytatása) és a *Sülkőn* (Első-

7 A helytörténeti áttekintés összeállítása során főleg az alábbi forrásokra támaszkodtam: BOROVSZKY 1908., 27.; FÉNYES 1851., II., 257.; GEDAI 1977., 3–4.; GEDAI—KOVÁCS 1972.; HORVÁTH 1963., 242.; KORABINSKY 1786., 323.; KROPILÁK 1977–78., I., 384–385.; STANISLAV é. n., II., 272.; VÁLYI 1796–99., II., 425.; VILLÁNYI 1892.

8 Vö.: SZABÓ—SZABÓ 1977., 480.

9 Melich János elemzése alapján a Tabán törökből átvett szerb eredetű szó; valamilyen emelkedés melletti, hegy aljában elterülő, síkon fekvő településrészt jelöl. „Ahol hazánkban van Tabán, volt vagy még ma is van szerb lakosság.” (MELICH 1900., 424.) A szomszédos Bátorkezin szintén van Tabán nevű falurész, viszont szerb telepésekről egyik községgel kapcsolatban sem szólnak településtörténeti forrásaink.

3. ábra. Köbölkút község külterülete az 1888-as kataszteri térkép nyomán

Második- és Harmadik utca) terül el. Ekkor már állott néhány ház a Jégvermi dűlőn és a Szerűskert alji dűlőn is, teljes utcát alkotva azonban csak a második világháború után alakult ki. A vasúton túl elterülő Belső major helyén 1927 után kiépült a Kolónia két utcája. Az ötvenes-hatvanas években, a Temető dűlő területén, a Második utcát a Szőlő sorral összekötve kiépült az Új utca. A településszerkezeti kép persze továbbra is alakult, variálódott, de ennek megrajzolása már túlmutatna a címben jelzetteken, s meghaladná e fejezet kereteit.

A köbölkúti ember a *határ* kifejezés alatt általában a beltelkeket övező külső földterületeket (szántókat, legelőket, szőlőket, erdőket, nádas) összefoglalóan érti. A határ lényegbe vágó területi változására egyelőre nincsenek adataim. Nem is valószínű, hogy az évszázadok során

A 3. ábra képaláírásához

Birtokrészletek száma		terület	
1	Beltelkek	1-505	98 hold 1035 öl
2	Jégvermi	506-506	5 hold 322 öl
3	Szérűskert aljai	507-508	2 hold 1268 öl
4	Gergő	509-512	37 hold 513 öl
5	Temető	513-525	113 hold 1377 öl
6	Agacsos	526-658	13 hold 1397 öl
7	Kis Gergő	659-943	53 hold 924 öl
8	Nagy Gergő	944-1061	34 hold 101 öl
9	Zsellér	1062-1163	40 hold 438 öl
10	Harasztos	1164-1170	94 hold 1491 öl
11	Újhegy	1171-1255	19 hold 1079 öl
12	Harasztos völgy	1256-1421	103 hold 1446 öl
13	Erdő melletti elletés	1422-1507	13 hold 1035 öl
14	Isten jó nap	1508-1517	5 hold 1218 öl
15	Páska	1518-1669	33 hold 1039 öl
16	Kis nagyútszer	1670-1708	7 hold 1392 öl
17	Konyúr hegy	1709-1764	18 hold 882 öl
18	Kis völgy	1765-1807	13 hold 1346 öl
19	Pótlékok	1808-1872	13 hold 940 öl
20	Nagyútszer	1873-2020	43 hold 1260 öl
21	Hangás	2021-2312	275 hold 1448 öl
22	Vasút melléki	2313-2629	353 hold 350 öl
23	Kertaljai I.	2630-2651	17 hold 569 öl
24	Kertaljai II.	2652-2998	168 hold 1572 öl
25	Közép	2999-3345	641 hold 1375 öl
26	Külső	3346-3496	636 hold 1014 öl
27	Borjús	3497-3500	153 hold 211 öl
28	Somlyó	3501-3530	509 hold 127 öl
29	Erdő alji	3531-3536	96 hold 236 öl
30	Bátorkeszi út	3537-3537	140 hold 518 öl
31	Vasútvonal	3538-3546	43 hold 1094 öl
32	Vasút és országút közti	3547-3549	3 hold 1041 öl
33	Libalegelő	3550-3556	55 hold 453 öl
34	Nagyret	3557-3566	87 hold 1506 öl
35	Rét mellékek	3567-3575	107 hold 749 öl
36	Sülkő	3576-3578	54 hold 1217 öl
37	Kenderes és Szt. János part	3579-3587	61 hold 794 öl
38	Felső tó	3588-3598	116 hold 532 öl
39	Nádra járó s Máté sziget	3599-3607/2	68 hold 698 öl
40	Páris	3608-3625	217 hold 1371 öl
41	Alsó tó	3626-3634	39 hold 1144 öl
42	Szőlgyéni úton alul és fölül	3635-3639	6 hold 295 öl
Atugroti részletek: 2; beiktatott részletek: 10			
A birtokrészletek összege		3647	4624 hold 417 öl

jelentősebb változások nyomaira bukkanhatnánk (1888-ban a község határa a belterülettel együtt 4624 hold), 1678 tavaszán ugyan pereskedtek a köbölkútiak a „törökös búcsiakkal”, mivel azok az érsekújvári törökök segítségével „határokat hanyattak, éppen csaknem a kertünk alatt, ahol soha határok nem voltak”, de úgy tűnik, hogy legkésőbb a hódoltság után visszaállították a régi állapotokat.¹⁰

A röviden már vázolt természeti adottságokból következik, hogy ezt a határt a lakosság több, nem egyenlő jelentőségű gazdálkodási ágban is hasznosíthatta. Az általunk vizsgált időszakban már kétségtelenül a szántóföldi művelésnek volt központi szerepe (fődek). A falut északkeletről

szegélyező, részben homokos, részben kötött talajú dombvonulat lejtőin a szőlőtermesztés dominált (szőlő, hëgy).¹¹ Az állattartás fokozatos visszaszorulásával párhuzamosan egyre csökkent a rétgazdálkodás, illetve a legelőhasználat szerepe (rítek). A mocsár és az erdő hasznosítása időszakunkban már csak kiegészítő foglalkozásként van jelen a település életében. Mielőtt a zsákmányoló gazdálkodásra rátérnénk, szükségesnek érzem, hogy a szántóföldi műveléssel, gyümölcs- és szőlőtermesztéssel, állattartással és erdőgazdálkodással összefüggő határhasználati kérdéseket is felvázoljam.

A lakosság fő megélhetési forrása a földművelésből eredt. A települést övező határnak nagyjából a felét birtokolták a köbölküti gazdák, akiknek az egyes földdarabjaik a határ más-más talajminőségű részein voltak szétszórva. A legjobb földek a *Külső és Középső dűlőben*, a határ déli felében voltak (3. ábra). Hasonló minőségű talaj a *Hangás* is, ami ekkor már szántó. A *Kertaljai dűlő* (Rítek) és a *Vasút melléki dűlő* (Szilfára való) szintén szét volt parcellázva, de — lévén ez meglehetősen vizenyős terület — csapadékosabb esztendőben legfeljebb kaszálónak használták. A Rítek egy része a *Sós*, ami szikes talajú, s még „*fű sëm igën termëtt benne*”, „*Sëmmi, vëresfarkú fű volt benne, nem vitte a kasza*”. A falut északról, északkeletről övező dombos terület, bár talajminősége nem feltétlenül rossz (van itt kötött fekete talaj, agyagos, csipákás rész, néhol kissé homokos domboldal stb.), elsősorban a domborzati viszonyok következtében csak kisebb parcellák kimérését tette lehetővé. Az ekkorra már fölshántott *Paskom* (*Páska*) a zselléréké volt, ahol 1—2 holdas (szőlő)földjeik voltak. Ugyancsak szőlőművelés folyt a környező dűlőkben (pl. *Erdő melletti elletés*, *Kis nagyútszer*, *Kis völgy* stb.). A *Harasztosokon* is az 1880-as évek elején „*törték föl a gyöpet*”, s azonnal szőlőt telepítettek ide, amelyet a filoxéra néhány éven belül ki is pusztított. A terület azóta részben szántó.

A határban az egyes parcellák szélét vagy egy farkával jelölték ki a két végén (*hosszú föld* esetében a közepén is), vagy egy nagyobb darab, olykor faragott terméskővel (a *Konyúr hegyen* ma is látható egy ilyen, 1845-ös évszámmal ellátott határjel).

Századunk első évtizedében még az ugarolással egybekötött hármastetős vetésforgó volt használatos Köbölkúton, mint földművelési rendszer. Mivel a jószágot aratás után tarlóra hajtották legelni, annak érdekében, hogy mások termésében ne okozzon kárt, az egyes dűlőkbe a gazdák ugyanolyan terményt vetettek.

Az ugart nyáron szántották, hogy „*a gyom në húzza a földet*”. Ősszel (októberben) ismét felszántották az ugart búza alá. A búza után árpa vagy valamilyen takarmánynövény került a földbe. Az ugarolás a legtovább a gyengébb talajminőségű, ill. fekvésű északi dűlőkben maradt fenn, többek között azért is, mert ezeket a területeket nem szívesen trágyázták. A trágyát inkább a jobb földeknek számító Külső vagy Közép dűlőkbe hordták ki, ahol az ugart az első világháború táján már kukoricával helyettesítették. A vetésforgó ekkorra tehát így módosult:

búza → árpa, takarmány → kukorica → búza

A nyomáskényszert azonban itt is megőrizték nagyjából századunk közepéig. Miután 1952-ben megalakult a földművesszövetkezet, az egyes parcellákat összeszántották. Akik nem léptek be azonnal a szövetkezetbe, azok a gyengébb északi dűlőkben kaptak parcellákat, de itt már természetesen szóba sem jöhetett a vetésforgó vagy a nyomáskényszer.

¹¹ A szőlőhegyet tehát éppen úgy Hëgy-nek hívták, mint a falu ősi magvát képező településrészt. Két példamondattal jól megvilágítható, hogy miként különböztetik meg egymástól a két azonos hangalakú, de eltérő jelentésű szót: „Mëgyëk a Hëgyre” (=szőlőhegyre); „Mëgyëk a Hëgybe”. (=a falumagba).

A szántóföldi művelés mellett kisebb, de nem elhanyagolható jelentősége volt a **szőlőtermesztésnek**. (Határhasználati vetületeiről már szóltam, egyéb összevetőiről — elsősorban a szőlőhegyi építményekről — e kötet másik tanulmányában foglalkozom.) A **gyümölcstermesztésnek** különösebb hagyományai nem voltak a faluban. Arra vannak adataim, hogy a harmincas években Stampai János igazgató tanító kezdeményezésére néhány gazda megpróbálkozott a faluban baracktermesztéssel.¹² Az egyik vállalkozó például a kertjébe ültetett körülbelül 50 fát, egy másik pedig a Hangáson és a Szilfára való dűlőben lévő parcelláit telepítette be barackfával (amíg a fák kicsinyek voltak, rendszeresen művelte ezt a földet is, de később sem hagyta a fák közét parlagon heverni). A barackot egy kofaasszony vásárolta föl, akinek a férje Csehországban élt, s ott értékesítette az odaszállított árut. Halvány nyomok azt is jelzik, hogy ebben az időben a nagybani epertermesztéssel is kísérleteztek a köbölkütiak,¹³ de konkrétumokat ezzel kapcsolatban mind ez ideig nem sikerült kinyomozni.

A falu földrajzi nevei (Paskom, Libalegelő, Harasztos, Hangás, Csapás, Nagyrét stb.), valamint a helyi hagyományok az állattenyésztés múltbeli fontosságáról tanúskodnak. Ennek némileg ellentmondani látszanak a következő táblázat adatai:

	Tehén, üsző	Bika	Ökör, tinó	Szarvasmar- ha összesen	Ló	Sertés	Juh	Méhkas
1699*	119	—	346	465	4	93	—	39
1895**	217	16	302	592	245	358	322	95

*VILLÁNYI 1892., 61.

**A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest 1897., I. kt., 20—21.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt, hogy az 1699-es adóösszeírás egy alaposan megtépázott állapotot rögzít (a törökellenes felszabadító háborúk pusztító hatása, a nagyarányú migráció stb.). Mindenesetre — az adatközlők visszaemlékezése szerint is — legkésőbb a 19. század végére megnövekedett az állattartás jelentősége. Ezt persze nem szabad túlbecsülni (gondoljunk arra, hogy a nagyhatárú alföldi településeken, pl. a hódmezővásárhelyi pusztán az állatállomány száma nagyjából ebben az időben több ezerre rúgott, s még a „nincsteléneknek” is volt 5—6 marhájuk,¹⁴ hiszen az állattartás akkor is csak mint a földmű-

12 Ebben az időben az Érsekújvár és Vidéke című hetilap is nagyon propagálta a baracktermesztést. Érsekújvárt és környékét a jövő „szlovenszko Kecskemétjeként” emlegették.

13 „A földieper-termesztés Szlovenszkon az utóbbi években egyre nagyobb tért hódít. Récsén és környékén, Érsekújvár, Ógyalla, Köbölkút és más szlovenszko helyeken ma már hatalmas földieper telepek vannak.” (Prágai Magyar Hírlap, 1937. szeptember 24., 9.). Ezekben az esztendőekben (1936—1938) megszorodtak az Érsekújvár és Vidéke hirdetésrovatában is az eperpalántákat és eper-, valamint gyümölcsösládákat kínáló reklámszövegek. A köbölkütiak viszont nem emlékeznek az epertermesztés helyi föllendülésére.

14 TÁLASI 1983., 120.

velést kiegészítő gazdálkodási forma élt. Itt kell megemlékezni arról is, hogy Kőbölkúton a múlt század végén évi két alkalommal, századunk első évtizedeiben pedig minden esztendőben négyszer tartottak a *Vásártéren* állat- és kirakodóvásárt.¹⁵ Az egykori állatvásártér emlékét a mai napig őrzi az 1911-ben felállított *Szent Vendel szobor*.

A napi legeltetéssel egybekötött istállózó tartásmód kb. az 1940-es évekig virágzott. Ebben az időszakban még voltak községi pásztorok (*tehenes, kanász, juhász*), akik Szent György naptól Szent Mihályig naponta kihajtották a jószágot.

A települést övező dombokon három erdőrészt terül el. A falutól délnyugatra emelkedő *Somlyó hegyen* van a *Felső erdő*, amely egész a második világháború végéig a Pálffyak birtokában maradt. A falut északról szegélyező *Gergő és Alsó erdő* viszont a kőbölkúti gazdák tulajdonát képezte. Míg az előbbi az egyes gazdák között eleve szét volt parcellázva (volt, aki ezt ki is vágta és szántóként használta), addig az utóbbi közös volt. Itt telente megtartották a *nyilas osztást*, ami azt jelentette, hogy a gazdákból alakult bizottság ellenőrzése mellett az erdészeti hatóság mérnöke kijelölte a nyilasokat (azt a területet, amely abban az évben vágás alá került), majd ezt a gazdák között, szántóterületükkel arányban szétosztották (*erdőilletőség*). Az osztás alapegységei az alábbiak voltak:

<i>egész hel</i>	= 48 hold	= kb. 40 fa
<i>féhel</i>	= 24 hold	= kb. 20 fa
<i>fértál</i>	= 12 hold	= kb. 10 fa
<i>féfertál</i>	= 6 hold	= kb. 5 fa

Miután mindenki részesedett az őt illető erdőrészből, és még maradt föl bizonyos terület az az évi vágásból, *pótosztásra* került sor. Ennek során a maradékot ugyanilyen elvek szerint tovább osztották.

A zsákmányoló gazdálkodás emlékei a mocsárban

A kőbölkúti tóról és mocsárról, amelynek 140,59 hektárnyi területe 1966 óta állami természetvédelmi terület, az első híradást, jelenlegi ismereteim szerint, Bél Mátyás közli az Esztergom megyét leíró kéziratok munkájában a 18. század első felében.¹⁶ Ezt követően a század végén Korabinsky János Mátyás is hangsúlyozta, hogy az itteni Pálffy-uradalomnak olyan gazdag halastava van, amelynek „*halállománya sosem fog kifogyni*”.¹⁷ Ugyanezekben az években Vályi András is kiemeli, hogy a község „*tava nevezetes, mind jó nagyságáért, mind pedig azért, mert sok, és jó tűz halakat szolgáltat, nádat is terem*”.¹⁸ Fényes Elek jó fél évszázad múlva tömören csak annyit ír, hogy Kőbölkút egy „*posványos vízer mellett fekszik*”.¹⁹ Pedig őt megelőzve egy jó évtizeddel Gyurikovits György kimerítő részletességgel értekezett már a

15 1892-ben március 29-én és október 15-én tartottak a faluban vásárt. Vö.: A Magyarországon tartani szokott országos (kirakodó s marha) és hetivásárok jegyzéke. [Budapest, 1892.], 8. 1936-ban az Érsekújvár és Vidéke szerint négy alkalommal (szerdánként) tartottak állat- és kirakodóvásárt (március 24., május 20., augusztus 12. és október 14.).

16 GYURIKOVITS 1893., 43–45.

17 KORABINSKY 1786., 323.

18 VÁLYI 1796–99., II., 425.

19 FÉNYES 1851., II., 257. Fényes Elek egyébként egy korábbi munkájában is hasonló szűkszavúsággal emlékezik meg a kőbölkúti mocsárról: „K. Újfalu és Kőhid-Gyarmat közt... hosszú posványos víz találatik, s több helyt igen mély” (FÉNYES 1847., II., 185.).

Tudományos Gyűjtemény oldalain a „Köbölküti tóról, rajta létezett úszó szigetekről, és annak lecsapoltatásáról”.²⁰ Dolgozatában a fő hangsúlyt a tó lecsapolására helyezi, de előtte jellemzi a vidéket: „A mocsáros tó körüli szélein csupa nád, káka, sás nagy mennyiségben nőttek annyira, hogy erdőnek nevezhetné az ember”.²¹ Nevezeteseek voltak a különféle vízinövényhor-dalékból összeállott úszó szigetek, amelyekről Bél Mátyás is megemlékezett. Gyurikovits a következőket írja: „Az egész szigetet csupa zsombékokból összeálló úszó ingoványos földnek mondhatni: valóban a' rajta járó munkás alatt hajladozott, mintha hintázná az ember, 's meg meg fel emelkedett utánna, mint a' spongyia, a' megnyomás után magától az előbbeni álláspont-jára állván... A' kaszállók és széna gyűjtők hosszú póznával voltak ellátva, mellyel magokat szükség' esetén fenntartották. Ha a' sziget hirtelen mozgásba jött, 's fű — nád — szedőknek nem maradt idejük partra juthatni, kivált ha az asszonyok voltak rajta, rettenés 's jaj kiáltás lepte meg őket.”²² Az úszó szigetekeken növé füvet, nádat tehát rendszeresen gyűjtötték. Az okozott csak néha gondot, amint Gyurikovits is írja, ha „egy helység lakosai a' rajta termő füvet, nádat, sást lekaszálták, de minekelőtte az megszáradott 's elvitethetett volna, az erős szél a' szigetet szénával, náddal, sással együtt más helység' határába elhajtotta”.²³ Az így előállott helyzet még pereskedésre is alkalmat nyújtott a kisújfalusiak és köbölkütiak között.²⁴

1819 és 1826 között Pálffy József herceg, akinek uradalmához tartozott ez a terület, a tavat lecsapoltatta, aminek köszönhetően „a' tóköznyékbeli lakosok is nyertek tőmérdek gyönyörű réteket, kiknek a' mostani jó szénázás nem kis gazdaság az előbbeni rossz sásas helyett. Az előtt igen bajosan vagy ladikokon, vagy csak kemény teleken lehetett hordani azon úszó szigetekről a' szénát, most nyárban is hordhatni, mert már egész területében a' posványáságnak járhat a' marha”. Így aztán a lecsapolás előtti évi 586 szekér szénatermés helyett a köbölküti és kisújfalusi részek termése már 7000 szekérnél többre rúgott.²⁵

E lecsapolás előnyeit azonban nem sokáig élvezhette a lakosság, ugyanis a csatorna elégtelen gondozása következtében alsó folyása már a század közepére olyannyira feltöltődött, hogy újabb lecsapolásról kellett gondoskodni.²⁶ Ez a folyamat aztán szinte periodikusan ismétlődött, bár pontos, megbízható adataink egyelőre nincsenek az egyes konkrét munkálatokról.²⁷ Utoljára 1967 és 71 között ástak egy teljesen új csatornát a régi mellett, s manapság — a hatalmas arányú feltöltődés következtében — ismét időszerűvé vált annak felújítása.²⁸

A továbbiakban a zsákmányoló gazdálkodásra vonatkozó recens adataim alapján a mocsárnak a növény- és állatvilágából származó hasznát mutatom be.

20 GYURIKOVITS 1839.

21 GYURIKOVITS 1839., 40.

22 GYURIKOVITS 1839., 42—43. Vö.: HANUSZ 1893.; LÁSZLÓ 1915., 101.

23 GYURIKOVITS 1839., 42.

24 CSÓKÁS 1988., 9.

25 GYURIKOVITS 1839., 46.

26 SZOMBATHY 1982.

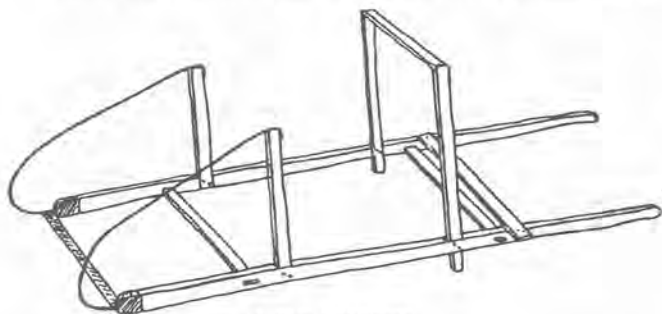
27 1935-ben a párkányi járás képviselőtársak alakuló közgyűlésén Hegedűs Balázs, a Magyar Nemzeti Párt szónoka „a munkanélküliség ellen a leghatékonyabbnak tartja a legelőfeljavítási és belvízvezetési munkálatokat”, ezért többek között követeli „a párisi csatorna Kisújfalú—Köbölkút—Gyiva és Sárkány közti kiépítését” (Érsekújvár és Vidéke, 1935., november 3., 4.).

28 KOVÁCS 1982.

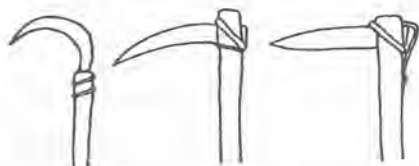
1. A növényvilág haszna

A mocsár egyik legfőbb haszna a kitermelt nádból eredt. Századunk elején a község lakóházainak zöme még nádborítású volt, bár ebben az időben az újonnan épült házakat már nem fedték be náddal. A régiek javítására (az utolsó nádfödeles lakóépületet a nyolcvanas évek közepén bontották le Kőbölkúton), illetve gazdasági épületek, istállók, *pelvások*, *hajlok*ok fedésére egész a második világháborúig használták; a kőbölkúti szőlőhegyen még 1990-ben is állt néhány nádfödeles présház, *hajlok*. A helyi igények kielégítésén kívül a kőbölkúti nád keresett áru volt a környező falvakban, sőt exportra is termelték.²⁹

Amint arról már volt szó, 1927 előtt az egész nádas az uradalomhoz tartozott. Ezt követően a cseh legionarista telepések (kolonisták) kapták meg a földterületük nagyságának megfelelő arányban. E birtokosváltás azonban mit sem változtatott a lényegen: a nádvágás nehéz és veszélyes munkáját mindkét időszakban a falu föld nélküli vagy csak nagyon kevés földdel, szőlővel rendelkező szegényebb rétege végezte bémunkában, ritkábban *résziből*. A vágás télen, kemény fagy idején történt. Ekkor a nádas területet *nyilasok*-nak nevezett egységekbe osztották (hasonló elvek szerint, mint a már bemutatott favágásnál), és háromtagú *nádvágóbandákba* (*kaszás*, *marokszedő*, *kötöző*) tömörülve tolókaszával (*gép*) vágták a nádat. Kőbölkúton a tolókasza köpüs felerősítésű kétnyelű formája ismeretes (4. ábra).³⁰ Gyenge fagy esetén deszkákat fektettek a vékony jégre, s azokra állva vágták le a nádat. Ilyenkor *kiskaszával* arattak, amelynek ismerték sarló és kasza formájú változatát is (5. ábra).³¹

4. ábra. Tolókasza

5. ábra. Különböző kiskaszák

Kiskaszával csónakból is arattak, valamint akkor, amikor a jég elég vastag volt ugyan, de a magas hó nem tette lehetővé a tolókasza alkalmazását. Mivel a kiskaszával történő aratás nehezebb, ezért ezt jobban meg is fizették. (Jelenleg a földműves-szövetkezet tulajdonában van a nádas terület. A tolókaszával levágott nád kévééért 1985-ben 1,40 koronát, a kiskaszával levágottért pedig 2 koronát fizetnek.)

Az egész napos aratás után éjjel, holdvilágnál hordták ki a kévéket a partra, kb. 10–15 méterre a jég szélétől. A hordást egyrészt pusztá kézzel is végezheték vagy kis szánkó segítségével. Az utóbbi évtizedekben vendégoldalszerű deszkaalkalmatossággal ellátott gumi-

²⁹ GÁL 1980. 107.; GEDAI 1982.; KOVÁCS 1982.; KISS 1989.

³⁰ Vö.: BOROSS 1954, 175.

³¹ Vö.: BOROSS 1954, 175.

kerekű kézikocsikkal hordják ki a kékéket. A parton legfölbbe öt kévmagasságban, egymás mellé fektetve helyezték el a kékéket. Kúba sosem rakták, mert azt eldöntötte volna a szél.

A partra gyűjtött nádat a vevők a helyszínen vásárolták meg.³²

2. Az állatvilág haszna

A mocsár gazdag állatvilága régebben különböző formákban lehetőséget nyújtott a gyűjtögetésre. Ez az életmód századunkra már (elsősorban az állatvilág nagyarányú megcsappanása miatt) jószerével teljes mértékben visszaszorult, és csak inségesebb esztendőekben a falu szegényebb rétege, illetve a gyerekek által szórakozásból maradt fenn.

A gyógyászatban valamikor fontos szerepet játszó orvosi pióca (*rendés pióca*) nagy mennyiségben gyűjtötte a falu népe. Mivel a mocsárban lópióca (*mérges pióca*) is volt, „akárki nem széhetne”. Ezért a mocsár közelében lakó specialisták foglalkoztak vele elsősorban (egy férfi ki is érdemelte ezáltal a *Piócás* előnevet, amivel még napjainkban is megkülönböztetik őt a faluban). A zsákmányt egyrészt a gyógyszerárban adták el, másrészt volt egy idős asszony is, aki szintén fölvasárolta a piócát, és otthon hatalmas befőttes üvegekben tartotta. Őhöz a környező falvakból is eljártak friss áruért. Kémenden emlékeznek még rá, hogy nagyjából a második világháború végéig járta a falut egy köbökúti vándorárus, s befőttes üvegekben tartott piócát árult.

A vízimardarak tojásának összegyűjtése szintén rendkívül archaikus élelemszerzési formának számít.³³ A köbökúti mocsár gazdag állatvilága ezt természetesen lehetővé is tette, de századunkban már csak elvétve fordult elő. Elsősorban a vadkacsa és a szárcsa tojását szedték össze. Még kinn a helyszínen kettőt-hármat feltörtek, s ha ezek nem voltak *fiasak*, akkor mindet hazahozták. Piacra ekkor már nem szedték, csak otthoni fogyasztásra. (Több beszélgetőpartnerem is evett vadkacsatojást, ami szerintük „*éppen olyan volt, mint a tyúktójás*”). Még a két világháború közötti években történt meg, hogy egy ember a mocsárban összefogdosott vadkacsafiókákat az érsekújvári piacon eladta. Amikor azonban újabb áruval érkezett a következő alkalommal, egykori vevői elzavarták, mivel a korábban tőle vásárolt kacsák felnöve mind elszöktek.³⁴

A mocsár emlősei közül elsősorban a pénzmapocokra (*hódpatkány*) vadásztak telente a prémje miatt, de volt, aki a húsát is fogyasztotta. Ez az emlős a harmincas években szaporodott el nagyon, ekkor alakulhatott ki, talán másodlagosan, ez a speciális foglalkozási ág. Először Gútáról jött Köbökútra három férfi, s állítólag tőlük tanulták el ezt a mesterséget a helybéliek is. Két módszerrel vadásztak a pénzmapocokra. Egyrészt úgy, hogy ásóval kiásták az üregből, majd egy hosszú acélvassal szúrták agyon (ugyanilyen módszerrel vadásztak egyébként hörcsögre is: nyáron megjelölték a hörcsög üregét, majd télen kiásták; egyrészt prémjéért, másrészt a felhalmozott gabonáért). A pénzmapocok másik vadászati módja az, amikor a halászatban használatos varsát (*verse*) teszik a járatjába. Ez a módszer az előbbinél sokkal eredményesebb

32 KISS 1989.

33 Vö.: GUNDA 1975.

34 A szomszédos Sárkányról vannak arra adataink, hogy még századunk első felében is fogták a vízimadarakat (elsősorban szárcsákat, vadkacsákat) lőszórhurokkal. Egy rudat keresztülfektettek azon a vízfelületen, amerre a vízimaradák rendszeren jámi szoktak, s róla 5–10 darab, lőszórból készült hurkot (törköt) lógattak le a víz felszínéig, amibe aztán az arra úszó szármayas előbb-utóbb beleakadt.

volt, hiszen így volt olyan nap, hogy százat is fogtak vele. A háború előtt egy érsekújvári zsidó szőrmekereskedő járt el fölvasárolni a prémeket. A pézsmapocok-vadászat téli mellékfoglalkozásnak számított.³⁵

A köbölküti mocsár, tó valamikor rendkívül gazdag volt halban is. Az uradalomtól általában 5—6 halász bérelte a mocsár használati jogát. Ezek az emberek elsősorban a halászatból éltek, de azért nyáron elmentek részesaratónak a köbölküti vagy kismuzslai uradalomba.

A *Felső- és Alsó-tó* legfontosabb halai a kárász, compó, csuka, csík, valamint a ponty. Mivel a köbölküti tónak igen kevés volt a nyílt vízfelülete, ráadásul az is tele volt különféle vízinövényekkel, hálóval mondhatni egyáltalán nem halásztak. Egyik adatközlőm, aki több mint harminc esztendeig a Dunán volt hajós, a két világháború között egy alkalommal hozott Komáromból egy 15—20 méteres kerítőhálót, s ezt egy szabadabb vízfelületen kipróbálták. Négy ember dolgozott vele: csónakból dobták a vízbe, majd a partra húzták ki. Rengeteg hal volt benne, de a vízinövények miatt a munka itt is meglehetősen nehézkes volt vele, ezért többször nem is használták.

A halászat legarchaikusabb módja a kézzel való fogás volt. Főleg csukára halásztak *puszta kézzel*, ugyanis a csuka „*nagyon lusta állat*”, így könnyű megfogni (nem volt ritka a 2 kg-os zsákmány, de főleg télen, léken keresztül 10 kg-on fölülieket is fogtak). Csukára hosszú bot végére erősített dróthurok (*nyakkendő*) segítségével is halásztak. Főleg ívás idején alkalmazták: óvatosan ráhúzták a hal fejére, egészen a kopolyú tájáig, majd megrántották. Csíkra szintén puszta kézzel volt a legcélszerűbb halászni, főleg szárazság idején, amikor a csík az iszapba fúrja magát, s onnan viszonylag könnyedén ki lehet szedni. A csíkot egyébként főleg sütvé fogyasztották. Először élve betették egy edénybe, jól megsózták, aminek hatására azok nagy „*sikongatással*” ledörzsölték egymásról a pikkelyt. Utána megtisztították, és zsíron, lassú tűzön megszáritották: nagyon finom volt, „*olyan volt, mint a tökmag*”.

A *tapogatóval* történő halászat emléke is él, de ezt inkább már csak a gyerekek gyakorolták a szóban forgó időszakban, szórakozásból. Főleg nyáron lehetett ily módon halászni, amikor a hal a nád tövéhez, árnyékba bújt, s így könnyen meg lehetett fogni.

A felnőtt halászok, akik nagyban űzték az ipart, inkább horoggal és varsával (verse) halásztak. Az előbbi főleg csukára használták: éjjelre 15—20 horgot is kitétek, és azok reggelre tele lettek zsákmánnyal. A verse régebben fűzfavesszőből készült, de századunkra általános lett az apró lyukú dróthálóból (csibedrótból) készített eszköz.

A kifogott halat a hivatásos halászok *halbárkáiban* tartották (az utolsó halbárkát 1954 őszén szedték szét), amelyek kb. 3 m hosszúnak voltak. Belül két rekeszre osztódtak, hogy a frissebb zsákmányt el lehessen különíteni a régebbitől. A halat elsősorban az érsekújvári és lévai piacokon értékesítették. A halászsoknak azonban voltak a környező falvakban is állandó vevőik, akiknek — megrendelésre — kerékpárral hordták szét a halat.

Ez a viszonylag nagybani halászat 1947-ig tartott. Akkor a nagy szárazság következtében beállott jelentős halpusztulás már lehetetlenné tette az eredményes halfogást. Hároméves kényszerszünet után ismét megpróbálkoztak vele, bizonyos fokú föllendülés is tapasztalható

³⁵ Fél Edit 1943-as gyűjtéséből tudjuk, hogy Gútán az 1920-as évek végén terjedt el a pézsmapocok-vadászat. Nagyjából ebben az időben szaporodtak el veszedelmesen ezek az apró rágcserlők, s ekkor Pozsonyból „igen sok embert hoztak pusztítani a patkányokat”. A gútaiak közül nagyban Szabó Gábor, Madarász Ferenc, Gögh László, Lengyel Lajos foglalkozott ezzel a mesterséggel, s gyakran egész Selmebányáig is eljutottak vadászat közben. Feltételezhető, hogy Köbölkúton is közülük jártak annak idején hárman. (Az adatért Angyal Bélának tartozom köszönettel).

Az emberi erővel végzett teherhordás eszközei és módjai a Páris-patak völgyében

Földrajzi és etnográfiai behatárolás

Ebben a fejezetben nem egy zárt tájegység, hanem egy, többé-kevésbé önkényesen körülhatárolt terület, a Páris-patak mente emberi erővel működtetett teherhordó eszközeit és módjait veszem számba.¹ A fogódzól kijelölt patak völgy falvai nemcsak etnikai és vallási, hanem gazdasági és kulturális szempontból, sőt földrajzi értelemben sem alkotnak zárt egységet. A települések zöme magyar lakosságú, csupán két falu (Kolta és Jászfalu) szlovák. A magyar falvak többségében, főleg a második világháborút követő csehszlovák—magyar lakosságcsere-egyezmény eredményeként Magyarországról áttelepült szlovák nemzetiségű lakosság is él. Témánk szempontjából most elsősorban a Heves megyei Kiskanánáról Kültre települt mintegy 30 szlovák család érdemel figyelmet. Felekezeti szempontból a vidék lakossága római katolikus vallású; az egyetlen kivételt a református Kisújfalu jelenti. A palóc népterület nyugati határa is valahol itt, nagyjából Kőbölkút tájékán metszi a Páris-patak vonalát.² Kőhidgyarmat viszont az Alsó-Garam menti „kurtaszoknyás hatfaluhoz” tartozik, amelyek saját viseletükkel, „mi”-tudatukkal, endogámiájukkal különülnek el a környező falvaktól.³ A vizsgált terület népének fő megélhetési forrása az állattenyésztéssel kiegészített földművelésből ered (ezen belül is elsősorban a szántóföldi művelés dominál, de jelentős mértékű a szőlőtermesztés is). Kőbölkút és Kisújfalu esetében számottevő a Páris-patak által elmocsarasított területből nyert nád és széna kitermelése (erről a kötet előző fejezete számol be). A nagybirtok szorításában élő csúziak zömét az agrár proletariátus alkotta. A férfilakosság jelentős hányada Kültön a telefonszerelésben, hálózátépítésben keresett magának munkát, és az ország távolabbi vidékeire is elkerült, ha ott ilyen szakmunkásokra volt szükség. Közben éppen e falu határában található Szent István majorba érkezett a környék viszonylatában a legtöbb idénymunkás a környékbeli falvakból is (pl. Madar), meg a szlovák hegyekből.

Területválasztásomat egyébként éppen ez a sokrétűség indokolta, hiszen a Páris-patak egy olyan területet — a Zsitva és a Garam közötti vidéket — szel át, amelynek etnográfiai hovatartozása kérdéses. Mivel a Kisalföld belső tagolódásáról és az azzal kapcsolatban felbukkanó problémákról már elég részletesen volt szó a kötet egy másik tanulmányában, most csak a legfőbb pontokat megismételve emlékeztetek az alapproblémára.

1 Előzmények: LISZKA 1988e.; LISZKA 1989a.; LISZKA 1989b.

2 Lásd Szabó László hozzászólását a palóc népterület körülhatárolásának kérdéséhez! In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 3. évf., 1977., 44.

3 Vö.: LISZKA 1988a.

Ez a vidék kívül esik a történeti-földrajzi sajátosságokat is felmutató Csallóköz és Mátyusföld határain, s — úgy tűnik — lényegében az ún. palóc népterületen is. Kósa László és Filep Antal a magyar nép táji-történeti tagolódásával kapcsolatban meg sem említi ezt a vidéket.⁴ Ján Podolák a fő megélhetési források, a viselet és a népi építkezés jellemzői alapján Szlovákia néprajzi régióinak a meghatározására tett kísérletet. A szlovákiai magyar tájegységeket ugyan figyelmen kívül hagyta, de a Zsitva és a Garam völgye között néprajzi-kulturális határt vélt megállapítani.⁵ Azóta e problémát más nem érintette, ám az egyre gyarapodó néprajzi ismeretek alátámasztani látszanak Podolák feltevését.

Egyetlen témakör vizsgálatának eredményei önmagukban nem oldhatják meg a táji-történeti tagolódás efféle problémáit (még akkor sem, ha olyan — kartográfiai szempontból jól használható — jelenségcsoportról van szó, mint a népi teherhordás), de meggyőződésem, hogy adataimmal hozzájárulhatok e kérdések tisztázásához is.

Először a téma kutatásának eddigi állását, a fő irányzatokat, eredményeket tekintem át. Ezután az egyes eljárások és a hozzájuk kapcsolódó eszközkészlet aprólékos, a gazdasági élet egészében betöltött szerepét figyelembe vevő, az állandó kölcsönhatásokat is szemmel tartó bemutatása következik, végül az egész anyag értékelését, a tanulságok leszűrését kísérem meg.

Kutatástörténeti áttekintés, módszertani kérdések

A magyar népi teherhordás eszközeiről és módjairól származó ismereteink első, Györffy Istvánnak A magyarság néprajza 2. kötetében megjelent összefoglalása⁶ előtt etnográfusaink nem foglalkoztak e témakör kiemelt vizsgálatával, ám — bizonyos szempontból, a tárgycentrikus, elszigetelt mélyfúrásoknál szerencsésebb módon — a népet más jelenségeinek a bemutatása során, természetes közegükbe ágyazottan, a szállítás, közlekedés tárgyairól is megemlékeztek.⁷ A témakör első szlovák összefoglalására két évtizeddel később, Rudolf Bednárík révén került sor, hasonló előzmények után.⁸ Mindkét összegzésnek sajátja, hogy a gyér ismeretek számbavétele elsősorban a figyelemfölkeltésre irányult. Györffy rendszerezettebb és rövidebb áttekintésében, amely a szűkebb szakmán kívül a művelt nagyközönségnek is szólt, az addigi ismeretek felsorakoztatására vállalkozik. Az egyes eszközök, jelenségek eredetét, szélesebb körű kapcsolatait még nem kutatja, feltevések kidolgozására nem vállalkozik. A több forrással dolgozó Bednárík viszont éppen azáltal kísérli meg a témakör

4 KÓSA—FILEP 1975.

5 PODOLÁK 1957.

6 GYÖRFFY 1941².

7 Bátky Zsigmond például külön kevés figyelmet szentelt a teherhordás témájának (Vö.: GUNDA—KROMPACHER—SZENDREY 1939.). Egyes összefoglaló munkáiban viszont a teherhordó eszközöket és módokat mégis bővebben tárgyalja. Az Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez című kötetében (BÁTKY 1906.) sem találunk önálló teherhordás-fejezetet, ám a megfelelő helyeken mégis leírja az edényhordó hálótól a hátikosárig, a bazárkától a vízhordó vállrudig az emberi erővel végzett teherszállítás csaknem minden fontosabb eszközét. A magyarság néprajza Bátky által írott fejezeteiben, főleg a táplálkozásról szólóban, szintén témánk bőséges példatárát találjuk.

8 BEDNÁRIK 1950. Most csak egy, a vizsgált területet érintő előzményre utalok: Gunda Béla az Ipoly és a Garam menti magyarság szlovák népi kapcsolatainak bemutatása során részletesen szól a vidékre jellemző hátikosár elterjedéséről is (GUNDA 1940.).

kutatására felhívni a figyelmet, hogy néhány jelenség (pl. a fejen hordás, batyuzó lepedő, tarisznyafélék használata stb.) széles művelődéstörténeti háttérének megrajzolásával, bizonyos archaikus jelenségek kiemelésével vonzóvá igyekszik tenni a témát. Rengeteg konkrét, értékes adatot tartalmazó munkája akkor is forrásértékű, ha néhány feltevését (elsősorban az eredetkérdéseket illetően) azóta már meghaladta a tudomány.

A teherszállítással foglalkozó magyar és szlovák szakemberek (elsősorban Gunda Béla, Gráfik Imre, K. Kovács László, Markuš Michal, Paládi-Kovács Attila, Paríková Magdaléna, Podolák Ján stb.) az idézett két munkából származó ismereteinket azóta jelentősen kiegészítették, elmélyítették. Lényegesen többet tudunk a teherhordó eszközökről, illetve a teherszállítási módok kialakulásáról, történeti gyökereikről, térbeli elhelyezkedésükről is.⁹ Gunda Béla már 1939-ben felhívta a figyelmet a magyar teherhordó eszközök és módok kartografikus feldolgozásának nagy fontosságára,¹⁰ majd 1955-ben a szlovák néprajzi atlasz előkészítő munkálatait is sürgette, éppen a szóban forgó témakör vizsgálata kapcsán.¹¹ Azóta mind a magyar, mind a szlovák néprajzi atlasz elhagyta a nyomdát, témánkat illetően értékelő tanulmányok is születtek Paládi-Kovács Attila,¹² illetve Paríková Magdaléna¹³ részéről. Összefoglalásaikból nemcsak az emberi erővel végzett teherszállítás legfontosabb eszközeinek és módjainak hozzávetőleges elterjedési körzetét (körzeteit) ismerhetjük meg, hanem kirajzolódnak az elvégzendő feladatok, láthatóbbá válnak az eddig felületesebben, mostohábban kezelt jelenségek, tájegységek is. Változatlanul számos kérdés vár még tisztázásra.

Paládi-Kovács Attila K. Kovács László nyomdokain haladva¹⁴ a tárgykör vizsgálatának két lehetőségét jelölte meg: az egyes szállítóeszközök monografikus feldolgozását, továbbá olyan lokális, regionális vizsgálatokat, amelyek „a magyar parasztság teherszállító tevékenységét, eszközeit teljességében”, az anyagi kultúra egészébe ágyazottan követik nyomon.¹⁵ Kétségtelenül mindkét módszernek megvannak az előnyei és korlátai is. Az előbbi módszerrel egy-egy jelenség történeti gyökereihez, elterjedési kérdéseire juthatunk el könnyebben.¹⁶ A másiknak előnye viszont az, hogy míg a szakosodott teherhordás-vizsgálatokkal a jelenségeket a kutatók a maguk természetes közegükből kiszakítva vizsgálják, addig a kisebb területeken belül több lehetőség van a tárgyaknak és módszereknek a maguk szerves kölcsönhatásában, funkcionális rétegzettségében való bemutatására.¹⁷

Páris-völgyi kutatásaimmal e két módszer előnyeit igyekeztem érvényesíteni, egymással egybekapcsolni, interetnikus vizsgálatokkal kiegészíteni. Erre elsősorban azért nyílt mód, mert részben viszonylag kicsi, könnyen áttekinthető, fölkutatható területről van szó, részben e fiktív (mert csak mesterségesen, mintegy metszet gyanánt kijelölt) „tájegység”, a Páris-patak vonala különböző kulturális, etnikai és konfesszionális területekhez kapcsolódó falvakat fűz egymás mellé, tehát a tárgy- és kapcsolattörténeti, valamint a kartografikus módszerek is eredményekkel kecsegtetnek. Terepmunkám során igyekeztem az emberi erővel végzett teherhordás módjait, valamint a hozzájuk kapcsolódó eszközkészletet a lehető legaprólékosabban megvizsgálni, belső kapcsolatrendszerüket, a parasztgazdaságok tárgyi világának egészében elfoglalt helyüket, használati körüket, illetve annak időbeli határait feltárni.

9. Vö.: GRÁFIK 1976–78.

10. Vö.: PALÁDI-KOVÁCS 1973.

11. GUNDA 1955., 206.

12. PALÁDI-KOVÁCS 1973. Vö.: BARABÁS 1987., 206–220., térkép. Szerk. Paládi-Kovács Attila.

13. PARÍKOVÁ 1979. Vö.: KOVAČEVIČOVÁ 1990., 34–35. Szerk. Paríková, Magdaléna.

14. K. KOVÁCS 1948., 19.

15. PALÁDI-KOVÁCS 1973., 511–513.

16. Pl. PALÁDI-KOVÁCS 1976.; PALÁDI-KOVÁCS 1981a.

17. Pl. GUNDA 1955.; LUKÁCS 1978a.

A teherhordó eszközök és módok

Az emberi erővel végzett teherhordás eszközeinek és módjainak bármínemű csoportosítása erőltetettnek tűnik, ám az anyag jobb áttekinthetőségének szempontjából mégis célszerű. A kutatók általában a cipekedés során leginkább igénybe vett, legjobban megterhelt testrészek köré rendezve szokták az egyes eszközöket és módokat bemutatni.¹⁸ Természetesen — bármennyire fontos rendezőelvekről is legyen szó — semmilyen szempont szerint nem tagolhatjuk maradéktalanul a vizsgált anyagot, és az erőltetett csoportosítás éppen a tárgy egyik legfőbb jellemzőjét, az eszközök és módok egymásra rétegzettségét, egymással és a gazdaság, a népelet más eszközeivel és módjaival való állandó funkcionális kölcsönhatásait fedi el.

A továbbiakban elsősorban a sokrétűséget, az összeforrottságot érzékeltetve kíséreltem meg az anyagot bemutatni. A legcélszerűbb megoldásnak az látszott, ha a fő (ám nem kizárólagos) rendezőelvnek az egyes eszközcsoportok, majd a hozzájuk kapcsolódó munkafolyamatok egymásból logikailag adódó láncszerű bemutatását választom. E módszerrel az anyag egymásra rétegzettsége, funkcionális sokoldalúsága domborítható ki. A jobb áttekinthetőség kedvéért (amin módszeremből adódóan természetesen csorba esik) a leírás végén egy táblázatban a fontosabb teherhordó eszközök lényegesebb adatait foglalom össze.

A szemlét kezdjük a legősibb cipekedési mód, a segédeszközt igénybe nem vevő, emberi erővel történő teherhordás néhány, vidékünkön gyakorolt módozatának bemutatásával.

Az emberi erővel végzett teherhordás legegyszerűbb módja az, amikor általában nagyobb, egy darabból álló (vagy összekötött) tárgyakat mindenféle segédeszköz nélkül, **puszta kézzel** helyeznek át az egyik helyről a másikra. Ennek alkalmasszerűen több változata is kialakulhatott, így csak példaként említem meg, hogy nádaratáskor — más segédeszköz hiányában — előfordult, hogy a sással összekötött nádkévből 3—5-öt egybemarkoltak, majd félig a vállukra véve, maguk után vonszolva, kihúzták a partra. Kisújfalun még az ötvenes években is előfordult, hogy a nádat vágó apa mellett dolgozó leánygyermek szállította ily módon ki a nádat a partra. (Egyébként a nád partra szállításának általánosan elterjedt módja századunkban már a kis kéziszáncos szállítás. Az utóbbi 30—40 évben már gyári készítésű, vendégoldalakkal megnagyobbított rakodófelületű, gumikerekű kézikocsikat használnak erre a célra. A férfiak az erdőből néha egy-egy vastagabb faágat a vállukra véve cipeltek haza télvíz idején. A vizsgált terület valamennyi falujában elterjedt a könnyebb terhek, szerszámok kisebb távolságra való szállítása fél kézzel, a test mellett lógatva. Így vitték ki, elsősorban a nők, a határba a kapát, míg a férfiak — ha történetesen gyalog mentek — inkább a vállukra fektetve.

A **kötél**, mint az egyik legegyszerűbb és legsokoldalúbb felhasználási lehetőséget kínáló segédeszköz, a különféle gazdasági munkák során, így az emberi erővel végzett teherhordás során is fontos szerepet kapott. Egy-egy parasztgazdaságban több, különböző vastagságú és hosszúságú kötelet hasznosítottak. Az asszonyok általában a háton történő rőzsehordáskor használtak egy vagy két kötelet. Ezeket a kb. 2,5—3 m hosszú köteleket vagy vásárokon szerezték be a *kötélverőktől*, *istrángkészítőktől*, vagy a férfiak házilag sodorták a durva vászonzonalat *gajmóval*, *pergőgajmóval*. A *gajmózás* általában a férfiak téli foglalkozásának egyike,

de Fűrön azt tartották, hogy nagypéntek a gajmózás napja. Az így nyert durva vászonfonalból hármast vagy négyest fonással készítettek el a megfelelő hosszúságú kötelet. A Kisanánáról Kürtre települt szlovákok szintén hármast fonással készítettek a rőzsecipeléskor használatos kötelet (*povraz*), ám ők a három szál közül csak az egyiknél alkalmaztak erős kenderfonalat. A másik kettőt öreg rongyokból széthasogatott szalagok helyettesítették. Az így módon készült kötél puhább, rugalmasabb volt, s a nagy megterhelés alatt nem nyomta annyira az asszonyok vállát. A rőzsehordó kötél végére általában hurkot kötöttek, de az is előfordult (Kisújfalu), hogy egy vaskarikát erősítettek rá.

Az asszonyok általában ketten-hárman indultak az erdőbe rőzsét szedni. A már említett kötélen kívül egy *fagajmót* vagy *vonyogót*, esetleg *csáklyát* (Libád) is vittek magukkal, amivel a fákról a magasabban levő vékony gallyakat is lehúzkodhatták. (A Kürtre települt kisanánai szlovák asszonyok a fák magasabban levő ágait általában úgy szerezték meg, hogy kötelüket átdobták rajta, majd mindkét végét erősen megrántva letörték azt. A vonyogót ők elsősorban a tüskés bokrok sűrűjében lévő száraz gallyak kihúzkodására használták.) A rőzseshordó asszonyok általában persze tilosban jártak, s ha az erdőszel rajtakapta őket, elvette a kötelüket (az is előfordult, hogy ezek után *kukoricásústyából* fontak kötelet a helyszínen, és azt használták — ha újfent lehetőség adódott rá — a rőzseköteggnek a hátukra erősítésére). Olykor azonban meg is egyeztek az erdősszel, s bizonyos munka fejében (pl. fiatal fák közül kisarlózták a fűvet), legálisan is szedhettek fát az erdőben. Az egybegyűjtött rőzsemennyiségnek a hátra erősítését illetően néhány változatot különböztethetünk meg. Ezeket aszerint csoportosíthatjuk, hogy a cipekedés egy vagy két kötél, illetve kötél és két fahusáng, karó vagy kötél és batyuzó lepedő segítségével történt.

A libádi és kisanánai (Kürt) asszonyok az összeszedett fát egy jó 2 méteres kötéllal erősítették a hátukra úgy, hogy a kötelet kétrét hajtvva a földre fektették, majd erre keresztben ráhelyezték a rőzsekévé. Ezután elé guggoltak vagy ültek, és a kötél meghajtott, U-alakú részén átbújtatták a fejüket, majd a két végét hónuk alatt átvéve, a rőzsekévé a hátukhoz szorították azáltal, hogy a kötélvégeket a mellkas fölött egybekötötték. A libádi asszonyok a vállukhoz valamilyen öregebb rongydarabot vagy egy fűcsomót tettek, hogy az általuk használt lapos vagy gömbölyű kötél ne vágja annyira a vállukat. Amikor a terhet már a hátukhoz erősítették, segítettek egymást felhúzni, mert a nagy súllyal másként nem tudtak volna felállni. Hazafelé is teljesen előredőlve kellett menniök, hogy a nagy teher hátra ne rántsa őket. Útközben, ha meg akartak pihenni, akkor meredekebb partoldaloknak, mélyutak falának támaszkodva fújták ki magukat. Ezzel a módszerrel a szegényebb libádi asszonyok még a hatvanas évek elején is hordták fát az erdőből.

A másik, Fűről és Sárkányról ismert változat szerint az asszonyok két kötél segítségével erősítették föl a hátukra a rőzsecsomót. Amikor a száraz ágakból összeszedtek egy kötegre valót, akkor azt az egyik kötéllal szorosan, keveszerűen összekötötték, majd a másik kötéllal — amelynek két végére hurkot kötöttek, és ezeket a hurkokat egy-egy kiálló vastagabb ágba, a kéve két végén beakasztották — hátizsákszerűen a hátukra vették.

Köbölkúton az asszonyok, ha rőzsét hoztak haza az erdőből, akkor két nyáláb fát összekötöttek kötéllal. Ebbe a köteggbe két karót szúrtak, s ezek segítségével vették az egész terhet a vállukra. A jászfalui férfiak (!) ugyanezzel a módszerrel, a kötéllal (*povraz*) összekötött kévébe két karót (*drůčky*) szúrva, hordták haza a fát az erdőből. Az így módon hátukra vett teher neve *noša*.¹⁹

19. Hasonló módon cipelték haza az erdőből a fát a Szőgyénbe telepített magyarországi szlovákok is.

A háton történő rőzsehordás legelterjedtebb variánsa az, amikor 3 nyaláb fát leraktak alulra, ezt kötéllel átkötötték, egy összezsavart batyuzó lepedőt keresztbe fektetve átbújtatták alatta, majd erre még két nyaláb fát tettek, s az egészet jó erősen összekötötték. A köteg egyik oldalát a lábukkal meggyúrták, hogy lapos legyen, s ne nyomja annyira a vállukat, hátukat, majd a batyuzó lepedő segítségével a hátukra vették. Annak végeit vagy összekötötték, vagy csak megcsavarintották, és fél kézzel a mellkas fölött tartották. A batyuzó lepedőt azért fűzték bele, mert a kötél nagyon vágta volna a vállat (Kolta, Jászfalu, Kürt, Kisújfalun, Köbölkút). A vizsgált terület magyar lakosságának körében az ily módon hátra vett tehernek nem volt külön megnevezése; Koltán és Jászfalun viszont egységesen *noša* kifejezéssel illették, míg a Kisanánáról Kürtre települt szlovákok *batohnak* mondták.

Hogy a háton, kötél segítségével történő rőzseszállítás milyen elterjedt volt, bizonyítja az alábbi, Libádon lejegyzett csalimese is:

„Az öregasszony az erdőbű mēnt haza, fāvā a hátán. Az erdő szílin leűt pihenni, majd egyszercsak fősőhajtott:

— Halá, halá, hun vagy má ilyen soká? Mí nēm gyűsz lrtem?

Erre mēgjelēnt a halál:

— Itt vagyok mamuska, mī a kívánságod?

— Add föl a fāmot, sietēk haza!”

(Juhász Péter, sz. 1910., Libád; gy.: 1987.)

A kötélnak az emberi erővel végzett teherhordás során más alkalmakkor is szerepe lehetett. Sárkányon például szalmát szoktak a férfiak kötéllel vinni a hátukon úgy, hogy közepén áthurkolták, jól megszorították a kévét, majd a kötél fennmaradó részénél fogva a vállukon átdobták, és elől fél kézzel tartva vitték. Ugyanezzel a módszerrel cipelték a férfiak a belefűzött kötéldarab segítségével a háttól fűzfavesszőből font, nagyméretű, fordított csonkakúp alakú, fületlen **takarmányos kosarat** (*pēlvahordó kosár, uhrábkový kōš*). Ugyancsak általánosan ismert volt a vizsgált területen a **petrencerudak, družky** használata. A rét vízenyősebb részeiről, ahová kocsival nem lehetett bemenni, ilyen hosszú (kb. 3—3,5 m), egyik végükön kihegyezett rudakkal hordták ki a petrencéket a férfiak és a nők is. Kisújfalun és a Kisanánáról Kürtre települt szlovákok körében alkalmaztak ebben az esetben egy hosszú kötelet is, amellyel átlósan a petrencerudakhoz kötötték a rakományt, hogy az szállítás közben le ne billenjen. A libádi asszonyok olykor **parasztzsákkal** mentek ki a határba. Ott megtömték azt zöldtakarmánnyal, majd egy kötél segítségével a hátukra erősítették, s úgy cipelték haza. Századunk húszas-harmincas éveiben vidékünkön is elterjedt a **kerékpár** a parasztság körében. Először csak a férfiak használták, de a harmincas évek vége felé már a nők is egyre nagyobb mértékben. A kerékpárra szerelt nagy csomagtartó szintén alkalmas volt kisebb-nagyobb terhek szállítására, amelyeket szintén kötéllel (ritkábban szíjjal) erősítettek oda. Sárkányon a gyári készítésű, kétkerekű **kézikocsi (kolobecska)** használata során úgy rögzítették fel rá a szénát, hogy egy kötelet áthurkoltak a kocsi elején, alárakták a szénát, majd a kötél másik végét átbújtatták a kocsi végén egy rúdon, azt megfeszítették és megkötötték.

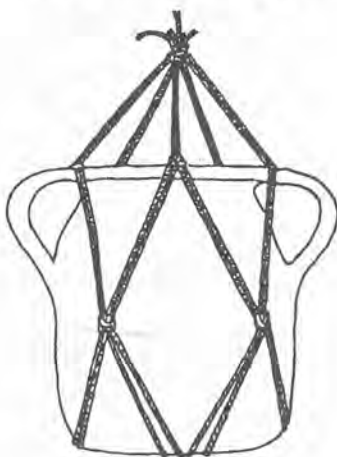
A kötél további, meglehetősen archaikus felhasználási módját az emberi erővel történő teherhordás során Kisújfalun sikerült feljegyezni. Itt még századunk húszas éveinek elején is előfordult az a megoldás, hogy a cserépfazék nyakára egy vékonyabb kötelet, madzagot — majd arra egy fület — kötöttek, s ennél fogva vitték ki az edényben a levest a határba (6. ábra). Az így elkészített zsinórt *kantárnak* is mondták, s nyilván előképe annak az eszköztípusnak, amely az itteni falvak mindegyikében többé-kevésbé ismeretes volt (furcsa módon ez ideig éppen

Kisújfalun, továbbá Csúzon és Jászfalun nem sikerült a nyomára bukkanni). A kantárnak (Kürt, Köbölkút, Sárkány, Gyiva), *kantárenak*, *kantárkának* (Kolta), vagy *pántnak* (Libád, Kőhídigyarmat) nevezett, általában *verétt madzagból*, *lapos kötélből* készített, nagy lyukú edényhordó *hálóról* van szó (7. ábra), amelynek használata századunk húszas éveitig szinte általánosan elterjedt volt, sőt ritkábban (pl. Gyiva) egészen a második világháború végéig használták. Vásárokon is be lehetett szerezni, de néhány faluban (pl. Kürt, Libád) a helybéli cigány-asszonyok is készítették, majd hálázva értékesítették (általában cserébe adták élelmiszerért, gabonáért).

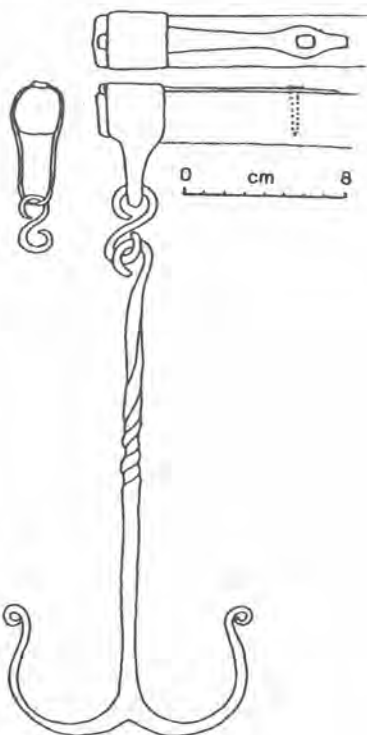
Az edényhordó hálóba kötött fazékban vagy fél kézzel, a test mellett lógatva vitték ki az élelmet a határban dolgozó férfiaknak, vagy az általánosan elterjedt *vízfordó vállrúd*, a *váska*, *vázky* két végére akasztottak egyet-egyét, s vállon vitték ki. A vaskát ebédhordásra kizárólag nők használták, vízfordásra olykor a férfiak is (megjegyzendő, hogy a vízfordó vállrúd szórványos használatával még ma is találkozunk. Pl. Fűr, Libád). A valamivel több mint másfél méter hosszú, akácfából készített rúd két végén általában láncon lógott az egyes vagy kettes vaskampó, amely néha mívés kovácsmunka volt, de gyakrabban csak otthon készítették el (8. ábra). Libádon a vaskával nemcsak hazaszállították az utcán lévő kútból a vizet, hanem

6. ábra. Edényhordó zsinór (kantár)

7. ábra. Edényhordó háló

8. ábra. Vízfordó vállrúd; váska (Kőhídigyarmat)

kampójára akasztva az egyik vödört, segítségével mertek vizet a nem túl mély községi kútból (a községháza előtti kutat *kancsakútnak* hívták, mivel olyan magasan volt benne a víz, hogy pusztá kézzel, kancsóval is tudtak belőle meríteni). Századunk elején Kőbölküton még kb. 15 literes *faputtonyokat* akasztottak a váska kampóira. Ilyen, a visszaemlékezők szerint valamivel kisebb, 10—12 literes dongás *favödöröket* (*putne*) használtak ugyanezre a célra Koltán is.

Nagyjából a húszas évektől kezdtek elterjedni a gyári készítésű, zománcozott **ebédhordó kannák** (*kandli, ebédvivő*), amelyek aztán fokozatosan kiszorították az edényhordó hálóban cipelt cserépfazekakat. Az ételhordó kannát ugyanúgy használták (fél kézben lógatva vagy a vaskára akasztva), mint az edényhordó hálót. A tálba rakott ételeket *szakajtóruhába* kötve, szintén a test mellett lógatva, fél kézben vitték az asszonyok (ugyanezzel az eljárással vitték ételt a gyerekágyas anyának is, csak hogy abban az esetben szebb, ünneplősebb kendőbe kötötték a tálat). A kenyeret a **batyuzó lepedő** finomabb változatába, az *abroszba* kötve hátán szállították ki a határban dolgozóknak. Mivel a batyuzó lepedők univerzális felhasználási lehetőségeik miatt a vizsgált falvak asszonyainak körében mindig is nagy népszerűségnek örvendtek, ezzel az eszköztípussal részletesebben is kell foglalkozni.

Általában minden faluban két fajtája (a durvább *ponyus* és a finomabb *abrosz*) ismeretes, csupán Kürt a kivétel, ahol három formáját különböztették meg: a *ponyus* és az *abrosz* mellett a *hamvas*. Kőhidgyarmaton viszont a *hátikosárral* történő teherszállítás a jellemzőbb, ám az — amint arról a későbbiekben még szó lesz — csak ünnepi alkalmakkor volt általános. A határból történő terménycipelésre, ha nem is kizárólag, az asszonyok itt is a *ponyust* használták. A batyuzó lepedők népszerűségét bizonyítja, hogy a nők soha nem mentek ki nélküle a határba. Üresen, összehajtogatva kis helyen elfért, ezért szokták mondogatni a libádi asszonyok: „*ponyust vigyünk magunkkal, hátha találunk valamit*”. („Találtak” persze gyakran olyasmit is, ami nem éppen az övük volt.) A kőbölküti csász ilyen esetekben a század elején elvette az asszonyoktól a *ponyust* is — büntetésből. Amikor az egyik lánya férjhez ment, a *gazsik* (lakodalomban nézők) bosszúból felgyújtották a házát, és kárörvendve kiabálták: „*Ignek a ponyusok!*”

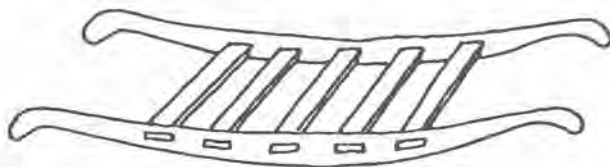
Nézzük meg tehát a batyuzó lepedők széles körű felhasználásának egyes lehetőségeit, sort kerítve a formai és megnevezésbeli különbségek számbavételére is!

Fűrön, Kisújfalu és Kőbölküton olykor rőzsecipelésre is, de a különféle terméseknek (lucerna, répalevél) a határból történő hazaszállítására mindegyik faluban a *hamvas* (Kürt, Sárkány), *hamvasát*, *hamvaskát*, *ponuskát* (Kolta, Jászfalu), *ponyust* (Fűr, Kürt, Kőbölkút, Sárkány, Gyiva, Libád, Kőhidgyarmat), *csóványponyust* (Kisújfalu), *ponyeszt* (Csúz), illetve az öregebb, kopottabb *abroszt* (Kisújfalu) használták. A batyuzó lepedőnek ez a fajtája mindig durva vászonból, újabban szétfejtett zsákból készült, méretei nagyjából másfélszer másfél métereseek. Négy sarkára gyakorlatilag mindenütt egy-egy 30—100 centiméteres kötőszalag, *trak* (Csúz), *traky* (Kolta, Jászfalu), *korc* (Kürt, Kőbölkút, Gyiva), *fül* (Kisújfalu, Kőhidgyarmat), *pánt* (Kisújfalu), *madzag* (Libád) volt varrva. Miután a földre terített *ponyusra* ráhelyezték a szállítandó termést, a két ellentétes kötőszalagot átlósan megkötötték, majd a fennmaradó kettő segítségével a hátukra vették és a mellkas fölött összekötötték, vagy csak megcsavarintották és fél kézzel tartották. A *ponyusban* hátra kötött terhet, rakományt *batyunak*, *batohnak* hívták. Ha könnyebb terhet volt benne, akkor féoldalasán is szokták hordani úgy, hogy az egyik kötőszalagot a hónuk alatt, a másikat pedig a váll fölött húzták előre. A batyuzó lepedők közötti terminológiai különbségek lényegében egy eszközfajtát fednek, csupán Kürtön bukkantam halvány nyomaira annak, ami megengedné a feltételezést, hogy a *hamvas* és a *ponyus* eredetileg más-más eszköz lett volna (a „*hamvas*” kifejezést Sárkányon is ismerik, de nem tudnak

különbséget tenni közte és az ugyancsak használatos ponyus között). Kürtön a hamvas készült a legdurvább vászonból, nagyjából négyzet alakú volt, és a határból ebben hozták haza a zöldtakarmányt. A ponyus valamivel finomabb zsákanyagból készült, s ha a határból valamilyen piszkosabb anyagot akartak hazahozni, akkor először ebbe csomagolták, majd az egészet még egy tisztább abroszba kötve vették hátra.

A háton történő cipekedésen, batyuzáson kívül egyébként a ponyust sok más alkalommal is felhasználták. Gabonacsépléskor például két petreincerudra egy ponyust erősítettek, s két lány vagy asszony ennek a *pelyvahordónak* (általános), *traglónak* (Sárkány, Kisújfalu), *noszillónak* (Csúz), *lepetának* (Kolta, Jászfalu) a segítségével hordták el a töreket, pelyvát a cséplőgép alól a *pelyvásba* (általános), *kacérba* (Kőhidgyarmat). Ezt a cipekedő eszközt elsősorban az uradal-makban és a nagyobb parasztgazdaságokban alkalmazták. Általában csak addig az ideig hagyták a rudakon a durva vászonlepedőt, amíg a cséplés (*masinázás*) tartott. Gyiván viszont egy kb. másfél méteres durva zsákvászon két szegélyére, kb. 50 centiméterenként *fületeket* varrtak, amelyekbe aztán két, a petreincerúdhhoz hasonló rudat szúrtak. Ebben hordták el az asszonyok a cséplőgép alól a pelyvát. Ez az eszköz nem volt minden háznál: kölcsönbe is adták. Ha nem dolgoztak vele, az egyik rúdra rácsavarták a ponyvát s eltették a padlásra a következő nyárig. A petreincerudakat Gyiván nem használták fel erre a célra.

Kürtön a pelyvahordóhoz hasonló szállító alkalmatosság volt a *ponyusos tragacs*, amelynek segítségével a szőlőben hordták szét a trágyát. Valamivel keskenyebb volt, mint a pelyvahordó, hogy a szőlősorok között könnyebben elférhessenek vele. Itt kell szólni a széles körben elterjedt *trágyahordó saroglyáról*, amelyet a ponyusos tragaccsal szemben *leveles* vagy *kézitragacs*-nak, illetve *traglenak* mondanak vidékünk falvaiban. Ezt a létraszerű, általában öt *levélből*, *tolból* összeállított, akácfából készített cipekedő eszközt a nagyobb parasztgazdaságokban használták a trágya kihordására az istállóból (9. ábra). Általában két férfi és egy nő. Keskenyebb változatát olykor a szőlőkben is felhasználták trágyahordásra (Kürt). A köbökűti szőlőhegyen egy olyan változatára bukkantam, amelynek a leveleit szőlővenyigével fonták be, hogy el ne szórják belőle a trágyát. Ezt a típust vidékünk más falvaiban nem ismerték. A kézitragacsot a vizsgált falvak mindegyikében felhasználták a disznóölés alkalmával is: rajta szállították a leszúrt hízót a pörzsölőhelyre (amely tűzbiztonsági okokból mindig a lakott terület peremén volt). Mivel nem volt minden háznál, kölcsön is szólták adni. Hogy meg lehessen tudni az eszköz tulajdonosát, az is előfordult, hogy nevének kezdőbetűit belevésték a *melléknek* nevezett két oldalsó rúd egyikébe (pl. Kürt).

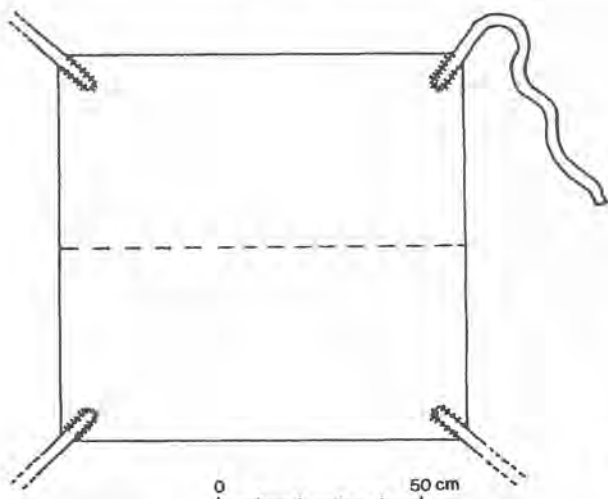
9. ábra. Trágyahordó saroglya

A kézitragacs továbbfejlesztett változata a *kerekes tragacs*, *tragač*, amelynek egyik végére egy kerék van erősítve, s annak segítségével tolták. Eredendően ez is fából készült, de a második világháború után megszaporodtak a fémcsövekből összeállított változatok is. A fából készült formája nagyjából századunk második harmadától kezdett terjedni, s újabban már inkább ezt a kerekes tragacsot használták a trágya kihordására, míg a kézitragacs napjainkig megmaradt a disznóölés egyik segédeszközének.

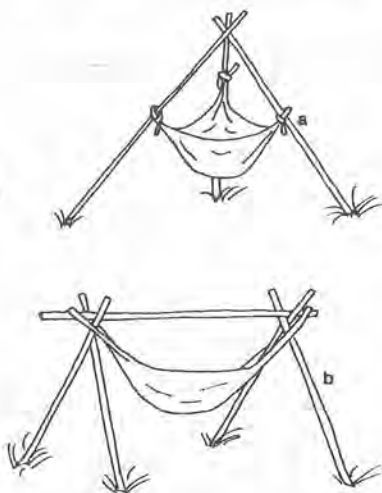
Visszatérve a durva batyuzó lepedők alkalmazási lehetőségeinek a számbavételére, el kell mondani, hogy a ponyust olykor a férfiak is használták. Ezzel vittek be az istállóba szalmát az állatok alá. Nem kötötték a hátukra, hanem csak átdobták a vállukon a négy sarkát összemarokolva, fél kézzel tartva cipelték (Gyíva, Libád). Az utóbbi évtizedekben elterjedt gumikerekű kézikocsikkal is hordanak haza a határból termést, mind a férfiak, mind a nők. Ha nagyobb mennyiségű terhet raknak a kocsira, akkor azt egy ponyussal is le szokták kötni, hogy útközben el ne szórják a rakományt (Jászfalu, Csúz, Gyíva). Több helyen megfigyelhető még ma is, hogy különböző terményeket (pl. babot) az udvarra terített ponyuszon szárítanak. Az is gyakran előfordult, hogy ha a határban dolgozó asszonyokat váratlanul eső lepte meg, akkor a ponyus alá bújtak.

Amint már említettem, ünnepibb alkalmakkor (az aratásra történő ebédhordáskor, vásárra, piacra menet) a vizsgált falvak többségében a finomabb, gyakran pamutos vászonból készült abroszt (Kolta: *plachta*) használták. Az abroszt néha szövött sávokkal is díszítették, sarkaira viszont soha nem varrtak kötőszalagot. A hátra kötése hasonló módon történt, mint a ponyus esetében, csak itt gyakran függesztettek rá elől ellensúlyként még egy kis kosarat, vízeskorsót is. Kőhídigyarmaton kizárólag, Libádon is túlnyomórészt a hátikosarat használták az említett alkalmakkor. Kisújfalun a kisgyermekes családanyák abroszban kötötték a hátukra gyermeküket, ha a határba mentek dolgozni (10. ábra). A határban, három egymásnak támasztott botra függesztett abroszba helyezték a gyereket (11/a. ábra).

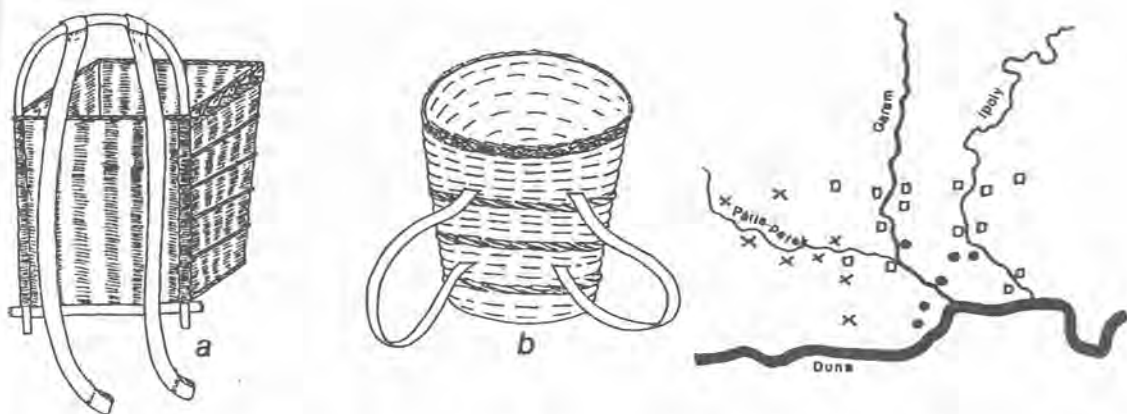
Ennek Kisújfalun egy olyan — öt rúd felhasználásával készült — változata is kialakult, amikor egy-egy ollóágast készítettek, ezekre az ötödik rudat keresztbe fektették, majd erre függesztették föl az abroszt (11/b. ábra). Egyébként csak Kisújfalun nem használták a vizsgált települések közül a speciális *gyerekhordó lepedőt*, a *tackakendőt*, *odavákokot*. (Hallomásból viszont ott is tudnak róla, és jellegzetes szlovák cipekedési eszköznek tartják.) Ezzel a kb. 60—70 cm széles, 2,5—3 m hosszú, olykor — elsősorban az ünnepösebb változatokon —

10. ábra. Kötőszalagokkal ellátott batyuzó lepedő

11. ábra. Batyuzó lepedőből készült mezei bölcső

12. ábra. Hátkosarak és elterjedtségük a Garam és az Ipoly alsó folyásának mentén. X Nem használják hátkosarat.
□ Szögletes hátkosarat használnak. ● Putnyony formájú hátkosarat használnak.

gazdagon díszített lepedővel „*tacskázta oda magához az anya a gyerekeit*”, ha a határba vagy a templomba ment vele.

A batyuzó lepedővel rokon rendeltetésű, szintén a háton történő teherszállítás során alkalmazott eszköztípus a **hátkosár** (*hátyi, hátyikas*), amelynek elterjedési körzete az általam vizsgált területet csak periferikusan érinti (12. ábra). Lényegében Kőhídigyarmat és Libád azok a települések, amelyek több-kevesebb szállal kötődnek a Garam mente (és a távolabbi északkeleti területek) „kosaras” falvaihoz. A hátkosarak használatának az intenzitása azonban még e két helységben is eltérő. Kőhídigyarmaton a hántolt fűzfavesszőből font szögletes hátyikast ünneppibb (ételhordás, vásár) alkalmakkor, s olykor a kopottabb változatát a határba is használták, elsősorban gyümölcs szállítására, a termények háton történő hazaszállítására elsősorban itt is a ponyuszt szolgált. Libádon a hátkosárnak még az ünneppibb alkalmakkor való használata sem kizárólagos, helyel-közzel előfordul a batyuzó abrosz, a határba pedig kizárólag a ponyust használták. Úgy tűnik, hogy Libádon a hátyikas archaikusabb formája, az Alsó-Ipoly mente falvaiban és a Garam alsó folyása mentén (pl. Kicsind, Nána) is használatos, hántolatlan fűzfavesszőből font *putnyokas*. A hántolt fűzfavesszőből készült szögletes hátkosár századunk második harmadától terjedhetett el. Míg az előbbiből mindössze egy erősen rongált példányt sikerült csak fölkeresni, addig a szögletes, Kőhídigyarmatról is ismert típusnak számtalan, gyerekek számára is készült változata került elő a padlásokról (12/a. ábra). A hátkosár szélesebb-keskenyebb fahasítékokból készült bőrszőnyi vagy selmecbányai változatai a vizsgált falvakban nem honosodtak meg.

A Páris-patak mentén, a Garam-torkolattól távolodva a völgyben elhelyezkedő falvak teherhordó eszközei között a hátkosár eredendően nem játszik már szerepet. Gyiván, Sárkányon és Kisújfalun szórványosan fordul csupán elő, minden esetben kimutathatóan más vidékekről beházasodottak révén. Gyiván, Kisújfalun, Kürtön az 1947-es csehszlovák–magyar lakosságcsere következtében a Magyarországról a vidék falvaiba telepített szlovák asszonyok eszköztárában szintén föl-fölbukkan a hátkosár.²⁰ Kürt az a település, ahova a legnagyobb számban

kerültek szlovákok, mégpedig a Mátra vidéki Kisnánáról. Tanulságos megvizsgálni, hogy a szlovákok hátikosár segítségével történő cipekedési módja hogyan alakul az új környezetben.

Kisnánán nagyon sok ember foglalkozott a hasított vesszőből font, puttynyszerű hátikosár (hátvi, szlov.: *hátik*) kötésével, értékesítésével; így egyik beszélgetőpartnerem családja is. Édesapja tölgy- vagy mogyorófaból készítette úgy, hogy az erdőből hazahozott nyersanyagot először a kemencében megpárolta, majd ebből hasogatta a fonásra alkalmas szalagokat. A hátik kávája csipkefából készült, mivel az rugalmas és erős volt. Amikor egy tucat vagy fél tucat kosár elkészült, akkor leányai útra keltek, s a szomszéd falvakban (Aldebrő, Feldebrő) árusították pénzért is, de főleg terményért (gabonáért, lisztért cserébe). Kültre kerülésük után adatközlőm még két alkalommal kötetett magának egy szintén áttelepült idős férfival, Záprel Tamással hátikot, de amikor a második is összeszakadt, akkor már ő is áttért a batyuzásra. Azt vallja, hogy ez utóbbi praktikusabb, mivel nem nyomja úgy a vállat, hátat, s hátul sem szaggatja össze a ruhát. Érdekes módon néhány tősgyökeres kürti asszony is készítetett magának az ötvenes évek elején az áttelepült szlovák kosárfonóval hátikosarat, a batyuzás mellett (egy ideig) használták is őket, a faluban mégsem tudta ez az új eszköz a régi, bevált batyuzó lepedőket kiszorítani. Ma már csak batyuzó idős asszonyokat látni Kürtön, s a néhány, még megmaradt hátikosár felkerült a padlásra és tárolóedényként funkcionál.²¹

A vidékünkön nagy mennyiségben kitermelhető fűzfavessző a korlátozottabb mértékben gyökeret vert hátikosár-készítésen kívül a *kézikosarak* számos típusának nagy mennyiségben való előállítását tette lehetővé. Ártermelő szinten csupán a Garam menti falvak férfiai foglalkoztak vele, ám saját használatra szinte minden parasztember el tudta készíteni a gazdaságban szükséges kosarakat.²²

A kosárfajták régebbi rétegét képviselő, széles körben *filkasnak* nevezett, félgömb alakú kávas kosarakat a Páris-patak völgyének magyar falvaiban csak (bizonytalan) emlékeiben sikerült fellelni. Beszélgetőpartnereim halványan emlékeztek rá, ám nevét már sehol nem tudták. Csupán Kürtön sikerült a kávas kosár két típusára rábukkanni. Az egyik egy padlásról került elő, ahol most hagyma és zöldség tárolására használták. A 73 x 62 centiméteres, sekély kávas kosár fahasítékból készült, s adatközlőim véleménye szerint nagyszülei házával együtt, a padláson felejtődve maradt rájuk. Ameddig ők vissza tudnak emlékezni, mindig is a padláson szolgált tárolóedényként. *Opálykának* hívták. A Kisnánáról Kültre települt szlovákok is ismerték a kávas kosarat (Kisnánán segítségével hordták ki a szőlőföldön összegyűjtött köveket). Áttelepülésük után néhányan egy helybeli kosárfonóval készítették is ilyet, aki magyarázat után meg is tudta csinálni. Ám többek szerint Kürtön sohasem használták ezt a kosártípust. A hántolatlan fűzfavesszőből font *filkó* kávája csipkeágból készült, és burgonyaszedéskor használták.

Két szlovák faluban viszont széles körben elterjedt a kávas kosárak ugyanez a típusa, sőt Jászfalun még élt 1987-ben egy idős kosárkötő. Jozef Gönczöl, aki akkor még készített ilyen *filkasokat*. Különböző méretekben (20–50 cm) használatosak, s általában burgonyaszedéskor alkalmazták (*filkaš na krumple*). 20 kg burgonya is elfért benne.

Vidéünk uralkodó kosártípusa jelenleg a peremén két füllel ellátott, fordított csonkakúp alakú, hántolatlan fűzfavesszőből font kosár (12/b. ábra). Különböző méretekben készítették és a parasztagydaságban a legkülönbözőbb munkák során hasznosították. Voltaképpen ebbe a

21 Ugyanez lett a sorsuk a Kisújfalu és Gyivára áttelepült szlovákok által hozott hátikosaraknak is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi helyeken még gyorsabban kikoptak a használatból.

22 Vö.: ZATKO 1931., 134.

csoportba tartoznak a már említett nagyméretű (kb. 100–120 cm magas) takarmányos kosarak (pélvás kosár, uhrábkový kôš), amelyeknek viszont (egy köböküti példány kivételével) a peremükön nem volt fülük. Általában egy belefűzött kötélrész, istráng segítségével vitték háton. Csupán Csúzon és Koltán bukkantam olyan változatára, amelyek esetében két belefűzött szíj vagy kötel segítségével hátizsákszerűen vették hátra. Kisújfalun a szőlőhegyen a takarmányos kosárhoz hasonló, csak kisebb (kb. 50 cm magas) kosárban hordták a férfiak a trágyát az olyan helyekre, amelyeket egyébként (pl. kerekas tragaccsal, kocsival) nem lehetett megközelíteni.

A Kislánáról Kürtre települt szlovákok körében bukkantam a takarmányos kosárnak (kôš) egy olyan, kávas változatára, amely tölgyfahasítékból készült (magassága 60 cm). Ezt is vállon vitték, de úgy, hogy a villa nyelét szúrták át a kosár kájáján, s annak segítségével emelték vállra.

A szintén nagyméretű, ám lapos *lúdkasokat* is használták olykor teherhordásra. A szegényebb köböküti asszonyok a két világháború közötti években csemege-szőlőt hordtak benne eladni az érsekújvári piacra. Vásznonlepedővel lekötötték, s vonaton a poggyászkocsiba adták.

Az ovális vagy hasáb formájú, egy, a perem két szemközti felét ívesen átfogó füllel ellátott karkosarakat (*karkosár*, *komaasszonykosár*, *jednouškový košík*) a nők használták általában piacra, vásárba menet (egy karkosárban két kacsa fért el), az újabbakat, díszesebbeket viszont komaasszonykosárként. (A gyerekágyas anyának vittek benne ételt a rokon asszonyok, általában kétszer, háromszor. Ugyanekkor vitték a díszes szakajtórúhába kötött táltra helyezett ételt, süteményt is, amiről már az előbbieken volt szó.) Ezek a kosárfajták hántolt fűzfavesszőből készültek, olykor helyben is előállították,²³ de inkább szlovák vándorárusoktól vásárolták.

Jászfalun egy olyan gyümölcszedő kosárra (*kôš na ovocie*) bukkantam, amely szintén fordított csonkakúp alakú (magassága: 60 cm; Ø 30 cm), a peremen csak egy kis fül található, amelynek segítségével egy kampóval a fa ágára lehetett akasztani gyümölcszedés közben. Más falvakban ennek a kosártípusnak nem találtam nyomát.

Eddig elsősorban olyan teherhordó eszközökről volt szó, amelyeket túlnyomórészt vagy kizárólag a nők használtak. A továbbiakban a férfiak által használt cipekedő eszközökről számolok be.

A szüretkor hasznosított dongás **faputtonyok** (*szüretelőputtony*, *putne*) tájegységünk összes falujában ismertek voltak, sőt Kürtön még ma is alkalmazzák őket. A két heveder segítségével hátra erősíthető szállítóedényben a férfiak gyűjtötték össze a szüretelőktől a szőlőt és háton vitték a gyűjtőhelyekre. Nagyjából 25–30 kg szőlő fért el benne. A szüretelőputtonyokat főleg a dunamocsi és bálorkeszi kádárok készítették, és vásárokon árusították.

A férfiak jellegzetes teherhordó eszközei voltak a különféle **tarisnyák**. Vidékünkön három típusát különböztethetjük meg.

A legáltalánosabban elterjedtek a változatos **vászonytarisnyák** voltak, amelyekben a férfiak elemózsiát vittek ki a határba, és becsomagolták a kaszáláshoz szükséges apró szerszámokat (Gyiva: *kaszatarisznia*; Libád: *tokmányos tarisznia*; Kisújfalu: *üllőtarisznia*). A tarisznia kötele a vállra vett kasza *kocsára* volt csavargatva úgy, hogy a tarisznia a határba igyekvő hátára lógott le. Kisújfalun olykor a nők is vászontarisznijába csomagolták az elemózsiát, ha a határban akadt dolguk. Ezt azonban sohasem akasztották a vállukra, hanem abroszba kötve, batyuként vitték a hátukra.

A szőrfonalból készült, nagyjából 30x30 centiméteres, finom bőrrel bélelt, bőrpántos *szőrtarisznýt* inkább az idős emberek használták a borospincéhez menet. Ebben vittek élelmet, majd hoztak haza néhány üveg bort. Vásárokon szerezték be.

Elsősorban a pásztoremberek, uradalmi cselédek, pályamunkások, illetve a kürti telefonisták használták a *bőrtarisznýt*. Suszterrel készítették, vagy vásárokon szerezték be. Előnye volt, hogy a benne tartott kenyér nem száradt ki, és az esőtől is védve volt. Ugyancsak a kürti telefonisták körében volt használatos a vászonból készült parasztszák mint élelemszállító eszköz. Ha hosszabb útra indultak, akkor az elemőzsiát egy zsákba rakták, majd száját jó erősen bekötve tartalmát két részre osztották, és vállra vették (oda került a zsák középső, üres része).

A 20. század első felében kétfajta zsákot használtak. A durva kenderfonalból szőtt *parasztszákot*, amelybe körülbeül 60 kg gabona fért, meg a *zsidó-* vagy *csóványzsákot*, amely az előbbinél valamivel nagyobb volt. A terménnyel megtöltött zsákokat kizárólag férfiak szállították, elsősorban vállon, rövidebb távolságokra, mégpedig úgy, hogy a benne lévő terhet nagyjából két részre osztva vették föl a vállukra. Ha gabonát szállítottak benne olyan helyre, ahol azt ki akarták mindjárt önteni, akkor még a vállra vetés előtt megoldották a zsák száján a kötelet, és a kezükkel fogták össze addig a nyílást, amíg a helyszínre nem értek vele. Ott, a vállukon hagyva a terhet, fokozatosan csorgatták ki a zsákból a gabonát (Köbölkút). A férfiak általában egyedül vitték a zsákot, ritkábban ketten, összekulcsolt kezeiken átvetve (Kürt). A zsákolófát sehol sem ismerik. Néha az is előfordult, hogy a már bemutatott trágyahordó saroglyára fektettek 2–3 zsákot és úgy szállította azt két férfi (Sárkány).

Az emberi erővel végzett teherszállítás Páris-patak völgyi eszközeit és módjait bemutatóan a jobb áttekinthetőség kedvéért táblázathoz foglalva összegezem a jelesebb cipekedési eszközök legfontosabb ismérveit.

Összegzés, értékelés

Paládi-Kovács Attila már idézett munkájában a paraszti teherszállítás eszközeit két csoportra, a *domináns* és az *alárendelt* szerepet játszóakra osztotta. Közben arra is figyelmeztetett, hogy „a teherhordó eszközök együttesét természetesen nem foghatjuk fel változatlan, időtlenül állandó struktúrának. Sokkal inkább történetileg egymásra rétegezett eszközök állandó változásban lévő organizmusainak kell tekintenünk”.²⁴ E szempontokat figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a vizsgált falvakban a századfordulótól az ötvenes évekig, de sok esetben egész napjainkig a hátán cipekedés tekinthető domináns teherhordó eljárásnak. Ehhez több eszköztípus is járulhat, ám leginkább a különféle batyuzó lepedők váltak általánosan használatossá, s terjedtek el széles körben. Ezeket néhány, ugyancsak a hátán cipekedéshez kapcsolódó, archaikus és újabb keletű eszköz egészíti ki. Az előbbieket csoportjába tartozik a kötél, annak is a kukoricaháncsból font, már csak alkalmilag használt, régies változata. Ugyanezt a réteget képviseli a Kisújfaluról bemutatott edényhordó zsinór, amelynek párhuzamát a szepességi szlovák Žakarovcéről ismerjük.²⁵ Gunda Béla arról is tudósít bennünket, hogy „Erdélyben a faedényeket cipelik úgy is, hogy a peremüket gúzzsal körülcavarják, s gúzból csinálnak félkör alakú fület is”. Ezt az

²⁴ PALÁDI-KOVÁCS 1973., 521–522.

²⁵ GUNDA 1955., 174–175.

Teherhordó eszköz	Helyi megnevezés	A használat módja				Használó		
		háton	elől	kézben	vállon	két ember	nő	férfi
Durva batyuzó lepedő	hamvas, hamvaška, hamvaša, ponyus, csóványponyus, ponyesz, puňuška	✧			✧		✧	✧
Finomabb batyuzó lepedő	abrosz, plachta	✧					✧	
Gyerekhordó lepedő	tacska, tacsakendő, odevák		✧				✧	
Hátikosár	hátikas, hátyi, hátyikas, hátik	✧					✧	
Kötél	kötél, povraz, trak	✧			✧	✧	✧	✧
Edényhordó háló	pánt, kantár, kantárka			✧			✧	
Vízhordó rúd	váska, vážki				✧		✧	✧
Petrencerúd	petrencerúd, drúčky			✧		✧	✧	✧
Pelyvahordó	pělvahordó, tragló, lépěta, nosidlo			✧		✧	✧	
Trágyahordó saroglya	tragacs, kézitragacs, leveles tragacs, nosidlo, tragle			✧		✧	✧	✧
Tarisznafélék	bőrtarisznya, kožená kapsa, szőrtarisznya, vászontarisznya, pláténá kapsa				✧			✧
Szüretelőputtony	puttony, putne	✧						✧
Zsák	zsák, parasztsák, zsidózsák, harazsák, csóványzsák, vrece	✧			✧	✧	✧	✧
Takarmányos kosár	pělvahordó kosár, takarmányos kosár, kôš, uhrábkový kôš	✧			✧		✧	✧
Karkosár	komaasszonykosár, karkosár, jednouškový košík			✧			✧	
Kávás kosár	filkaš, filkó			✧			✧	✧

eljárást ő is az edényhordó háló egyik lehetséges előképének tekinti.²⁶ Ez az eszköztípus századunk első felében (talán Kisújfalu kivételével) vidékünkön is használatos volt. Gunda Béla megállapítását, amely szerint ezt az eszközt a szlovákok a szomszédos magyar falvak népétől vették át,²⁷ igazolni látszik az a tény, hogy a most vizsgált szlovák falvak népe is magyar kifejezéssel (kantárka, kantáre) illeti. Egyébként a vizsgált területen a két etnikum teherhordó eszközei és módjai között lényeges eltéréseket nem figyelhetünk meg, legfeljebb annyit, hogy a szlovák lakosság valamivel archaikusabb jelenségeket is megőrzött napjainkig. Míg a kötőszalaggal ellátott, vászonból készült batyuzó lepedőkről a magyar falvakban például jórészt már csak visszaemlékezés alapján értesülhettem (itt legfeljebb régi zsákokból szétfejtett vagy bolti abroszból készült, kötőszalag nélküli batyuzó lepedőket használnak manapság), addig a szlovák falvak népe ezt az eszközt még ma is intenzíven használja.

A régies, kávas kosárnak, a filkasnak csak nagyon halvány emléke él a magyar falvakban (viszont Kürtön fölbukkannak a szlovákból átvett opályka kifejezés, ami nyilván a szlovák vándor-
 árusoktól beszerzett termékkel együtt honosodott meg a magyar községben). A jászfalui és koltai szlovákok ellenben még ma is használják (sőt, készítik), és magyar kölcsönszóval filkasnak hívják.

Egyéb terminológiai átfedések, kölcsönhatások is megfigyelhetők. Érvényes ez a magyar falvakban használatos szlovák kifejezésekre, mint pl. a trak (Csúz), noszilló (Csúz, Fűr), opályka (Kürt), vaska (általános) szintűgy, mint a szlovákok körében teret nyert magyar szavakra (kantárka, kantáre, hamvaša, poňuška, filkaš stb.). Figyelemre méltó, hogy a hamvas szlovák megfelelőjét, a *popolnicát* az általam vizsgált szlovák falvakban nem ismerik.²⁸

A hátú teherszállítás újabb eszköztípusának látszik a hátikosár,²⁹ amely a vizsgált területen csak periferikusan Kőhídigyarmaton és Libádon terjedt el. Gunda Béla egy csaknem fél évszázada megjelent írásában leszögezi, hogy „általában a Garam menti magyarságnál a múltban teljesen ismeretlen volt a hátikosár, ellenben annál inkább elterjedt a keletre fekvő palóc területeken”.³⁰ Mostani kutatásaimmal már nem sikerült megragadni a hátikosárnak Garam menti megjelenését. Beszélgetőpartnereim visszaemlékezése szerint ezekben a falvakban „mindig” is használták. A hátikosárnak vidékünkön való előfordulási helyei szemléletesen példázzák azt az általánosan elfogadott tételt, hogy az egyes kulturális jelenségek elterjedési körzetei között éles határvonal általában nem húzható, hanem sokkal inkább fokozatosan, mintegy egymásba olvadva adja át egyik a másikának a helyet.

Az ismertetett adatok részben módosítják eddigi ismereteinket a gyerekhordó lepedő elterjedési területéről. Magdaléna Paríková Szlovákia Néprajzi Atlaszára támaszkodva adta közre elterjedési térképét, amely szerint a Páris-patak mentén nem ismerték a hosszúkás gyerekhordó lepedőt.³¹ Ezzel szemben bemutatott adatok rávilágítanak arra, hogy ezt a teherhordó eszközt (Kisújfalu kivételével) mindegyik vizsgált településen ismerik, sőt közkedvelt volt, és használatát egész az ötvenes évekig kimutatható.

Tanulságos a nagy kosárfonó hagyományokat őrző Heves megyei Kisnánáról Kültre települt szlovákok esete, akik magukkal hozták ugyan az ott használatos hátikosártípust, de ez — annak ellenére, hogy egy ideig a „hódító” szerepkörében tűnt fel — az új környezetben fokozatosan háttérbe szorult, és átadta helyét a Kürtön honos batyuzó lepedőnek. Ennek okát részben abban

26 GUNDA 1956., 129.

27 GUNDA 1978., 173.

28 PARÍKOVÁ 1979., 463.

29 Vö.: GUNDA 1955., 190.; LUKÁCS 1978 a., 59.

30 GUNDA 1940., 171.

31 PARÍKOVÁ 1979., 467., 4. térkép.

látom, hogy meghalt a kosárfonáshoz értő egyetlen áttelepült idős ember, illetve a környéken kevés, nyersanyagot szolgáltató tölgy- és mogorófa volt (adatközlőim szerint más fafajtákkal is kísérletezett a mester, de úgy látszik, nem sok sikerrel). Az a lélektani lehetőség sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kisebbségbe került, betelepült szlovákok az olyan külsőséges jegyek elhagyásával, mint a hátikosár is igyekeztek a befogadó közösséghez igazodni.

Az itt bemutatott eszközkészlet használata nagyjából a második világháborút követő évekig, legfeljebb az ötvenes évek elején befejeződött szövetkeztetéséig volt intenzív. Csupán az edényhordó háló kopott ki korábban — általában a húszas évek tájékán — a gyakorlatból, ám az azt felváltó zománcozott ebédhordó használata sem nyúlik tovább a hatvanas éveknél. Ekkortól egyes eszközök szinte teljesen kikoptak a használatból (pl. petrencerudak, törekhordó lepedő, takarmányos kosarak, tarisznyafélék stb.), mások viszont, ha kisebb mértékben és kizárólag az idős korosztály használatában is, szinte napjainkig fennmaradtak (pl. batyuzó lepedők, kézikosarak, szüretelő puttony, trágyahordó saroglya stb.). A parasztság mentalitására jellemző, hogy annak ellenére, hogy bizonyos eszközöket (pl. petrencehordó rudakat, takarmányos kosarakat) évtizedekig nem használtak, mégis feltűnően sok helyen őrizték meg őket napjainkig.

A kisebb mennyiségű terhek emberi erővel történő szállításának fő segédeszközei napjainkban a kerékpár és a kétkerekű kézikocsi.³²

Az emberi erővel végzett paraszti teherszállításra általában jellemző, hogy ez elsősorban a nők jellemző tevékenysége. A legnehezebb terheket a legkülönbözőbb eszközök segítségével a nők cipelték fejen, háton, karon, kézben; míg a férfiak az igaerővel történő teherszállítás terén jeleskedtek. Jellemző, hogy míg a nők a férfiak néhány tipikus cipekedési eszközét is megragadják alkalomadtán, szükségből (a szüretelőputtony és az inkább dísz és státusszimbólum, mint teherhordó tarisznyafélék kivételével), addig az szinte elő sem fordul, hogy férfi fanyalodjon női cipekedési módszerekhez, eszközökhöz. Ha azonban mégis, akkor semmiképpen nem a nők által is alkalmazott módon, és általában nem nagy távolságokra szállítja ily módon a terhet.³³

Ugyanezt tapasztaltam a Páris-patak völgyében is. Az emberi erőt igénybe vevő teherszállító eljárások itt is a nők munkái közé tartoztak. Érthető okokból elsősorban a szegényebb rétegek asszonyai, leányai cipekedtek, bár ez a tehetősebbek körében sem volt ritka. Több helyen is meséltek olyan eseteket, hogy a nagygazda felesége az üres szekérrel poroszkáló lovak mögött gyalog haladva, a hátán, batyuban cipelte haza a határból a répalevelet azért, hogy kímélje az állatokat. Közben a gazda a szekérbakon ült.

A tanulmányomban bemutatott teherhordó eszközök és módok tehát kisebb-nagyobb, gyakran fejlődésbeli fáziseltolódásból fakadó intenzitásbeli különbségekkel ugyan, de lényegében a vizsgált terület parasztságának minden rétege, mind a magyar, mind a szlovák etnikum körében ismeretesek és használatosak voltak. A vidékünkön rögzített domináns teherszállítási mód, a *batyuzás* elterjedési körzete pontosan illeszkedik abba a nagy tömbbe, amely a Kárpát-medence északi felét tölti ki, és szervesen kapcsolódik a szomszédos morva, cseh és ukrán hasonló teherszállítási módokkal jellemezhető területekhez.³⁴ Ezt egészítik ki a különféle, alárendelt szerepet játszó, több fejlődésbeli réteget képviselő teherszállítási eszközök és módok, amelyek közül a kötél és hátikosár vizsgálata járt a legtanulságosabb eredményekkel.

32 SZILÁGYI 1986.; vö. ÁLISZKA 1988 f.

33 LUKÁCS 1978a., 55.

34 GUNDA 1955., 190—193.

Egy fékező eljárás: a csúszó

Lejtőn a szekér lefékezésének, a sebesség csökkentésének számtalan, sokszor egészen meglepő, a magyar néprajzi szakirodalomban kellőképpen számon nem tartott helyi vagy szórványossá, lokálissá kopott, régebben szélesebb körben ismert változata lelhető fel. Az alábbiakban az egyik, a Kisalföld északi felén rögzített formáját ismertetem.¹

A tágabban értelmezett Alsó-Garam mentéhez tartozó Szőgyénben a szekér kerekeinek láncsal történő, általánosan ismert elkötése mellett a fékezésnek egy másik változata is fennmaradt. A *csúszó* néven ismert eszköz rendszeren egy egyszerű (kb. 20x40 cm-es), az egyik végére erősített vaskarikával ellátott, téglalap alakú keményfadeszka. Az eszköz ritkábban ágasfából kiképezett formában is előfordult, s 1976-ban nekem is egy ilyen változatára sikerült rábukkannom (13. ábra). Lényege, hogy lejtőn való leereszkedés során a vaskarikán átfűzött lánc vagy kötél segítségével a szekér után, rendszeren a *nyújtóhoz* kötötték, azután a *saraglába* kapaszkodva ráállott — általában a kocsis kíséretéhez tartozók közül — valaki, gyakran nő, és így, a földön húzatva magát, testsúlyával fékezte a jármű lendületét. A fékezésnek nem lehetett ez túl hatásos módja, éppen ezért csak az enyhébb lejtőkön alkalmazták, ráadásul veszélyes is volt. Adatközlőim elbeszélése szerint ugyanis gyakran megesett, hogy a csúszó valamilyen tuskóban vagy göröngyben hirtelen elakadt, aminek következtében a rajta álló személy előrebukott és össze is zúzhatta magát.

A csúszó a környező falvak közül Barton is ismeretes. Még meglevő példányát itt ugyan már nem sikerült felkutatnom, de az idősebbek emlékeztek az egyszerű keményfadeszkából vagy ágasfából készült változataira is. Hogy hatásosabb legyen, hogy „*jobban kaparja a földet*”, az aljára használt lópatkót is szoktak erősíteni, néha vasszegekkel verték ki. Általában itt is kisebb lejtőkön, hordáskor alkalmazták, olykor a kerék láncsal történő elkötésével is ötvözték, s inkább az asszonyok álltak reá, bár olyan véleménynel is találkoztam, hogy „*erős, rátermett egyén*” kellett ahhoz, hogy vissza bírja tartani a lovaskocsit (marhavontatású szekérenél nem alkalmazták), s még ő is „*örült, ha már leszállhatott róla*”. Adatközlőim egybehangzó véleménye szerint ez a fékezési mód Barton a két világháború közötti időszakban még általános volt, de a második világháború után rohamosan visszaszorult.

Vizsgálódásaimat tovább folytatva kiderült, hogy ez a fékezési eljárás más falvakban is ismeretes. Kürtön, Kisújfalun, Sárkányon, Gyíván, Libádon, Kőhídigyarmaton, Farnadon szintén csúszónak nevezik ezt a keményfából (általában dió vagy más gyümölcsfa; mindenesetre olyan, amelyik nem hasad könnyen) készült eszközt. Farnadon — a jobb fékezőhatás elérése végett — használt, törött patkót is szegecseltek rá. Kürtön minden háznál volt belőle darab is, bár inkább a szegényebb réteg használta (az is igaz, hogy ennek a rétegnek a földjei terültek el a határ dombosabb részén). Kisölveden és Zalabán ugyanezt az eszközt *csúszda* néven ismerik, míg Lekéren *csúsztató*, *csúsztatófa* volt a neve. Ez utóbbi helyen szintén keményfadeszkából

1) Előzmények: LISZKA 1986a.; LISZKA 1987a.; LISZKA 1990d.

13. ábra. Csúszzó (Szőgyén)

14. ábra. Kutya (Nagykér)

15. ábra. Csúsztatófa (Lekér)

készült, mégpedig úgy, hogy annak egyik végén faragással *fejet* alakítottak ki, és ehhez erősítették a láncot; úgy elhelyezve, hogy az alsó láncszemek *szántsák a talajt* (14. ábra). Lekéren általában két ember lépett a csúsztatófára, ha le akarták fékezni a kocsí lendületét.² Nagykéren ezt a fékező eszközt *kutya*, ritkábban *csikó* néven tartották számon. Itt is keményfadeszkából készült, s olykor 2—4 *sínszőget*, *sturnyit*, *barnaszőget* is vertek bele. Egyrészt azért, hogy a ráálló személy jobban megvethesse rajta a lábát, másrészt azért, hogy jobban kaparja a földet (15. ábra). A faluban a *nevet mint a fakutya* mondás eredetét ehhez az eszökhöz kötik, ugyanis a kocsí után kötött, a földön csúszzó kutya éles, csikorgó hangot adott. Főleg aratáskor, hordáskor használták.³ Berencsben szintén kutya néven ismerik ezt az eszközt, s használata a negyvenes évek végén szűnt meg, a szőlőparti út kikövezésével.

Az Ipoly alsó folyása mellett fekvő Helembán a most bemutatott fékeződeszkát nem ismerik ugyan, de az erdőből hazatérő szekeret a lejtőn egy, a *nyújtóhoz* erősített lombos fával is fékezték. Ez az eljárás igen közeli rokonságban van az előbb leírottakkal, s a magyar nyelvterület más részeiről is vannak reá adataink. Egy korai példával a kolozsvári Hetilap szolgál: a gyimesi szorosban „*gabonát hordó székelyeink, hogy marhájokat a szekér ne űzze, nagy fákat szoktak szekerek után kötni, hogy vonszolódva kerekkötőül szolgáljanak*”.⁴ Ugyanezt az eljárást Gunda Bélának a Gyergyói-havasokban is sikerült megfigyelnie. Ott, az odatelepeült gyimesi csángók szekereik után a meredek lejtőn gyakran kötnek két-három méter hosszú, kampósan lecsonkolt fatörzset fékezés céljából.⁵ Hasonló eljárás ismeretes Gömörből, a Csermosnya-völgyi Lucskáról is. Itt, amikor fát szállítanak az erdőből, előfordul, hogy egy vagy több szálát a kocsí után kötnek, s erre valaki esetleg rá is áll. Ez azonban itt csak kiegészítő fékező eljárásként volt használatban a kerekek megkötése mellett. Sőt, adatközlőim arra a véleményre is hajlottak, hogy a jármű után kötött szálfa inkább a hazaszállított teher mennyiségét volt hivatva növelni s nem a fékezőhatást. A közeli Rudnán és Kőrösben ugyancsak ismerik, s szinte a legutóbbi időkig gyakorolták ezt az eljárást. Halvány nyomok mutatnak arra, hogy itt a hegyről lejövet szénahordáskor is alkalmazták. A szomszédos, szlovák Rekenyeújfaluból is vannak a szekérek utánakötött szálfával történő fékezésére adataim. A bükkben, az ugyancsak szlovák eredetű Répáshután is előfordult, hogy a kerekek elkötése mellett, meredek lejtőn „*még egy nagy, ágasbogas fát kötnek a szekér után. Ez segít visszatartani a négy keréken csúszó járművet*”.⁶

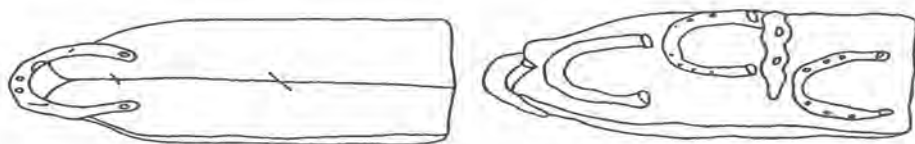
2 Parák Endre szíves szóbeli közlése.

3 Az adatért Gudmonné Fülöp Ilonának tartozom köszönettel. Ugyancsak tőle tudom, hogy a közeli, szlovák lakosságú Csornokon is használták ezt az eszközt, és *vlačuha* néven tartották számon.

4 Hetilap. I., 1852., 66. Az adatra Gunda Béla hívta fel figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok.

5 Gunda Béla szíves szóbeli közlése.

6 PALÁDI-KOVÁCS 1984., 160.

16. ábra. Fékeződeszka (Svájc) Wildhaber (1973) nyomán

Ezek az utóbb bemutatott fékező eljárások szintén egy, a szekér után kötött tárgy vonszolásának, súrlódásának a fékező hatásán alapulnak, és egyértelműen genetikai rokonságot mutatnak a kisalföldi fékezési eljárással, eszközökkel. A már említett szlovák párhuzamokon kívül svájci és spanyol analógiákról is tudunk. A szekér után kötött fahasáb vagy fatuskó éppen úgy előfordul, mint a kocsihoz kötött és kövekkel terhelt fenyőág. Formailag is hasonlít némileg a bemutatott csúszóféle eszközhöz az a fékeződeszka, amelyet Svájcban (Thun közelében, Schwarzeneggben, Bern kanton) a szán lendületének csillapítására használnak (16. ábra). Az említett eszköz a szánhoz erősítve, mellette csúszik, s ha a sebesség csökkentésére van szükség, a fuvaros az egyik vagy mindkét lábával rálép erre a deszkadarabra, hogy saját testsúlyával fokozza a fékezőhatást.

E példákból is jól látszik, hogy egy ősi, primitív, alkalmoszerű fékezési eljárásból alakult ki a Kisalföld északi, dombos-dombos felén rögzített csúszóféle fékeződeszka. (17. ábra) Analógiái szóróványosan Európa más vidékeiről is ismeretesek, teljes elterjedési körére, használatának gyakoriságára azonban csak további — a történeti anyagra nagyban támaszkodó — kutatások deríthetnek fényt.

17. ábra. A csúszóféle fékező eszközök, eljárások előfordulása a Kisalföld falvaiban:

● Ismerik a fékeződeszkát. ○ A gyakorlatban előfordul a szekér után kötött fékező hatású lombos fa. ○ Nem használtak, nem is ismerik a fékeződeszkát és hasonló eljárásokat.

1. Berencs; 2. Nagykér; 3. Csomok; 4. Kürt; 5. Kisújfalú; 6. Szőgyén; 7. Bart; 8. Sárkány; 9. Gyíva; 10. Libád; 11. Kőhídyarmat; 12. Farnad; 13. Lekér; 14. Kisölvéd; 15. Zalaba; 16. Helemba.

A szőlőhegyek népi építkezése

A népi építkezés kutatásának szakemberei hagyományosan elsősorban a lakóházak vizsgálatára szorítkoztak, s a gazdasági építmények etnográfiai elemzése hosszú ideig nagyon szórványos, elszigetelt maradt. (Fokozottan érvényes ez a Kisalföld viszonylatában, ahol a népi építkezés kutatása minden szempontból igen elhanyagoltnak mondható.)¹ Pedig ezeknek az épületeknek az alaprajzi, építéstechnológiai megismerése sok olyan kérdésre is választ adhat, amelyeket a lakóházak vizsgálata során már hiába keresnők. A gazdasági építmények ugyanis sokkal hosszabb ideig konzerváltak olyan archaikus(abb) jelenségeket, építési technológiákat, amelyeket a paraszti innováció a lakóházak esetében már évtizedek óta kiszorított a gyakorlatból. Ezért a gazdasági épületek vizsgálata során sokszor olyan jelenségekre találunk konkrét, a maguk tárgyi valóságában is kézzelfogható példákat, amelyek rekonstrukciójára a lakóházak esetében legfeljebb csak a halvány emlékezet alapján lehetett kísérletet tenni. Tanulmányomban a szőlőtermesztéssel, borkészítéssel és -tárolással kapcsolatban álló építményekkel, a présházakkal és borospincékkel foglalkozom egy kisebb borteremő vidék, a Kisalföld északkeleti szeglete, a Garam és az Ipoly alsó folyása menti dombság viszonylatában. (A dombság legmarkánsabban kiemelkedő részét *Hegyfaroknak* nevezi a helyi lakosság). Először a szőlő- és borteremeléshez kapcsolódó történeti adatokat sorakoztatom föl, majd két, e vidéken sajátos, atipikusnak is mondható, Kisújfalun és Szőgyénben honos présházátípust ismertetek. A *présházazs lyukpincének* elsősorban a Hegyfarokra és közvetlen környékére általánosan jellemző típusát (18. ábra) Dám László egy közelmúltban megjelent dolgozatában már részletesen bemutatta,² ezért ezzel behatóan nem foglalkozom. Dám László Ipolymente jellegzetes lyukpincéről (19. ábra) is pontos képet rajzolt,³ így ezekre sem térek ki részletesebben.

A szőlőtermesztés múltja

A nyomáskényszeren mindig kívül maradt szőlőterületek, relatív állandóságuknál fogva, lehetővé tették, hogy rajtuk bizonyos szilárd, a szőlő feldolgozására és a bor tárolására szolgáló gazdasági építményeket (pincéket és présházakat) építsenek. A szőlőtermesztésre vonatkozó történeti adatok, ha áttételesen is, egykori szőlőhegyi építmények esetleges meglétére is utalhatnak, ezért témánk szempontjából sem érdektelen szót ejteni róluk.

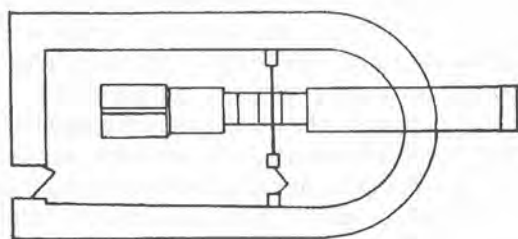
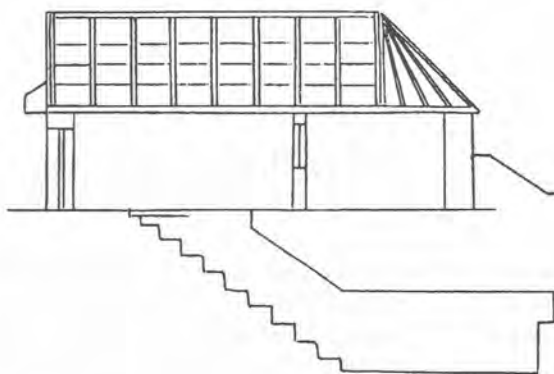
1 Vö.: BALASSA M., 1990.; BÁRKÁNY 1958.; BÖSZÖRMÉNYI 1988.; BUDAY 1978.; FILEP 1970.; FILEP 1973. stb.

2 DÁM 1990., 40—46.

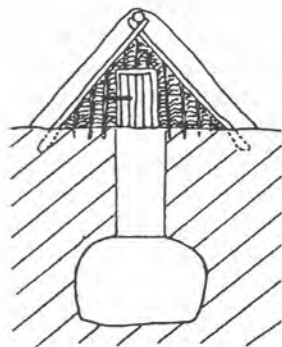
3 DÁM 1990., 39—41.

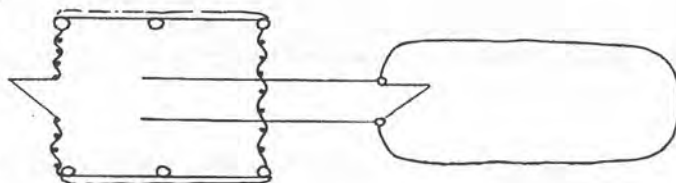
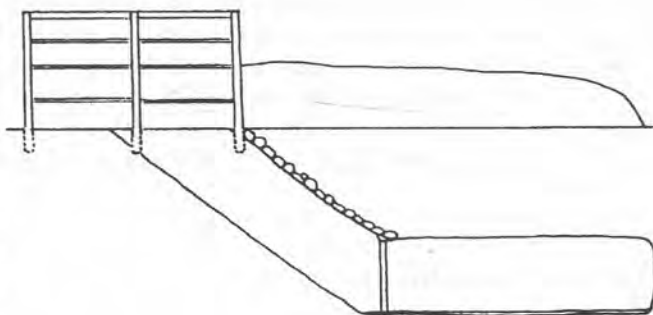
0 5m

18. ábra. Préházás lyukpince
(Szógyén)

0 5m

19. ábra. Lyukpince (Ipolyzalka)

Mai tudásunk szerint a kisújfalusi szőlőket 1386-ban, a szőgyénieket pedig 1395-ben említik először.⁴ Nagyjából erre az időre (ill. valamivel későbbre) datálódnak a helembai régészeti ásatásokon feltárt, valószínűleg borospincékként meghatározható objektumok is.⁵ A vidék virágzó szőlőkultúráját a tizenöt éves háború jelentős mértékben visszavetette. (Az esztergomi érsekség például 1597-ben a szőgyéni szőlőkből szokásos bevételének mindössze egy tizedét kapta meg. Bajtáról viszont semmi nem folyt be az érseki pincékbe, ami a szőlők teljes mértékű kipusztításáról tanúskodik.)⁶ Még ezeknek a sanyarú esztendőknél a további folyamánként értelmezhető a szőgyénieknek Lippay György esztergomi érsekhez 1651-ben intézett, alább olvasható levele is, amely halványan lyukpincék meglétére is utal:

*Nagyságodhoz mint kegs. Urunkhoz
alázatos supplicationk
Nagyságos Urunk!*

Nagyságodat mint kegs. urunkat kénszerítettünk ez alázatos supplicationk által megtalálnunk és alázatosan kérnünk, mivel nyilván vagyon Nagyságod előtt, hogy az Török torkában lakván, az minémű kevés szőlőcskénk vagyon, minémű félelemmel és rettegéssel munkálodgyuk, hogy sokszor mind magunk, mind gyermekeink az föld alatt lévő lukakban maradunk meg; azon kívül pedig semmi majorság nem lévén módunk, ez drága időben csak nem koldussá lettünk; kihez képest Nagyságodat mint kegs urunkat alázatosan kérjük, hozzánk szegény szolgálaihoz annyi kegs. gratiát mutatna, az Nagyságodnak jutandó dézsmát borocskáinkból megengedni ne neheztelje, melyly ebbéli Nagyságod kegs. jó akarattját, még élünk, az Nagyságod alázatos szolgálai maradván tehetőségünk szerint meghígyeksünk szolgálni, kegyes választot várván Nagyságodtul.

*Nagyságodnak alázatos szolgálj
Szőgyéniek seregestül'*

A török háborúk⁸ utáni időszakból származik a következő adat. Az 1716-os szőgyéni tűzvész — szemtanú elbeszélése alapján született — leírása a szőlőhegyen lévő hajlékokra is utal: „Kardos Mihály német-szőgyéni lakos, RCath. 104 esztendő vallya: hogy Németszőgyénben ötven esztendő előtt circiter támadott tűz által egyrésze Németszőgyénnek, nagyobb része Magyarszőgyénnek, úgy a szőlőhegyeken lévő hajlékok, de még Bátorkeszin is attól a tüztől tűz támadván sok károkat tett, a templom plébániával és abban lévő eszközökkel porrá égett úgy annyira, hogy még a plébánosnak, kit Jókaynak híttak, Reverendája is lángban lévén, nagynehezen magát a veszedelemtől kiszabadíthatta”.⁹

Az úrbérrendezés utáni visszaéléseknek — a földesúri jogok megsértésének — megfékezésére az esztergomi érsek 1793. április 5-én körlevelet bocsátott ki az egyes falvak bírái számára. Ebből most a bennünket érdeklő pontot idézem:

4 KAZIMÍR 1986., 135.

5 HANULIAK—ZABOJNÍK 1981.

6 KAZIMÍR 1986., 151—152.

7 SZABÓ 1865., 345.

8 A vidék 16—17. századi bortelemelésének adatait lásd: KAZIMÍR 1986., 199. és 246. A 17. század második feléből török forrásokból is értesülünk a bor- (must-) temelés mértékeiről: BLASKOVICS 1986., 109.; BLASKOVICS 1989.; BLASKOVICS 1991.

9 SZABÓ 1865., 339—340.

„5. Sokan szaporítják szőlőiket és azokat az uraság kárával nem művelik, mások azon félesztendő alatt, melyben a helységnek saját hasznára bort szabad mérni, szeszt és pálinkát is mérnek. Ezért tilos a szőlő parlagon hagyása és a boron kívül más ital mérése, másként a szőlőt és a szeszes italt elveszik az illetőtől.”¹⁰

Magyarszőgyénben¹¹ egyébként a fenti körlevél szétküldése előtti esztendőben, 1792-ben állíttatott a falu lakossága egy Szent Orbán szobrot, amelyet aztán 1881-ben újjátartak fel. Ez a felújítás minden bizonnyal szoros összefüggésben lehetett a 19. század második felében Európa-szerte tomboló filoxéra-járvánnyal, amely ebben az időben a vizsgált terület szőlőállományát is elpusztította. A helybeliek szerint egyébként a járványt megelőzően Szőgyénben a szántóföldektől jól elkülönítve sokkal több szőlőparcella és présház volt. A filoxéra után azonban a szőlősgazdák úgy vélték, hogy ha a határ más részein fekvő földjeiken telepítenek szőlőt, akkor „*azt nem éri a vész*”. Így alakult ki aztán Szőgyénben a szőlőföldeknek egy atipikusan szétszórt rendszere (pl. az is, hogy szemben az 1716-os adattal mára nincs szőlőhegye), aminek következtében a ma is álló szőlészeti építmények a település belterületének peremrészein szétszórtan találhatók. A filoxéra utáni újratelepítést államilag is támogatták. Ennek egy helyi bizonyítéka az alábbi levél:

Földmívelésügyi Miniszter Úr!

A községházán kifüggesztett pályázat alapján azon legalázatosabb kérelemmel járulok Miniszter Úr elé, hogy a cseh slovák földmívelésügyi minisztérium által szétesztendő több ezer amerikai szőlővesszőből alulírottaknak egy bizonyos mennyiséget a legkegyesebben adományozni kegyeskedjék. Kérésem támogatására: 1. A községi hatóság által kiállított hiteles bizonyítványt mellékelem, mely igazolja, hogy 2 hold szőlőmet a filoxszera teljesen elpusztította és vagyoni helyzetem olyan, hogy családomat is csak nagy gondok között tudom keresményemből fenntartani; ennél fogva teljesen rá vagyok utalva a Minisztérium támogatására. Mindezen indokaimnál fogva megújítom kérésemet és azt jóindulataiba ajánlva, vagyok.

*Miniszter Úrnak
Magyarszőgyénbe 1922 fbr 22én
legalázatosabb szolgálja
Kurucz Béla
szőlősgazda¹²*

A fenti szórványos történeti adatok¹³ arról tanúskodnak, hogy a Kisalföld északkeleti dombvidékének szőlőtermesztése nem vetekehet ugyan a híres bortermő vidékekével, ám már a középkortól fogva a helyi lakosság számára fontos bevételi forrásként, kiegészítő foglalkozásként könyvelhető el.

10 NAGYMAJTÉNYI 1943., 89.

11 Szőgyén 1924 előtt két településből, Magyar és Német Szőgyénből állt. Vö.: SZABÓ 1865.; NAGYMAJTÉNYI 1943. Szőgyén (Szőlgyén) nevét egyébként a helyi népetimológia a „szőlő gyöngye” kifejezésből eredezteti.

12 A minden bizonnyal piszkozatként fennmaradt levél (változat?) saját gyűjteményemben található.

13 Az érintett korszak közismert történeti-statisztikai munkái (Vályi, Korabinsky, Fényes) szintén sorra megemlékeznek a szőlőtermesztés viszonylagos jelentőségéről is.

A kisújfalusi szőlőhegy építményei

1. A szőlőhegy

Általános jelenség, hogy a szőlők az egyéb mezőgazdasági művelési ágaktól területileg élesen elkülönülnek.¹⁴ Így volt, és így van ez Kisújfalun is. A szőlő termesztése és feldolgozása, valamint a bor tárolása a szőlőhegyen (*hëgy*) összpontosul, amely kb. 3 km-re a falutól délre található. A szőlőhegyi dűlőnevek utalnak egyrészt a régebbi közjogi-közigazgatási viszonyokra (*Kapusok*), másrészt a múlt század végi filoxéra és az újratelepítés következményeire (*Öregek*, *Öreg szőlők*, *Újak*), valamint egyéb jellegzetességekre (*Nyáras*, *Szilvás völgy*, *Bagó völgy*, *Búcsi dűlő* stb.).

A szőlőhegy sövénykerítéssel volt bekerítve, s oda csak egy kapun keresztül lehetett bejutni. Mindennek napjainkra már vajmi kevés nyoma maradt fenn, de a helybeliek még pontosan meg tudják mutatni, merre húzódott a kerítés, hol volt a bejárat kapu. Ezt a részt ma *Kapusok*-nak hívják. A szőlőhegy ura a *hëgybíró* volt, aki éjjel-nappal ott tartózkodott, s „*nagyon tekintélyes ember vót*”. A hegybíró a falu népe választotta és fizette. Búzában kapta a fizetségét: 2—3 vékával (ugyanennyi volt a papnak járó természetbeni juttatás is). A hegybíró két vagy három *hëgyőrt* választott maga mellé, akik arra vigyáztak, hogy este kilenc után senki ne maradjon a *hëgyën*. Aki mégis ott maradt, s rajtakapták, azt megbüntették: „*lërótták a faluba, hogy ócska, alávaló ember*”. Vasárnap csak délután, az istentisztelet után volt szabad a hegyre menni. Nagyjából a harmincas évektől kezdve a szőlősgazdák már nem hegybíró, hanem *csősz* választottak, aki nyártól kb. márciusig őrizte a hegyet. Fizetsége három métermázsa gabona, valamint pénzjutalom volt, ha valakit lopás közben tetten ért. A csősznek két segítője volt a falu férfiai közül: minden éjjel más-más. A csősz és segitőtársai éjjelenként végigjárták, végigellenőrizték az összes pincét, prësházat, s valamivel meg is jelölték ottjártukat. Pl. egy leveles ágat szúrtak bizonyítékként a lakat mellé.¹⁵ Mindhárom ember „*tízlövetű pisztollyal*” volt fölfegyverezve. (Adatközlőm 1943-ban volt csősz.)

2. A szőlőhegyi építmények

A szőlőhegyen „*minden jobb gazdának vót pincéje*”. Kisújfalun *pincének* nevezik a szőlőfeldolgozásra-raktározásra szolgáló egész épületkomplexumot, tehát a tulajdonképpeni pincét és prësházat együtt.¹⁶ A pincék általában elszórtan, kisebb-nagyobb csoportokban, gyümölcsfákkal beültetett füves területeken (*lábakon*) helyezkednek el, általában — de nem szükségszerűen — a szőlőparcella végében.

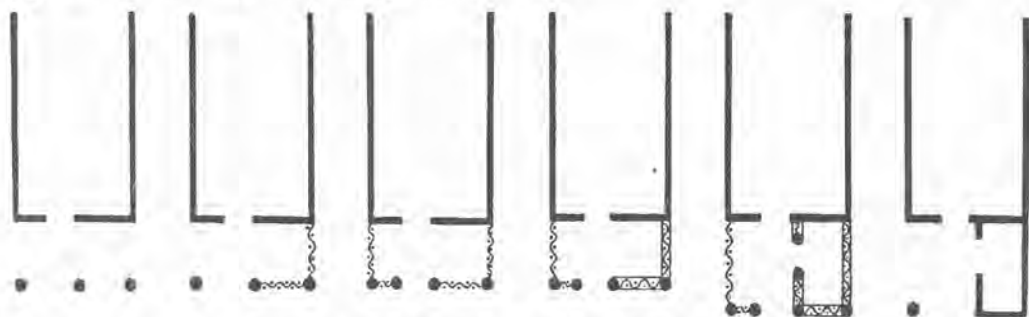
14 Vö.: BARABÁS—GILYÉN 1979., 28.

15 Vö.: LUKÁCS 1978b., 306.

16 Ehhez lásd: KAHOUNOVÁ 1969., 38.; LUKÁCS 1978b., 300.

Az építmények alaprajzi és funkcionális jellemzése

A kisújfalusi szőlőhegy építményei Vincze István rendszerezése szerint¹⁷ a tágabb környékre is jellemző prэшázas lyukpincék egy sajátos helyi típusú csoportjába sorolhatók.¹⁸ Feltételezhető, hogy a múlt században még gyakoribbak lehettek az épület nélküli lyukpincék is, de ezek nagy része napjainkra hozzáépítések révén átalakult. A 19. század elejére pontosan datálható középsős faprések¹⁹ viszonylag nagy előfordulási száma azonban azt bizonyítja, hogy már ekkor is inkább a prэшázas lyukpincék lehettek túlsúlyban. (A szőlőhegyi építmények e két csoportja között az a fő különbség, hogy az előbbi kizárólag a bor tárolására szolgált. Az utóbbi a gyakran hatalmas méretű faprés elhelyezését lehetővé tevő épület, prэшáz révén a szőlő feldolgozásának is helyet adott.) Az alaprajzi elrendezés vizsgálata során a kisújfalusi prэшázas lyukpincék csoportján belül néhány altípus is elkülöníthető volt, amelyek egyben (esetleg) fejlődésbeli fokozatokként is fölfoghatók (20. ábra).

20. ábra. A kisújfalusi prэшázas lyukpincék fejlődési sémája

Az első fokozatba a kétosztatú (pince+prэшáz), oromtornácos építmények sorolhatók. Ezek egy továbbfejlődött változata a sövényfonással az egyik vagy mindkét oldalról mellvértyszerűen behatárolt oromtornácos prэшáz. Mindkét fokozatnál előfordul a tornác fölötti tetőrész lepadlásolása, illetve karókkal történő, rácsszerű lefedése. Az előlről nyitott padlásteret a *lábakon* (néhány árnny, gyümölcsfákkal beültetett területen) kaszált széna tárolására használták.²⁰ Más variánsoknál a sövényvel elkerített tornácrészt is használják széna vagy rözse raktározására. A fejlődés további fázisaként a bejárati ajtó bal vagy jobb oldalán az oromtornác egyik feléből egy sárral tapasztott, sövényfalú szobácskát alakítanak ki. Ezáltal az így kialakult tört tornácról nyílik egy-egy ajtó mindkét helyiségbe. A későbbi, a második világháború után készült építményeknél ez a szobácska már rakott sárfalból, sőt téglából is épülhetett. Ezzel az alakítással az építmények tehát lényegében hámosztatúakká váltak: a tulajdonképpeni lyukpincéből (*alsópince*), a pincésípből, pincelejáróból (ami azonban el is maradhat), a prэшázból (*felsőpince*) és egy szobácskából (*kisház*) állanak (21. ábra).

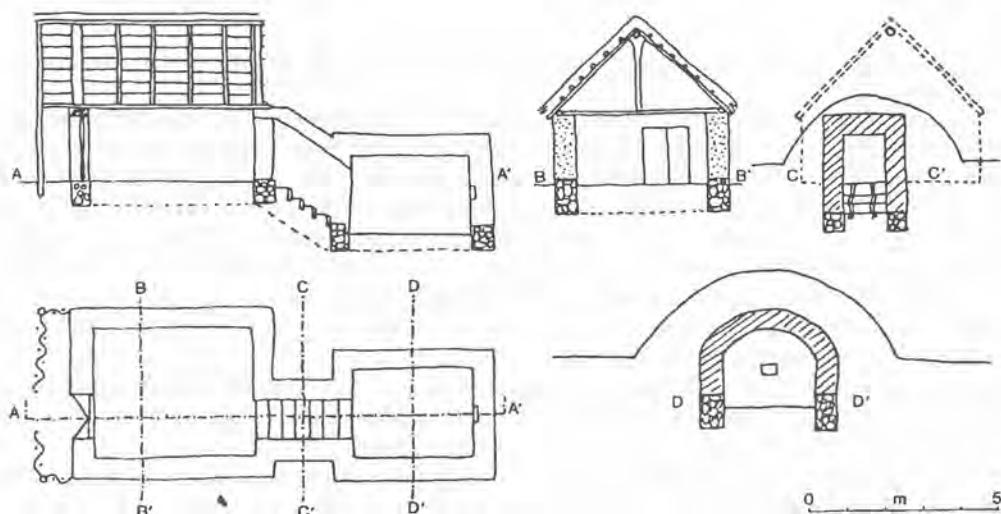
Az alsópincében szinte kizárólag a bor tárolására szolgáló hordókat tartották. A hordók a két fal mellett, két-két talpfán (*csontérfán*) voltak elhelyezve és kis faékekkel (*hordókötőkkel*)

17 VINCZE 1958a.

18 Vö.: DÁM 1990., 40–46.

19 KAHOUNOVÁ 1969., 74–82.; VINCZE 1958b.

20 Vö.: FROLEC 1966., 20.; KAHOUNOVÁ 1969., 51.

21. ábra. Préház lyukpince (Kisújfalu)

rögzítve.²¹ A hordókat általában bakabányai és selmecbányai vándorárosoktól vásárolták. Egy helybéli kádár is készített a két világháború közötti években kisebb mennyiségben hordókat. A pince legvégében a falba általában egy *vakablakot* vágtak: gyertya, lámpa, dugók és egyéb apró eszközök számára.

A felsőpincében volt a szőlőprés (*sutyu*), a szőlőőrle és az egyéb, a szőlőműveléshez és a borkészítéshez szükséges eszközöket pedig a falak mentén helyezték el. (Itt jegyzendő meg, hogy a taposással történő szőlőlényérésnek az emléke is nagyon halványan él a legidősebbek emlékeztetésében.)²² A bejárati ajtó fölött vesszőből font és sárral betapasztott *lángfogó* volt: „*alatta süttették a birkát*”, illetve téli időszakban kis bográcsban itt melegítették meg a jéghideg bort. A lángfogó tulajdonképpen arra szolgált, hogy az alatta, a helyiség vert talajára rakott tűzből származó szikrákat fölfogja, s csak a füstöt engedje ki a nádtetőn keresztül.²³ A felsőpince egyik falába is mélyítették általában az apró szerszámok tárolására szolgáló ajtó vakablakot, a *kiskasznyit*.

A pihenésre, borozgatásra szolgáló kisház rendszeren már kályhával fűthető volt, s kis faliszekrény, asztal, fapad, esetleg lóca volt a berendezése.

21 FROLEC 1966., 15.; GÁL 1980., 175.

22 Részben ehhez a témakörhöz — a mustnyeréshez — kapcsolódik az alábbi, Kisújfalu lejegyzett eredetmagyarázó monda töredéke is: „Egy uraságnak szőlőt vittek a jobbágyok. Útközben összerázkódott, összezuñódott és levet eresztett. Ezt a levét az uraság (mivel úgy vélte, hogy már semmire nem lehet használni) néhány nap múlva a rabszolgákkal (sic!) itatta meg. Nekik aztán igencsak jó kedvük kerekedett tőle, s így fedezték föl a szőlő levének, a bomak bódító hatását. Ma is mondják tréfásan: mindegy, milyen az íze, csak butítson!”

23 KAHOUNOVÁ 1969., 51—52.; LUKÁCS 1978b., 305.; VÖRÖSMARTY 1976., 159.

A pinceépítés Kisújfalun is társasmunkának számított: rokonok, jó ismerősök összefogásával ment végbe.

Az alsópincét — a terepadottságoktól függően — kétféleképpen készíthették: *partódalba* fúrhatták, vagy a pincegödör kiásása után termésköböl (később téglából) készült bolthajtással alakíthatták ki. (Úgy tűnik, hogy századunkra ez az utóbbi forma vált általánossá a kisújfalusi szőlőhegyen.) A felsőpincét rakott sárfalból készítették. A szalmával kevert sarat először lovakkal jól *meggyúrtatták*, majd — terméskövel kissé megalapozva (bár ez nem mondható általánosnak) — három rétegben, mindig megvárva, míg az előző megszárad, fölhúzták a falat. Azt a sármennyiséget, amelyet egyszerre gyúrtattak meg, egy *szakajtat*nak mondták. A présház felépítéséhez általában 6 szakajtat sárra volt szükség. A kész sárfalat ásóval megnyesték, majd *pelvás sárral* elsímítették és bemeszelték.

A kisház — amint már utaltam rá — az oromtómác mellvéd-sövényéből alakulhatott ki úgy, hogy annak egyik felét kívülről-belülről sárral betapasztották, kimeszelték; ablakot, ajtót vágtak (hagytak) rajta és lepadlásolták. A felsőpince sosem volt lepadlásolva.²⁴

A présházak nyerges tetőszerkezeténél még ma is túlnyomórészt az egyszerű és az ágasos konstrukció a domináló. A kisújfalusi pincék manapság nádfedelesek (természetesen a legújabbakat leszámítva), ami érthető is, hiszen a Kürt, Kisújfalu és Kőbölkút közt húzódó mocsár mindig bőven szolgáltatja a tetőfedéshez szükséges nádat.²⁵ Idős adatközlőim emlékeznek még arra, hogy „régbben” zsúppal fedett pincék is voltak. Alátámasztja ezt egy 1732-es egyházlátogatási jegyzőkönyvi adat, amely szerint a falu „*elhanyagoltan álló kőtemploma zsúppal van fedve*.”²⁶ A zsúp rozsszalmából készült, s hogy a szemnyerés közben ne menjen tönkre, alkalmas maradjon a tetőfedésre, nem lovakkal nyomtatták (ahogy az a búza esetében századunk elején itt még általános volt), hanem egy archaikusabb módszerrel: asztalszerű faalkotmányhoz veregetve csépelelték ki belőle a magvakat.

A felsőpince ajtaja általában az épület homlokzati falán nyílik. Ablak csak nagyon ritkán került erre az épületre. Helyette *szelellőlyuk* és *macskalyuk* volt még rajta. Ez utóbbinak megfigyelhető az ajtófélfa mellé a falba vágott régiesebb és az ajtó deszkájából kifűrészelt újabb keletű változata is.²⁷

A vaskos, fából készült ajtók általában egyszárnyasak, de előfordult az álkétszárnyas, kiemelhető középoszlopú forma is. Ezt a csappal a küszöbhez vagy a szemöldökfához rögzített középső oszlopot csak olyankor vették ki, ha nagyobb tárgyat (hordót, kádat) kellett átvinni az ajtón.²⁸ A kisház ajtaja mindig kívülről, a felsőpince homlokzati falára merőleges oldalról nyílik, sosem bentől a présházból.²⁹

24 LUKÁCS 1978b., 305.

25 Ehhez bővebben lásd e kötet A zsákmányoló gazdálkodás emlékei a kőbölkúti mocsárban c. tanulmányát!

26 VILLÁNYI 1891., 117.

27 LUKÁCS 1978b., 305.

28 KAHOUNOVÁ 1969., 48.; LUKÁCS 1978b., 305.

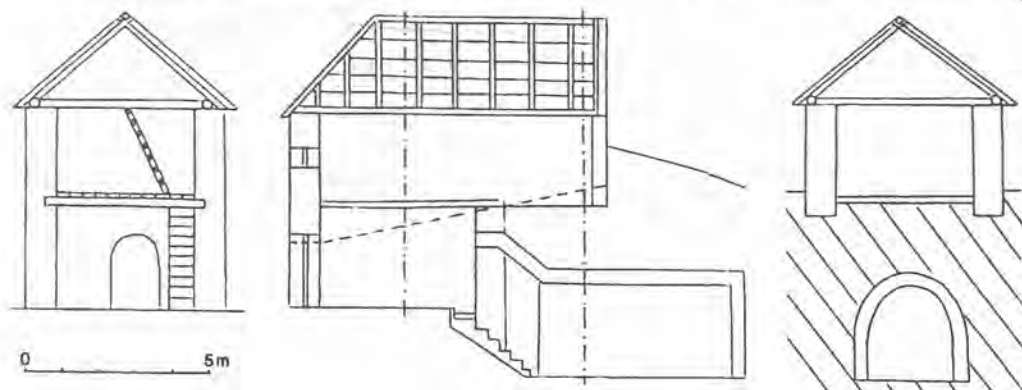
29 Lásd ehhez: FROLEC 1966., 21., 5:C kép; LUKÁCS 1978b., 301., 1:l. kép.

Többszintes prэшházak Szőgyénben

Az egykori Németszőgyén területén (*Görbe út, Sárgaföldes gödör környéke*) még ma is áll három kétpadlásos pince,³⁰ amelyek formai és funkcionális kialakításánál az építők messzemenően kihasználták a domboldal természetes adottságait. Annak ellenére, hogy a faluban legalább ilyen elterjedt volt a prэшházas lyukpincének a környékre is jellemző helyi változata,³¹ most mégis ezekről az egyedülálló megoldású emeletes építményekről szólok.

Az építmények alaprajzi és funkcionális jellemzése

A kétpadlásos pince egy partoldalba vájtt lyukpincéből, valamint az elé épített prэшházból állt (lényegében tehát ez a típus is a prэшházas lyukpincék nagy családjába tartozik). A föld alatti pince elsősorban a bor tárolására szolgált. A helyiség két oldalán, a falak mellett 2—2 csontérfa volt lefektetve, s ezekre helyezték a hordókat. Továbbgurulásukat fából készült *íkekkel, támatyúkkal* akadályozták meg. Általában a pince legvégén, a bejárattal szemkötti falba egy vakablakot vájtak. Apró szerszámokat, dugókat, gyertyákat tartottak benne. A lyukpincéből lépcsős *gádor* vezetett föl a prэшházba, amelyet a partoldal emelkedését is kihasználva úgy készítettek el, hogy az egész építmény háromszintessé vált (22. ábra). A prэшház földszintjéről a második szintre egy rögzített falépcsőn lehetett feljutni, míg a harmadik szintre, a *padlásra* mozgatható létrával. A földszint kizárólag a szőlő feldolgozására szolgált. A falak mentén itt helyezték el a szükséges munkaeszközöket, a szőlőprést (sutyut, hordókat, kapákat, puttonyokat stb). Ezekben a prэшházakban általában nem volt külön helyiség a borozgatásra, pihenésre. (A tehetősebb gazdák nagyobb prэшházainál viszont a múltban előfordult, hogy a prэшházon belül fallal rekesztették el.) A kevésbé módosak a lenti lyukpincében szoktak borozgatni — ott télen

22. ábra. Kétpadlásos pince (Szőgyén)

30 Manapság általában pincének hívják a lyukpincét és az elé vagy fölé kerülő prэшházat egyaránt. Régebben a prэшháznak hajlok volt a neve. Ma már csak az idősebbek alkalmazzák nagy ritkán ezt kifejezést (vö. KAHOUNOVÁ 1969., 37—38.; DÁM 1990., 41—42.)

31 DÁM 1990., 40—46.

is olyan meleg volt, hogy kabát nélkül lehetett üldögelni. A présház második szintjét szemesgabona tárolására használták. A fölthordott termést szükség esetén egy, a mennyezetten vágott részen engedték zsákokba. A harmadik szintre is került nagy ritkán, bőségesebb esztendőekben gabona, bár ott inkább a füstölt disznóhúst tárolták. A présház tetejének nádborítása ugyanis kellemes, állandóan hűvös levegőt tartott.

Építési technológia

A lyukpincéket a partoldalba ásták ásóval, lapáttal. A boltívszerű mennyezetet *hordóabrincs* csal finomították gömbölydedre. Ezeket a pincéket, miután elkészültek, nem égették ki úgy, mint a gabonásvermeket. A második világháború utáni években viszont néhányan utólag terméskövel vagy téglával kiboltították. A lapos területre épített alsópincéket először sírgödör-szerűen kiásták, majd utólag kőművesmunkával elkészítették a terméskő- vagy téglaboltozatot. Végül az egészet fölhalmozott földréteggel befedve szigetelték.

A présházakat *temett falból* vagy *sárfalból* (rakott fal) készítették. A temett fal esetében az egész alapozás csak annyiból állt, hogy az építmény falainak leendő körvonalait kiásták az *eleven födig*, majd az onnan kihányt földet ugyanoda visszatömték. E fölé aztán deszka *saluzást* állítva vízzel kevert *sárgaföldet* tömtek. Az ablakokat, ajtókat nem hagyták ki az építés során, hanem csak később, amikor már megszáradt a fal, vágták ki ásóval. A sárfal (rakott fal) szintén nem kapott alapozást. Ebben az esetben a sarat, gabonapelyvát és lótrágyát lovakkal jól megtaposztatták, összegyúrták, majd ezt a masszát vasvillával kb. 80 cm-es magasságban fölrakták falnak. Ezt a magasságot egy *vélészának* mondták. A kész falrészt ezután kb. egy hónapig száradni hagyták, s csak azután folytatták tovább az építkezést. Egy falmagasságot három részből, három velesztárból húztak föl. Amikor a fal teljes magasságában elkészült és meg is száradt, akkor nyesték ásóval egyenesre az oldalát. A *hízekokat*, réseket vályoggal javították ki. A sárfal esetében az ablakot, ajtót előre kihagyták, utólag már csak igazítani kellett rajta.³²

A présházak teteje, amely általában ollólábas szerkezetű nyeregtető, hagyományosan nádborítású volt (ritkábban előfordult a rozsszalmából készített zsúptető is). A nádat a falu határában található *Tőfenéken* nyerték, vagy a rengeteg nádat adó köbökúti mocsárból szereztek be.³³ Az utóbbi években a néhány megmaradt régi présházon is fokozatosan kicserélik a nádtetőt cserépborításúra. A németezőgyéni Görbe úton kétpadlásos pincék mintájára újabban is készítenek hasonlóan háromszintes építményeket, csakhogy ezeket már nem gabonátárolásra, hanem hétvégi házakként hasznosítják. Ugyanígy a Sárgaföldes gödör meredek partját is kihasználják és körbe-körbe lyukpincéket fúrnak bele.

Összefoglalás

A Kisalföld északkeleti szegletének helyi jelentőségű bortermő vidékét a népi építkezés szémszögéből szemlélve megállapíthatjuk, hogy a szőlőhegyi építményeknek több típusa és altípusa alakult ki, fejlődött tovább.

32 Vö. BALASSA M. 1990. 17—18.; GÁL 1980., 104—105.

33 Lásd a 25. számú jegyzetet!

Csaknem mindenütt előfordulnak szórványosan a prэшáz nélküli lyukpincék, ám tömegesebben inkább a Garam, de főleg az Ipoly mentének falvaiban jelennek meg (pl. Muzsla, Ebed, Garamkövesd, Helemba, Leléd, Ipolyszalka stb.). A kisújfalusi szőlőhegyen tanulságosan nyomon követhető az a fejlődési folyamat, amelynek során az egyszerű, prэшáz nélküli lyukpincéből az idők folyamán háromosztatú prэшáz lyukpince alakult ki. Itt — a más falvakban található prэшáz lyukpincékkel ellentétben — nem osztódással, hanem hozzáépítéssel nőtt meg a helyiségek száma. A vidékre általánosan jellemző prэшáz lyukpince típusnál a prэшáz közepéből vezet lefele lépcső az alsópincébe, miközben a pincelejárát és a prэшáz hátsó fala között egy téglafallal elkülönített helyiség szolgál pihenésre, borozgatásra. E típusnál figyelemre méltó, hogy a prэшáz viszonylag nagy méretei ellenére, a középén tátongó lejárati nyílás miatt, a szőlő feldolgozásához alig nyújt teret.

A leírt típusok, altípusok lényegében egységesen a magyar nyelvterület északi, északkeleti részein honos formákkal mutatnak erős rokonságot,³⁴ s ennek a nagy táji csoportnak sajátos helyi változatait képviselik.

Jóval problematikusabb a Szőgyénből bemutatott kétpadlós pince esete, kapcsolatainak felgöngyölítése. Hasonló rendeltetésű építményekkel elsősorban a Kárpát-medence északnyugati részében s az azzal szomszédos területeken találkozunk (pl. Délkelet-Morvaország, a Haná síkság stb.),³⁵ s minden bizonnyal eredetüket még tovább is nyomon követhetnénk nyugat felé. Azt sem lehet kizárni, hogy ez a típus a középkor folyamán több hullámban érkező német telepések révén honosodott meg Szőgyénben.

³⁴ BARABÁS—GILYÉN 1987., 50—53. további irodalommal.

³⁵ Václav Frolec Délkelet-Morvaország területéről mutat be hasonló megoldású emeletes prэшázakat, amelyeknek emeleti része ott szintén gabonátárolásra alkalmas magtárként szolgált (FROLEC 1966., 22—24. Vö.: PANČUHOVÁ 1981.).

SZELLEMI KULTÚRA

Mátyás király és a madiak

Adalék a néphagyomány működési mechanizmusához

Történeti népmondáink között igen előkelő hely illeti meg a Mátyás királlyal kapcsolatos tréfás, tanító jellegű, gyakran helynévmagyarázó elbeszéléseket. Ezek az anekdota és a monda határán mozgó, műfajilag nehezen behatárolható történetek elsősorban a magyar nyelvterület déli és északi sávjában fordulnak elő feltűnően nagy számban (miközben a szomszédos délszláv és szlovák¹ folklóranyagban is fontos szerepük van. Ez utóbbi terület két jelentős góca a Kisalföld, azon belül is elsősorban, bár korántsem kizárólag a Csallóköz, továbbá Gömör, amelynek kutatásában Ujváry Zoltán szerzett elévülhetetlen érdemeket. Elsősorban a Gömöri Mátyás-kultuszt vizsgálta,² de közölt adatokat a csallóközi Mátyás-hagyomány ismeretéhez is.³ Az alábbiakban a csallóközi néphagyomány Mátyás-vonatkozásainak egy figyelemre méltó, a hagyománnyá válás mechanizmusának ismeretéhez is támpontokat nyújtó mozzanatára szeretnék rávilágítani.⁴

A Csallóközt leíró régebbi és újabb geográfiai-statisztikai, valamint népismereti munkák sohasem feledkeznek el megemlékezni arról, mennyire kedvelte Mátyás király ezt az Aranykertnek is nevezett, természeti kincsekben, halban-vadban bővelkedő tájegységet. Most, mintegy illusztráció gyanánt, elég legyen két, viszonylag korai munkára hivatkozni.

A Péczeli József által szerkesztett és részben írt, Komáromban kiadott Minden Gyűjtemény című folyóirat 1790-ben erről így ír: a Csallóköz „nevezetett a' régi időkben Arany-kertnek, mind a benne termő szép gyümölcsökért, mind pedig talán a' Dunában található aranyfövenyekért. Különösen szerette Mátyás király ezt a' szigetet, és örömmel mulatott benne”.⁵ A Kubinyi Ferenc és Vahot Imre által szerkesztett Magyarország és Erdély képekben című, 1853-ban megjelent honismertető albumban pedig a következőket olvashatjuk: „Az ország minden zegét-zugát ismert Mátyás király gyakran mulatott Csallóközben s e szigeten pompás kerteket alkotta. Nemcsak ezért, de gazdag természeti áldásai, különösen temérdek gyümölcse miatt is hajdan Aranykertnek nevezték e szigetet...”⁶

Ezek és a hozzájuk hasonló megfogalmazások valószínűleg a helyi néphagyományokból is táplálkoztak, miközben a szerzők egymástól is kölcsönözhettek, és írásaik — elsősorban a falusi értelmiségen keresztül — a parasztság történeti tudatára, ismereteire is visszahatottak. Erről a folyamatról, működési mechanizmusról — éppen a Mátyás-mondakör kapcsán (is) — Ujváry

1 KOMOROVSKÝ 1957.

2 UJVÁRY 1975.; UJVÁRY 1990d.

3 UJVÁRY 1975., 168—185.

4 Vö.: LISZKA 1986e.; LISZKA 1990a.

5 PÉCZELI 1790. 157.

6 KUBINYI—VAHOT 1853., II., 127.

Zoltán ír igen tanulságosan: „A kontinuitás az orális hagyományban ... évszázadok folyamán nehezen képzelhető el. Az emlékezet felfrissítésére időről időre szükség van. Ezt segítették elő kezdetben az egyház által életben tartott legendák, később az iskolai oktatás, még később, különösen egy évszázada a tankönyvek, ponyvanyomtatványok és a századfordulótól egy-egy helységgel, tájjal kapcsolatos kiadványok. Ezek nyomán mindig megújult a helyi hagyomány, jó elbeszélők révén gyakran tovább variálódott, és olykor a népi próza nagyon szép alkotásai alakultak kik.”⁷

A szájhagyományozódás és az írásbeliség, valamint az alsóbb néprétegek és a helyi értelmiség összefonódásának, egymásra kölcsönösen ható kapcsolatrendszerének⁸ beszédes példája a csallóközi Mad községgel kapcsolatos Mátyás-hagyomány. Lényegében két, lokálisan kötött mondáról van szó, amelyek némileg egymással is kapcsolatba hozhatók, és falucsúfoló jellegük⁹ van. Az egyiket Bél Mátyás is megemlíti Notitiájában: „Azt mondják, hogy egykor Madon, a közepén volt egy rendkívüli nagyságú hársfa, amelynek árnyékában Corvin Mátyás, aki útját gyakran erre irányította, reggelizni szokott. Mivel ezt a király igen gyakran megtette, s hogy az őt követő kísérete a falu lakosainak ne kellemetlenkedjen, kívágták a hársfát, s helyét olyan ügyesen eltüntették, hogy még a legismerősebbek sem találtak volna rá. Balszerencsájukra, a sors akaratából, a visszatérő Mátyás a hárs eltávolítását észrevette, s méltatlankodva kérdezte a lakosoktól, hogy ki tette azt. Ők zavarodottan állították egyszer, hogy a villám sújtotta, másszor forgószél tépte ki, s ezzel elárulták magukat. Erre a király nagy haragra gerjedt, s nem tudta magát mérsékelni. Minthogy magukat a királyi látogatásra méltatlanná tették, nagyon elátkozta a madiakat, hogy közülük senki, soha a jövőben semmilyen kitiűntetést, hivatalt nem kaphat. Az egész falunak jelzője lett: Csiribiri Rossz Emberek...”¹⁰ A történetet, nyilván Bél Mátyástól átvéve, szinte szó szerinti fordításban megtaláljuk Korabinsky János Mátyás német nyelvű lexikonjában,¹¹ továbbá Fényes Elek több munkájában is.¹² Ipolyi Arnold a Vasárnapi Újságban közzétett Csallóközi uti-képek című forrásértékű leírásában szintén kitér rá, egyértelműen Bél Mátyás alapján írva le az egészet, bár ő már fölillantja, nyilván saját helyi tapasztalataira hagyatkozva, falucsúfoló jellegét is: „Mátyás király kedves hársfáját, mely alatt vadászat közben nyugodni szokott volt, a madiak kivágták, nehogy gyakori itt mulatozása által a lakosok terhére legyen; ekkor átkozta volna meg őket Mátyás, hogy soha madi ember kitiűnő hivatalra képes ne legyen, „csiribiri rossz madiak” rájuk maradt mondattal szidalmazva őket; müt ma sem említhet nekik senki bántatlanul.”¹³

A történet természetesen a mai néphagyományban is él. Molnár János és Kossányi István 1966-ban,¹⁴ Marcell Béla pedig 1968-ban írt róla, feltehetően a helyi tradícióra is támaszkodva, bár utóbbi tud Bél Mátyás közléséről is.¹⁵ Németh Márta 1983-ban, összeötvözve egy másik,

7. UJVÁRY 1990d., 8.

8. Ehhez nyújt, az általánosabb történyszerűségeket is tanulságosan megvilágító példákat: WEBER—KELLERMANN 1988², főleg :55—131., 284—350. Vö.: LISZKA 1990i.

9. Ez a típus a falucsúfoló mondák (rátótiadák) típusmutatójában nem szerepel: KOVÁCS—BENEDEK 1990².

10. BEL 1736., 245. A fordításért Búcsi Lajosnak tartozom köszönettel.

11. KORABINSKY 1786., 392.

12. FÉNYES 1843², 476.; FÉNYES 1851., III., 54.

13. IPOLYI 1858., 78. A csiribiri „aprónemű, hitvány, kicsinyféle ... Csiribiri rossz emberek. Így nevezte Mátyás király a madiakat a csallóközben” (CZUCZOR—FOGARASI 1862—1873., I., 1023.). „Csiribiri rossz ember: a ravasz és általában a gonoszterköcsű emberekről szóló közmondás” (PELKÓ 1864., 95.).

14. MOLNÁR—KOSSÁNYI 1966., 10.

15. MARCELL 1968.

alább még tárgyalt, ugyancsak fához kapcsolódó helyi Mátyás-mondával, ismét közzétette a történetet.¹⁶ Nekem 1988-ban Bartalos István madi lakos a következőképpen mesélte el a már ismert esetet: „A falu mellett volt egy erdőfőle, aztán akkora fák voltak ottand, ahogyan beszélgették az öregebbek, elődjaim, hogy egy ezred katonája (ti. Mátyás királynak — L. J. megj.) egy fa alatt meg tudott hűssön ebédelni. És elment a király innen, visszavonult a várába és a parasztok kivágták a fát, persze, mert nagyon sok katona bejárt a faluba az asszonyokhoz. A parasztasszonyokhoz. És emiatt a parasztok megdühödtek és kivágták a fát, hogy többet ne járjanak a katonák ide. És megátkozta a falut Mátyás király, hogy soha ne legyen köztük békesség. De ez igaz is! Azóta sincs itt, nincsen megértés a faluban. És azért nincsen semmi, kultúrház se, mer nem tudnak megegyezni.”¹⁷

Ehhez a királyi átokhoz kapcsolódik a következő, szintén 1988-ban lejegyzett történet: „Ahol a JRD-telep¹⁸ van, oda Mátyás király, oda királyvárost tervezett. Hogy aztán igaz-e ez, vagy a legendában valahol meg van-e írva, azt nem tudom... Ide akarta a királyokat, királyvárost akart, ahol vót az őrfá, de mivel megátkozta, megharagudott rájuk biztos...”¹⁹

A következő történet magját, a bicskakészítésre való szakosodást már Ipolyi Arnold említett cikksorozatában is megtaláljuk, bár ő még nem hozza kapcsolatba Korvin Mátyással: „A legolcsóbb s legegyszerűbb bicsakok madi bicsak néven ismeretesek Csallóközben; ez rendes búcsúfia pór gyermekek számára, kikkel elhitetik, hogy azok Madban készen teremnek egy nagy körtéfán.”²⁰ Az Ipolyi által említett jellegzetes helyi kismesterség a madiakra ráhúzott falucsúfoló kiindulási alapjává vált. A teljes történet röviden így foglalható össze: Mátyás király vadászhat közben megfáradva, Mad község határában, kíséretével lepihent egy hatalmas fa alatt. Bicskáikkal falatozni kezdtek, amikor egy szép szarvast pillantottak meg. A király parancsára üldözőbe vették, s az étkezést abbahagyva a vitézek bicskáikat a földön hagyva vagy a fa törzsébe szúrva többé már nem tértek vissza. Később arra járva két madi atyafi (a madiak szerint inkább pódafaiak vagy padányiak lehetnek) azon csodálkozott el, hogy a fán bicska terem: a földön heverő piros nyelűket érettnnek, a fa törzsébe szúrt zöldket éretlennek vélvén. Azóta a madiakat sikeresen bosszantják, ha megkérdézik tőlük: „Bács, érik-e már a bicsak?”²¹ Századunk elején ezért még bicskaélre is sor kerülhetett. 1920 táján telepedett meg a faluban egy tanítónő, Tóthné Prékopa Adél, aki évente elmesélte a történetet tanítványainak, kézimunka órákon madi bicsakot faragtatott velük (ezzel az amúgy is hagyományos helyi bicskakészítésnek bizonyos lendületet adva), és a „lelkükbe véste, hogy ha valaki megkérdézi tőlük, hogy érik-e már a bicsak, ezért ne hragudjanak, mert okos ember ezen csak mosolyog, és mi büszkéek vagyunk rá, hogy olyan igazságos nagy király, mint Mátyás, többször meglátogatta községünket”.²²

16 NÉMETH 1983. 1988-as terepmunkám során megálapíthattam, hogy ezt az egybemórást a helyi néphagyomány nem tette magáévá.

17 Bartalos István, sz. 1939.

18 JRD = az egységes földműves szövetkezeti szlovák nevének (jednotné roľnícké družstvo) rövidítése.

19 Bartalos István, sz. 1939.

20 IPOLYI 1858., 78.

21 A történetet többen is közzétették. Pl. MOLNÁR—KOSSÁNYI 1966., 10.; NÉMETH 1983.; OZSVALD 1959. A falucsúfoló egy-egy töredékét nekem Alistálon (LISZKA 1986c., 53.) és Kisudvarmokon sikerült lejegyezni. A távolabbi, mátyusföldi Boldogfán is ismerik a madi bicsak kifejezést, de a történetet már nem tudják. Búcsúról Bakos Józsefnek sikerült az alábbi falucsúfoló versikét lejegyeznie: „Madi bicsak, zöld a nyele, / Kiszúrom a szemed vele.” (BAKOS 1953., 46.) Hogy a madi bicsak szóösszetétel (és a mögötte meghúzódó hagyományanyag) pályafutása még nem zárult le, annak bizonyosságául álljon itt egy közelmúltbani megjelent gyermekvers-kötet néhány sora: „Albár mellett nemes Madon, / bicska terem, nevéss: vadon. / Híremért engem ne vess meg / és ha erre jársz, keress meg. / Kapsz tőlem egy madi bicskát, / meg az orrodra egy fricskát. / Madi bicsak, réz a nyele, / kivágom a rezet vele.” (KESZELI 1990., 41.)

22 MOLNÁR—KOSSÁNYI 1966., 10.

Manapság valóban nem tapasztalható harag a bicska emlegetése kapcsán a faluban. A történetet, ha töredékesen is, de ismerik. Alább, egy Bartalos István által elmondott változatát adom közre: „Itt vót valahol az a mocsaras rész, ahova a vadat üldözték, olyan kisebb fák is voltak, erdőrészt, ahol letelepedhettek, és ott akartak reggelizni vagy ebédelni vagy uzsonnázni. Belevágták a bicskájukat a fába, és úgyi azon szaladt a vad. Üldözőbe vették és többet nem találtak oda vissza, ahová belevágták a bicskát a fába. És aztán így ott maradt. Mentek a parasztok az erdőbe, megtalálták a bicskákat, hogy az má biztos érett fa, mer megérték a bicsakok. Egyik piros volt, a másik meg zöld. Hát, ennyit tudok a madi bicsakról”.

Már említettem, hogy Madon (legalábbis a helybéliek szerint) „emberemlékezet óta”, „apáról fiúra szálló örökségként” ezerszámsra gyártották a Kisalföld-szerte vásárokon árusított, egyszerű, pirosra vagy zöldre festett fanyelű bicskákat. Ehhez a speciális helyi mesterséghez kapcsolódnak a farsang idején a legutóbbi időig megrendezett *bicsak-bálok*, miközben kétség-telenül hozzájárultak a helyi Mátyás-kultusz erősítéséhez is. Ezeken a bálokon a rendezők belépőjegy helyett a résztvevőknek egy *pamutsallang* segítségével ruhára tűzhető, alig 1 centiméteres kis fanyelű bicskákat adtak (a nőknek zöldet, a férfiaknak pirosat). Ezeket a készítményeket a bált megelőzően három mester gyártotta esténként, csaknem egy hónapig, mivel egy-egy alkalomra 4–500 darabra is szükség volt. Egyébként a zenészek számára is készítettek hasonló, valamivel nagyobb kitűzőket. Ezen kívül a bála 8–10 darab, csaknem 50 kilogramos bicskát is készítettek, amelyeket tombolán lehetett megnyerni (egy ilyen hatalmas példány ma is látható a helyi kocsmá falára felakasztva). Utoljára 1979-ben rendeztek Madon bicsak-bált, azóta nem akadt vállalkozó, aki megszervezte volna.

A madi Mátyás-mondák alapján szépen látszik, hogy milyen szoros kapcsolatban vannak egymással a szájhagyományozódás útján terjedő, fennmaradó folklóralkotások és a nyomtatásban terjesztett ismeretek. A kettő találkozásából sajátos folklorizmus-jelenségek fakadnak. A fenti adatok egyben a különféle társadalmi rétegek szoros, egymást megtermékenyítő kapcsolatát, az egyén néphagyománybeli szerepének fontosságát is példázzák.

Adalékok az Ipoly mente néphitéhez

Életem egyik első néprajzi gyűjtőútja 1977 nyarán az Alsó-Ipoly mentén elterülő Ipolyszalkára vezetett, ahol elsősorban temetkezési szokások, a halállal kapcsolatos hiedelmek után nyomoztam. Ekkor találkoztam Kardos Ferencel,¹ aki a hiedelemmondák bőségét ismerte. Eredeti szándékommal fölhagyva inkább az ő történeteit hallgattam nagy figyelemmel. Több mint egy tucatnyi, többé-kevésbé kerek vagy részben töredékes hiedelemmondát sikerült akkor magnószalagon rögzítenem.² Jó másfél évtizeddel később, 1989 tavaszán és nyarán a szomszédos Lelédre jutottam el, ahol — ugyancsak más téma után kutatva — újabb hiedelemmondaforrásra bukkantam. A maroknyi faluban egyik első utam a „mindenre emlékező” Patyi Istvánhoz³ vezetett. Amellett, hogy akkori gyűjtési témáimhoz is rendkívül jó adatközlőnek bizonyult, teljesen véletlenül kiderült, hogy a hiedelemmondák elbeszélésének is kiváló mestere. Tőle több mint két tucatnyi szöveget, illetve töredéket rögzítettem magnón.

Az alábbiakban ezeket a hiedelemmondákat adom közre minden további kommentár, magyarázó szöveg nélkül. A szövegeket csoportosítottam Bihari Anna hiedelemmonda-katalógusa⁴ szerint. (Az alcímek utáni római számok, illetve a mondák általam megadott sorszámai alatti arab szám- és latin nagybetű-kombinációk e mondakatalógus megfelelő helyeire utalnak.)

A rendszerezés során rá kellett jönnöm, hogy maradéktalanul természetesen ezeket a történeteket sem lehet semmilyen rendszerbe beskatulyázni. Sok közöttük az átfedés vagy az olyan szöveg, amely egyik kategóriába sem sorolható egyértelműen. (Ilyen esetekben csak a fő

1 Az 1892-ben Ipolyszalkán született Kardos Ferenc életrajzi adataiból annak idején — sajnos — szinte semmit nem jegyeztem föl. Annyit tudok róla, hogy az első világháború alatt elveszítette egyik lábát, s azóta a faluban él, elsősorban pástorkodással foglalkozott. Ahogy elbeszéléseiből is kiderül, a történetek zömét édesanyjától hallotta, miközben apja is afféle tudományos ember hírében állt a faluban (vö. a 17. számú történettel!). Ehhez kapcsolódik az alábbi, ugyancsak magnetofonfelvétel alapján lejegyzett egyszerű közlés: „Karácsony böjtyin le vót terítve az asztal fehér abrosszal, osztán oda szokta tenni (ti. az adatközlő apja. L.J. megj.) a hálót is, mer halászbőr vót. Minden ítelbű vött egy kicsit és belerakta egy tányérba. Osztán Szent János napján vitt belüle a halaknak, még megtartott belüle magának is.”

2 Mindössze a boszorkányhittel kapcsolatos némely adatát és a lidércre vonatkozó közlését használtam föl egy-egy ismeretterjesztő írásomban: LISZKA 1983b.; LISZKA 1990c.

3 Patyi István 1905-ben született Lelédén egy 20 magyar holdas gazda első fiúgyermekéként (a faluban apja nagygazdának számított, s az első három ember közé sorolta a falu gazdatisadalmában). Öccse nyomorék volt, hamar meghalt, így tulajdonképpen egykének számított. Tíz esztendő volt, amikor apját elvitték a frontra, s ekkortól anyjával kettesben művelte a földet, tartotta el az 5 tehenet. Később az egész gazdaságot ő örökölte. Négy évig volt a fronton, majd egy évig fogságban, Baku kömyékén. A földműves szövetkezetbe nem lépett be. Juhász volt másfél évig. Nagyon jó emlékezetű („Még arra is emlékszem, hogyan szoptam” — szokta állítólag mondogatni, ahogy a faluban visszahallottam), szereti a humort, tréfálkozást, sok beszédet, pletykát. Érdeklődő, mindenre fogékony ember. Kosárfonással és seprűkészítéssel még 1989-ben is aktívan, rendszeresen foglalkozott. Felesége, amíg élt, sokat járt piacra.

4 BIHARI 1980.

csoportmegjelölést adtam meg. További alcsoportok megalkotására — ilyen, viszonylag kis számú mondára támaszkodva — nem vállalkozhattam.)

HIEDELEMMONDÁK

I. TERMÉSZETFELETTI (MÁGIKUS) JAVAKKAL ÉS ERŐVEL RENDELKEZŐ EMBEREK

1. Boszorkány

A boszorkánytudomány megszerzése (I.)

1. (1/A)

Eztét az öregapám beszíte. Egy másik kanász híta itet, hogy mēnjēn, ájon a boszorkák közé. Hugyan és miképp? Azt mondta neki, hogy lopjon szentőlt gyertyát a templomból, de úgy, hogy nē lássa mēg sēnki.

— Ēkerítēd magadot — aszongya —, s nēm mēhet hozzád sēnki.

Mēg is csináta öregapám. Ēmēnt a kērēszttúra, hát, gyüttēk a lovak, tüzirēk, mit tudom én, mik gyüttēk! Odaértek: ropp! Elfordútak és nēm mēntēk tovább.

Másnap mēgy az a embēr, az a kanász:

— No, vótá?

— Vótam; baszd meg a tudományodot! Azt hittem, agyonrúgnak a lovak — aszongya.

— Nē fīj sēmmit, nēm mēhetnek hozzád. Hát, hónap este gyűsz mēgint?

— Ēn többet nēm mēgyēk.

Abbahatta. Nēm mēnt többet aztán.

(Pati István, Leléd, 1989.)

2. (1/A)

Valamikor azt mondták, hogy bele köll lőnyi a feszületbe, akkor ő a boszorkánykirály. Akkor ő a fő a boszorkák között.

[— Mivel kellett belelőni?]

Puskával bele kő lőnyi a feszületbe.

[— Azzal lehet megtanulni a boszorkányságot?]

Nēm. Ē kő mēnyi országútra, kērēszttúra és köll lopnyi a templomból szentőtgyertyát, és avval be köll keríteni magát, a gyertyával. Grétával! Bekeríti magát és akkor mēnnek neki lovakkā, mit tudom én mikkē. De őhózzā nēm érhetnek, mer be van kerítēl szentőtgyertyával.

És akkor tizenkétszer köll elmenni. Tizenkétszer el köll mënnyi oda, arra a kérésztútra.
Tizenharmadszor amikor még, kihíják itet:

— Gyere velünk! Mi embërünk vagy.

És akkor má mëhet velük, õ is boszorka.

(*Patyi István, Leléd, 1989.*)

3.

(7)

Bajtán egy asszony tanút boszorkának, és szintén ki akart ányi belle, hogy õ nem lész boszorka, de megmonták neki, hogy nõ szójon sënkinék sëmmit. Az asszony nëm áta még, elbeszíte, hogy mi törtínt, hugyan tanút satöbbi. Az asszony mégzavarodott. Úghogy több évén kérésztú zavaros volt neki az agya, és akkor a asszony osztán késõbben jobban lett, de ura vót neki, de még az se boldogút vele, mer a asszony össze-vissza gagyált mindënt.

(*Patyi István, Leléd, 1989.*)

A boszorkány alakváltozása (III.)

4.

(1/A)

Ëgyszër az erdís az erdõbe sok macskát látott. Fogta a puskát és közëjük lött. Ëgyet egyonlött. Amikor hazamënt, beszíli a feleséginek, hogy hugyan járt, Amikor kimondta, hogy egyet agyonlött, akkor az õ macskájuk fölugrott:

— Të lötted agyon az én Mariskámot! — aszongya; nëkiugrott, mind a két szëmit kikaparta, majd kiugrott az ablakon. Többet nëm látták a macskát.

(*Kardos Ferenc, Ipolyszalka, 1977.*)

5.

(1/B)

Ëgyszër a kollégámmā még velem törtínt még. Letkésre jártunk lányokho, tizënkét óra tájba gyüttünk haza. Amikor a hármas hídhó értünk, olyan hódvilágos idõ vót, egy embër két fekete lovat vezetett irányunkba. Köszöntünk neki.

— Jó estét.

Sëmmi. Kollégám aszongya:

— E még nëm is szól? Megá, mëgijesztlek én!

Zsebibe vót egy kilences rëvolver, és azzal akarta mëgijeszteni. Vadonatúj rëvolver vót, egyetlen egy patron së süt ë! Rátértünk a hídra, ott még mind a hatot kilõtte!

(*Kardos Ferenc, Ipolyszalka, 1977.*)

6.
(1/E)

Vót egy legíny, járt Letkésre. Magyarba (akkor még nem vót határ), járt lányokhol. És akkor gyütt haza. Egy fehér kutya mellette vót.

— Miféle kutya ez? — kísértette egész hazáig itet. Itthon má vót a kutya. Mëgcirógatta, hogy nem-i vizes a kutya, amint átgýütt a vízën. Az embër mëgrëllënt és bëszaladt. Három napig feküdt, mer a kutya boszorka vót.

Ezt hallottam. Ő beszíte, a legíny.

(*Patyi István, Leléd, 1989.*)

7.
(1/E)

Anyám meséte, hogy egyszerű amint nagyapám, halászott, egy kis fekete kutya odaút melléje. Akkor fővette a szërszámot és ëmënt odább halászni. Mëgin odamënt az a kis fekete kutya és főkët és mëgin ëment a harmadik helyre. Mëgin odamënt az a kis fekete kutya. Aszongya az öregapám:

— Engëm addig në kísírgess, amíg a Krisztus kërësztýit ë nem hozod!

A kutya erre fővonyított és ëmënt. Többet osztán nëm látta.

(*Kardos Ferenc, Ipolyszalka, 1977.*)

Emberek elleni tettek (IV.)

8.
(7)

Ègyszer egy asszony bebújt a jég alá, amint mostak. Anyámék mëg szoktak lëjámi baromfival Pestre, piacra. Ègyszer mënnék, a lovak mëgátak és nëm akartak továbbmënni. Kocsis aszongya: — Kedves! Kedves! — noszogatta a lovakat. Ègyszërcsak a ló fölágaskodott, hallottak egy hangot: jaj, jaj — oszt mást nëm hallottak.

Hamarább befogtak mint tizenkét óra, nëm tutták hogyan van az idő, nëm tutták hány óra.

(*Kardos Ferenc, Ipolyszalka, 1977.*)

9.
(8/C)

Csinátak a asszonyok, a boszorkák ë, amellik legínynt mëg akarták fognyi, sütöttek pogácsát karácsonykor, karácsony böttyin és tettek bele tollút. Ha a tollú mëgígëtt benne, akkor nëm sikerút a terv. De ha a tollú nëm ígëtt mëg, akkor sikerút. Odadták annak a legínynek, akit akartak megfognyi. Odadták, a legíny mëgëtte; nëm tudott ëmaradni attú a leánytú, ë köllött néki vënnýi. [Jóízűen kacagva és a gyűjtésen részt vevő diáklányokhoz fordulva folytatja.]

Hát, így gondolkozzatok tik is lányok, ha valakit még akartok fognyi. Hát, pogácsát süsseték. Karácsony böttyin köll aztot csinányi, karácsony böttyin. És a pogácsát odadni a legínynek. A legíny mēgeszi. Tietēk a legíny. Azt má nem szóhatja el senki sē!

(*Patyi István, Leléd, 1989.*)

10.

Anyám meséte, hogy a nagyapám ěmēnt halászni. Amint halászott ottan, ōmelgetētt, hát mingyig mintha valamit dobtak vóna a vízbe és amikor ōmelte a hálót, mingyig fogott halat. Má a tarisznyája tele vót és má az ingibe gyugdosta a halakot. Ěgyszērcsak, mint mikor a ló beleugrik a vízbe, nagy zuhanás, a háló még kivágódott a partra. No Istók, aszongya, ennek fele sēm tréfa! Szēdd a sátorfádot, osztán gyērünk haza!

Vállára vōtte a hálót, gyűtt haza. Ěgyszērcsak ēkezdi valaki hátulról kérdēzni:

— Kōssek vagy ōdzak?

Nēm szót sēmmit, csak gyűtt. Mēgin:

— Kōssek vagy ōdzak?

Akkor sē szót. Már harmadszor, olyan mérgesen:

— Kōssek vagy ōdzak?

Aszongya: Ōdzz no, az apád istenegerit, ha tetszik! — Amire hazaért, az utolsó csomót bontották ki neki. Másnap hajnalba ěmēnt, fōgombolyította a cémát és mēgkötötte újbú hálónak.

(*Kardos Ferenc, Ipolyszalka, 1977.*)

Állatok megrontása, hasznuk elvétele (V.)

11

(1/A)

[— Szoktak gyógyítani is a boszorkányok?]

Hát, nēm annyira gyógyítottak ōk mint rontottak. Vót itt ēgy embēr, akinek nagytōgyū tehene vót.

— Add el — aszongya — a tehened!

— Nēm adom sēnkinek, sok tejet ád.

Odamēnt a tehēnhől (a boszorkány), végighúzta a hátán a kezit: má másnap rēggelre vírt fejtek túle.

— Misa! — Misának híták — Misa! Gyere, baszd mēg a tehenet — aszongya — hát vírt fejtek túle!

— Vért? — Tōrött a sōprübū ēgy darabkát, mēgnyomdosta a tōgyit neki, má este nēm fejtek tōle vért, de má nēm adott tejet. Kevés tejet adott. Hát, ugyi, vótak ilyen esetēk abba a időbe.

(*Patyi István, Leléd, 1989.*)

12.
(2/A)

Hát, egy öregasszony vót, és akkor gyütt haza má és fehér lepedővē lē vót takarrā. Öreg asszony vót má, görbe is vót. Gyütt haza. Osztán meglestem, hova mēgy. Hát, bemēnt egy házhoz, s csak ketten vótak az urával. És akkor anyámnak mondtam:

— Mamám. Az öregasszony, ez és ez (mondtam a nevirū ē) fehér lepedővē lē vót takaródzva és ide és ide mēnt be ē.

— Ja, fiam, az boszorka. Azért vót az harmatot szēnni.

Hát, a harmatot úgy szēgyik, hogy van fehér lepedő, oszt húzzák vīgig a fűvön. Mikor má a lepedő nedves és vizes, kicsavarják valami fazékba vagy valamibe, osztán úgy öntenek a kényírkovász közé, a tejfő közé, hogy több vaj lēgyen és az szaporít nekik.

Oszt akkor hát, íjszakának idejin el szoktak mēnni, ahun jó fejőstehén van, fejnyi tejet. Osz elvitték a tejet is haza. Hát, osztánd egy embēr elkapta itet, és akkor egy mosófáé vagy valami hasonlőé válik akkor a boszorka. Osztán mēgverte itet bűdösű, a mosófát. Hát, utánna beteg vót az asszony.

— Ehe, ez vót — aszongya — ez a boszorka, aki íjjē fejte a tehenyet.

(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

13.

No, akkor megin mondok egyet. Anyámot (nem itt laktunk, másik helēn laktunk), anyámot elhíta udvarbéli asszony, hogy:

— Gyere köpūni — aszongya — tejfőt!

Hát, anyám húzta, húzta:

— Halla, ángyi, hát nēm mēgy össze ez a tejfő. Nēm mēgy össze!

— Minnyá összemēgy — aszongya. Hát, öntött bele ilyen kis üvegbű egy keveset a tejfő közé. Mingyá összemēnt a tejfő! De annyi vaj vót benne a köpüllőbe, hogy három köpüllőbe nēm fért volna bele az a vaj, amēnni abba vót. Nēkünk odaadta azt a írót, mink az írót mēgszúrtuk, osztánd mēgēttük, olyan gyerēkēk vótunk. Mēgēttük, de ez az asszony is nagy boszorka vót.

[— Miből öntött bele? Mi volt az, amit beleöntött?]

Szentőt víz. Aszonta, hogy szentőt víz. Hát, nēm az vót! Ez a harmatvíz vót, amit összeszēdētt a ritekrū. Harmatvíz vót. Hát, összemēnt mingyá néki.

(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

14.

Ez mēg ott törtint, Bajtárú nōsütem én, Bajtán az ipamnak vót ikēr borjúak, s kērtē tūle egy embēr, kērtē tūle:

— Add el Ferkó, add el sógor, add el sógor!

— Nēm adom, jó tehén lēs ez.

Vīgighúzta a kezit a borjúnak a hátán, másnap rēggelre mind a kettő mēgdöglött.

(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

15.

A muzslai katonakollégám mesélte. Lopjá olyan físzút el a lányoktól, aki még szűz, és még nem físzüködött vele más, csak az a lány. Elloptam. Otthon öregapám összetörte mázsárba, lisztre. Aszonta nekem:

— Gyerék, Eriggy el ide és ide a akolhó és a úton a port szórd szét!

Úgy is csináltam. Micsoda? Hát a szomszéd juhásznak minden gyapja őtűnt a birkákról! Minden gyapjú! Elhánták a birkák a gyapjút, tiszta kopaszok vótak.

Hát, ugyi azí csináltak ilyen huncutságokat.

(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

16.

Kövesden a kilencszázhuszas években történt egy eset. Úgy hogy egy asszonyná vót egy olan fiatal lán, olan tizennégy éves körül. S akkor az öregasszony, az boszorka vót és a tehene folatott neki. Akkor a lánt lévetköztette és meztelen még köllött neki másznyni a tehenet, mer még a lány szűz vót. És akkor a tehén ikrékét ellétt abba az időbe. De a lánynak megmondta, hogy nem szabad neki kibeszínyi. De a lány, ugyi hát még fiatal vót, a lány elbeszíte, hogy mi történt ővele. Hát, akkor a lányt dobálták mindenfelé. Akárhová ment, mindenütt olyan kavicsfélével dobáták a lányt. Hát, a lány osztán valamegyig kibírta, de el köllött neki mennyi másik faluba szógányi, ott osztán má nem dobáták itet.

(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

Boszorkányok rontásának meggyógyítása, leleplezése (VII.)

17.

(1)

Égy embernek, mikor megéllétt a tehene, annak minden ellísne úgy megdagadt a tőgye és se tej nem gyűtt a tehéntől, se enni nem tudott. Apámhoz szokott együnni, nem-i tudna segíteni.

Égy olyan csérépfazikat köllött hozni, amibe még víz nem vót, s akkor abba a karácsonyi morzsábú a tűzön elígetni, a karácsonyi abroszt még a tehenre teríteni. Amikor harmadszor füstötte a tehenet, az olyat rúgott, hogyha nem lett vóna figyelmes, hát agyonrúgja a tehén. Akkor aszongya az apám a gazdának:

— Mennyenek, nizzik még, az uccajtóba áll, aki megrontotta a tehenet.

(Kardos Ferenc, *Ipolyzalka*, 1977.)

18.

(1)

Égy helén víréset fejtek a tehéntől. Azt tanácsoták nekik, hogy másszor, mikor fejték, azt a tejet vigyék ki az udvarra és a malacok válójába öntse bele. Égy csipkebokor ággal addig verje

azt a tejet, míg az illető oda nem megy. Az illetőnek oda köll menni. És akkor meglátják, hogy ki vót az. Meg is törtínt!

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

A boszorkány felismerése lucaszékkel és egyéb módon (VIII.)

19.

(1)

Lucakor el köll kezdenyi egy széket, és abba mingyig csinányi valamit, oszt akkor karácsony bötyin köll befejezni. Aki arra ráül, az megláttya a boszorkányokat a templomba.

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

20.

(1)

Lucaszéket tizenhárom nap kő csinányi, de mindennap kő benne csinányi valamit. És amikor elkészül, elgyün a éféli mise, akkor a Luca székire rá köll ünyi. Akkor látja a boszorkákat, mind. Látja iket, de ha megy haza, hamarébb ē kő neki menni haza, mint a misének vége van. És nem szabad hátraníznyi, mer a boszorkák mennek utánna. Ő hazamēhet osztán, de nē nizzēn hátra, hanēm mēnjen be igyēnēst a házba. Mēglátja mingyig, mer a boszorkák azok seggel űnek az oltárnak. Nēm szembe, hanēm seggel, háttal űnek a oltárnak.

[— És aztán mit csinálnak a Luca székével?]

Hát, a lucaszéket csak azé csinájják, hogy lássák mēg, hogy kik a boszorkák.

[— Igen, de miután hazamentek. Eltették vagy esetleg el kellett égetni?]

Nēm hallottam, nēm tudom.

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

21.

Anyám beszíte, hogy valamikor a pap éféli misekor főmutatta a szencsígēt, szencsígēl vót az éféli mise karácsony bötyin, és ēccēr el akarták tőle a boszorkák venni a szencsígēt. Azt mondta a pap, mer az a ostány keresztű látta, mer azok farral vannak az oltárnak:

— Távozzatok tőlem, mer kinevezlek minnyájalokat!

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

22.

A boszorka házát arrú lehet fölismernyi, hogy lőfej van a kapujára tűzve.

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

Vót két kovácslegény. Egyik sovány vót, a másik kövér vót. És akkor a kövér mondta a soványnak:

— Tè mér vagy ilyen sovány?

— Fekünni az én helemén, maj megtudnád!

Jól van. Elcserélték a helet este. Kövér feküdt a soványnak a ágyába, a sovány feküdt a kövérmek a ágyába. Íjjé megy a kovácsnak a felesége (az is boszorka vót), hozzávágja a lózahlát és akkor a embër lóé vát. Kiméntek az udvarra, főnyergéte itet a kovácsnak a felesége. A komaasszonyvā ketten vótak. Méntek, lovagótak osztán, méntek árkon-bokron kérésztű. Oszt a kovácslegény azé vót sovány, mer sokat vót nyergeve, sokat vót lovagóva. De mikor osztán lóé vát a kövér, akkor osztán elkisírtette a komámasszonyt haza a boszorka. Ez is boszorka vót.

[— A kovácslegény?]

A kovácslegény elkisírtette itet, s a zahlát a patkolóná lédörzsötte a fejrű, lésétt a zabla és akkor embërré vát má. Gyütt haza a boszorka, a gazdasszony, hozzávágta a zahlát, persze az is lóé vát. Fölüt rá a kovácslegény, jó megnyergéte itet, összefutkosta az egész darabot.

[— Akkor már a kovács felesége vált lóvá, ugye?]

A kovács felesége vót. Hazagyüttek, lèvetette a zahlát a fejrű nêki. Azt mondta nêki a boszorka:

— Szerencséd van, jó elbántá velem, de eztét még még fogod emlégetnyi!

De a kovácslegény nêm vette tréfára, s otthagya a kovácsmühelyt. De azt is kileste, amikor turóslépiny vót, megnyomta az ódalát az öregasszony, abbú csurgott a túró a lepínyre. Hát, a kovácslegény, a kövér, soha nêm évett a turóslépinybú.

— Mí nêm észó?

— Én nêm szeretem — aszongya. Többiek mind éttek, de a kövér nêm évett. Mer kürtön ő kileste, hogy amikor nyomta az ódalát és csurgott a lepínyre a túró. Az ódalába is túró vót. Hát, osztánd vót sok ilyen eset...

[— És a patkolás az hogyan volt?]

A patkolás? Éppen a kövér vót az! Megkötötte a lovat a patkolóhol, bemént a mestérhöl:

— Mestér úr, keljen föl! It van idegën ló, még köll vasalni.

Persze a kovács (azé abba az időbe is a píz köllött!) fölket, mingyá megrakta a tüzet, meglemelegítették a vasat és ráütötték a lóra. Mikor osztán má még vót vasalva a ló:

— No — aszongya — maga mênjen alunnyi. Majd én megvárom, míg gyün a gazdája nêki, majd az kifizet engémét.

Hát, nêm gyütt a gazdája nêki. Sênki sê. Másnap réggē aszongya a kovácsmestér:

— Hát, gyérékek, máma réggē nincsen früstök.

Hát, jó van. Énítik. Díbe:

— Nincsen ebíd. Beteg a gazdasszony.

Azt mondta a kovácslegény:

— Gazduram! Nízze még a lábát, még a kezeit! Azé nincsen itten ebíd sê, még früstök sê, azér beteg, még van vasáva.

Kovácsmestér föltakarja a dunnát, látja a feleséginek a kezein a patkót, meg a lábain a patkót:

— Hej, az apád ére—ára! Azé nincsen itt ebéd!

Kivitték itet a műhelybe, lészédűk a patkót rúla, osztán mi történt vele, mi sē, hát azt má nem tudom.

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

Boszorkánymulatság (X.)

24.

(1/A)

Akkor még egyet hallottam. Katona vótam akkor Prágába, hát egy juhász gyerek beszíte. A is ott vót.

[— Honnan volt az a juhászgyerek?]

Muzslárú. Muzslai vót. Azt mondta, hogy a ő öregapja (nem boszorka az, hanem a komája), a komája ēhita itet a pincéhöl. Ittak ottand a pincénél. Aszonta a koma:

— No, gyere velem az én pincémbe! Ott is van ám jó bor!

Jó van, eméntek. Nagy kastél vót. Ott mulattak osztánd.

Má vërradt, hát csak maga ül ottand. A kastélba. Hát, egy gyiófa ágon út. Az vót a kastél [jóízűen nevet hozzá]. Hát, osztánd mēgy haza:

— Hun vótá ilyen sokáig?

— Nē is szó! Komám — aszongya — becsapott. Ēhítam a pincéhő; ő is ēhít, nagy kastélba. Aranypohárbú ittuk a bort, mēg mit tudom én, mikēt. Pálinkákat. De kibabráltam vele! Loptam tőle két aranypoharat.

Nízi zsebibe, hát, lőköröm vót. Lőköröm vót [Jóízűen kacag]. No, osztánd a koma többet nem hita itet a pincéhő má. Hát, törtíntek ilyen eseték, no.

[— A boszorkányok nem szoktak mulatságot csapni?]

Hát, aztat má nem tudom. Lēhet, hogy csaptak, de engēm nem hitak [nevet].

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

25.

(1/B)

Aztat a apósom beszíte. Mēnt haza, legény vót, ott vót az a ustoros kút, az a ustoros kút...

[— Az melyik kút volt?]

Nem itt. Bajtán. Az vīgig vót macskákkal. Nyavíkot egyik jobban mint a másik. Vëtt fő egy követ; oda, kövekkē, oda a macskák közé! Aztán beszaladt.

— Szërēncsēd, hogy beszaladtá, mer darabokra szaggattunk vóna — aszongya. A macskák mondták neki.

[— Boszorkányok voltak azok is?]

Boszorkák vótak. Ott űtek a kútrováson, a ustoros kúton. Hát, ugyi, tudja fene. Tartottak egy gyűllist [nevet].

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

26.
(2/E)

Anyám beszíte, ugye az kilencven éves vót, mikor meghalt, hogy az ő apja az szokott dudáni. Egyszer az asszonyok megfogatták itet dudáni. Hát, elkezdett nekik dudáni az erdőbe, ők meg táncotak. Ő még a sapkáját letette, oszt úgy dobáták bele a pítz. Egyszer csak egy olyan hosszú köpönyegét akasztottak a nyakába és beütették itet egy kanapéba is. Egyszer éfél tájba ütöttek az asszonyok. Ő egy nagy makkfának a hegycin út, az, amit a nyakába akasztottak, az még a lónak a szügye, a gerince, az a csont, az vót neki a nyakába izéve, a sapka még lószarral vót tele,

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

2. Tudós pásztor

Tudós pásztorok tudománya (II.)

27.
(4)

Disznónak a ódalát megharapták a disznók a csordába. Apám ledöntötte a disznót, kipiszkálta tollúval a nyívekét, békente petróleummal. A disznó évetélt. Mondta apám:

— Hallja sógor — aszongya — kipiszkáltuk a nyívekét a disznóbul, hát nem évetélt!

— Szamár! Mér nem szótál nekém?!

Arra egy hétre vagy kettőre a disznóban még in nyívek vótak.

— Sógor! Még in nyívek vannak benne.

— Tudod, micsináljá? Eriggy a kert alá! Törjél három szál borzángot, de napkelet előtt kē föl és sēnkihő sē szóljá! Kitérted a három szál borzángot, eriggy a disznóólba, é üsd ahun vannak a nyívek, és hozzá visszakézbű:

— Három, kettő, egy. Három, kettő, egy... És dobd el a borzángot utánna. Má kilenc órákkor nem lésznek a nyívek a disznóba.

Úgy is vót. Megcsináta apám úgy, ahogyan mondta a embēr. Nízi itet: kilenc óra tájba má egy nyív sē vót a disznóba.

Hát, azé tudománynak köllött lennyi. Mer ha nem vót tudományok, akkor talán nem vóna igaz sē, de apám aztat mondta, hogy ez így vót.

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

28.

Vót ittend egy kondás, Mikor megöte a sērtést, még akkor a kés benne vót. Aszongya:

— Ęmēnyēn az a malac?

Aszongya:

— Mēnyēn!

Akkor kivette a kést és visszakézéből lészúrta a sértés orráho a kést. Aszongya:
— Má něm mëgy é!

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

29.

Ez a pásztor ember, vót neki ez a bőr tarisznája, és akkor odatette az asztalra a tarisznát és akkor mondta, megütötte a tarisznát:

— Csicsa-csicsa! Csicsa-csicsa!

Olyan mint a gyufás iskátula, teli vót az asztal malaccā. Kis malaccā.

— Látod — aszongya — mit tudunk mink?!

— Malac, kuss be! — bementek szípen a táskába a malacok.

[— Ez igaz volt?]

Hát, csak igaz vót. Hát, hallottam én is. Hogy aztán, mi vót benne, mi sē, něm tudom, csak azt mondják, hogy van benne valami, mer sokan hát észrevettük, hogy vót benne valami. Ebbe a boszorkaságba.

(Pati István, *Leléd*, 1989.)

3. Tudós kocsis

Tudományosok vetélkedése (III.)

30.

(3)

Égy ember beszíte nálunk, hogy itten vót fönt Kemencén (Kemence itt van fönt, Ipolyság környékén). Hát, ők onnan hordtak akkor ölfát, le Szobra, kocsiikkal. Égy kanász ott vót bent a vendéglőbe, kocsmába. A malacok mëg kint vótak legelni.

— Mi van a malacokká? — aszongya.

— Van azokra, aki vigyáz — aszongya — ne fíjeték!

Mënt be a másik ember.

— Gyün — aszongya — a faluba egy fazikas (abba az időbe szokták a cserépfazikokat is árúni). Csak idáig gyün el, tovább něm mëgy.

Hát, kírem szípen, a lovak odaértek a kocsmá elé, ripp-ropp: mëgátak a lovak, sēhova něm mëntek.

— Mëgá az apád ěre-āra! Elintézlek mingyá!

Vëtt ki egy szöget a üllisbū, odamënt a kocsiirúdhó, ráütött kettőt, mind a két szēme kiugrott neki.

[— Kinek?]

Annak az embërnek, aki bent vót a kocsmába. A kanásznak. Mind a két szēme kiugrott neki. Akkor bemënt a fazikas, bemënt a kocsmába:

— Të vótá az a bëtyár! Kibasztam veled.

— Isten áldjon meg! Segíj rajtam! Segíj rajtam! Látod, most vak vagyok.

Ēmēnt. Fogóvā kihúztā a szöget, szémei visszamēntek nēki és mā nēm vót nēki sēmmi baja.
[— Akkor mind a kettő ördöngös volt?]
Mind a kettő boszorka vót, csak a ēgyik többet tudott mint a másik.
(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

4. Garabonciás diák

A garabonciás tettei (II.)

31.

Ilyen garabonciás diákok, ezék is vótak valamikor, de errū nēm tudok sokat beszīni, csak hallottam, hogy olyan garabonciások vótak, hogy levették a ház tetejét is. Nem vót sēmmi hiba.
[— Hogy-hogy levették a ház tetejét?]
Űgy mēgbabonázta, hogy a ház teteje lēesett az utcára és nēm törtūt sēmmi baj, de hogyha ōtet mēgfizettük, vissza is tudta tēnni.

(Patyi István, *Leléd*, 1989.)

A garabonciás és sárkánya (III.)

32.

(2/A)

Anyám beszīte, hogy ēgyszer kint vótak az uraságnak a főggyin ēgy nagy tól mellett. Ēgyszercsak gyűtt ēgy nagy szél, és abból hogy háromszor fōlszállt, mintha lovon űt vóna a huszár, csak harmadszorra sikerűt bevēnni magát a fōlhők közé. Olyan vihar támatt, hogy űgy verte a nīpekēt a fōdhő.

(Kardos Ferenc, *Ipolyszalka*, 1977.)

5. Patkányos ember

33.

(2)

Vót itt ēgy erdīsz és akkor a erdīszhő bevādorolt ēgy ollan vāndorfēle embēr. És az erdīszék panaszkodtak, hogy hát sok náluk a patkány. Ez az embēr azt mondta nēki:

— Patkányokat én elintēzēm. Adok ēgy tanácsot — erdīsznek azt mondta. — Erdīsz űr, ha lát a mezőbe valami csavargó kutyát, lője agyon, csavarjon valami rozsszalmából kötelet, kösse a lábára és húzza haza.

Az erdész még is csináta. És az épületnek a legutolsó gerendájába üssön szöveget, csavarja rája a zsuppot és akkor a kutya lefele csüggjön fejé. A patkányok úgy elmennek, soha híriket se látja. Ugy is csinált az erdész. Lőtt egy kutyát, hazahúzta és fölötötte a gerendára. Micsoda? A patkányok mind átméntek a vízen. Az erdész négy az Ipóra vízer és akkor az asszony ríva panaszkodik neki:

— Jaj, erdészéné! Mi történt nálunk!

— Micsoda?

— A pincét nyitva hirtelen. Annyi patkány gyűlt, vót ottan kenyér, tejfő, hús; a patkányok mindent föltek!

Enné a másik erdész négy nem maradt egy se, mind elméntek a patkányok. É lehet a patkányokat küdenyi, csak köll hozzá értenyi.

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

II. TERMÉSZETFELETTI LÉNYEK

I. Lidérc

A lidérc megszerzése, tettei (I.)

34.

(1)

Lidérc? Hallottam róla. Hogy a tojást a hóna alatt kő tartányi három hétyig, ottan kikél. Ha asszony teszi oda, akkor emberré válik a tojásból, ember kél ki; ha ember teszi, akkor asszony.

[— És ha kikél, akkor aztán mit csinál?]

Ha kikél, abbú van a lidérc. A lidérc az repű, az egy madár. És ha azt mondja neki a gazdája:

— Hozzá nekem aranyat! — akkor hoz neki aranyat a lidérc. Aranyláncot hoz neki. Hogy aztánd milyen igaz, nem tudom én se. De hát ugyi, ezek a lidércék is valamikor vótak. Má máma nincsenek.

(Pátyi István, *Leléd*, 1989.)

Lidérc elküldése, elhárítása a háztól (III.)

35.

Anyám beszéte, hogy egyszer eső után találtak egy fekete csibét. Szegény csibe át vót ázzal, hát évített haza. Egyszer csak a csibe íjjé elkezd:

— Mit hozzak? Mit hozzak? Mit hozzak?

— Mit hozná? Lószart! — mondta az ember.

Réggelre a szoba tele vót lószarrá.

(Kardos Ferenc, *Ipolszalka*, 1977.)

Farsang végi szokások a Kisalföld északi felén

Bevezetés

A népszokáskutatás a magyar folklorisztika legrégebb és legerőteljesebb ágazatai közé tartozik. Már az első néprajzi híradások is népszokások, főleg a lakodalom, farsang, betlehemezés stb. leírására összpontosítottak, s már elég korán, 1866-ban a népszokásokat önállóan tárgyaló kötet is napvilágot látott Résző Ensel Sándor tollából.¹ Ezt követően is bőséggel születtek szokásleírások, valamint elméleti-módszertani jellegű, az eredeteket firtató vizsgálatok.² Teljes körű, a szokások történeti gyökerét, funkcionális, strukturális sajátosságait egyaránt kellő alaposítással elemző munkák azonban csak a legutóbbi évtizedek során születtek. Ortutay Gyula körültekintően összeállított módszertani szempontok közreadásával segítette a vizsgálódások továbbfejlesztését. A betlehemes játékok gyűjtéséhez készített útmutatót, de gondos, minden lényeges szempontra kitérő kérdőíve³ bármelyik színjátékszerű ünnepi szokás vizsgálata során útmutatóként használható. Dömötör Tekla elsősorban a szokások történeti gyökereinek feltárásával, a dramatikus szokásokhoz kapcsolódó kötött szövegek, népköltészeti alkotások értő elemzésével lendítette előbbre a kutatást.⁴ A legtöbb eredmény azonban Ujváry Zoltán nevéhez fűződik, aki három évtizedes intenzív kutatómunkája során hosszabb-rövidebb tanulmányokban és önálló kötetekben a téma elméleti-módszertani aspektusait éppúgy igyekezett feltárni, mint a szerkezeti és interetnikus kérdéseit megvilágítani. Kutatásainak nyomán sokkal pontosabban látjuk az egyes népszokások menetének, életének általános törvényszerűségeit, az egyén szerepét stb.⁵

A farsangi szokások leírása, elemzése mindig is központi helyen szerepelt a magyar népszokáskutatásban és a népi színjátszás vizsgálatában. A legtöbb tanulsággal elsősorban Dömötör Tekla és Ujváry Zoltán művei szolgálnak.⁶ A szlovákiai Kisalföldhöz közvetlenül kapcsolódó területeken (tehát a pannon térségben, annak is inkább észak-dunántúli területein) elsősorban

1 RÉSŐ ENSEL 1866.

2 Csak néhány jelentősebb munkára utalok: SEBESTYÉN 1902a; SEBESTYÉN 1902b; RÓHEIM 1925.; DÉGH 1947.

3 ORTUTAY 1956.

4 DÖMÖTÖR 1964.; DÖMÖTÖR 1972.; DÖMÖTÖR 1974.

5 UJVÁRY 1975.; UJVÁRY 1980.; UJVÁRY 1983.; UJVÁRY 1988.; UJVÁRY 1990a.; UJVÁRY 1990b.; UJVÁRY 1990c.; UJVÁRY Zoltán népszokásvizsgálatait értékeli Balassa Iván, Barabás Jenő és Kriza Ildikó (UJVÁRY 1990b., 228–253.)

6 DÖMÖTÖR 1964., 79–95.; UJVÁRY 1983., I. 53–227.; UJVÁRY 1990a. stb.

Gelencsér József, Lukács László és Pesovár Ferenc végzett kutatásokat.⁷ A szomszéd népi kapcsolatokról, főként a szlovák és morva anyag ismeretéhez a Václav Frolec által szerkesztett két tanulmánykötet,⁸ Zora Apáthyová-Rusnáková munkái⁹ és Emília Horváthová összefoglaló művei¹⁰ szolgálnak adatokkal.

Az alábbiakban egy kevésbé kutatott nagy táj, a Kisalföld északi fele magyar farsang végi szokásainak elemzésével foglalkozom. Először az eddigi közlemények, illetve saját kutatásaim¹¹ eredményeit összegzem, majd az anyag értékelésével, az interetnikus kapcsolatok feltérképezésével próbálkozom meg.

A magyar falvak farsang végi szokásai

A Csallóköz, a Mátyusföld, az Alsó-Garam mente és az Ipoly alsó folyása környékének falvaiban szinte kivétel nélkül számon tartják, persze változó élénkséggel, a farsangi szokások egykori meglétét. Ezt az anyagot áttekintve megállapíthatjuk, hogy legalább két — talán időrendi szempontból is figyelemre méltó — szokáscsoport (réteg?) különíthető el (miközben ezek a valóságban nem mindig különülnek el egymástól élesen). Az egyikbe az adománygyűjtéssel egybekötött köszöntők, a másikba a maszkos alakoskodással kísért, színjátékszerű felvonulások tartoznak.

1. Farsangi köszöntés, adománygyűjtés

A csilizközi Medvén húshagyókedden tartották a *maskarázást, tojásszedést*. (Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy valóban volt-e valaha a faluban maszkos alakoskodás, maskarázás.) A recens adatok alapján az ünneplőbe öltözött tojásszedők farsangi köszöntőverset is mondtak:

*Asszony, tartsd meg az uradat!
Költsd el keresményét!
Ne sajnáljad megoldani
a pénzes erszényét!
Lásd, a nyársunk üres,
a hasunk éhes!
Ne sajnáld a szalonnádat!
Hát nekünk megfizess!*

7 GELENCSÉR 1988.; LUKÁCS 1986.; LUKÁCS 1990.; PESOVÁR 1983.

8 FROLEC 1979.; FROLEC 1988.

9 APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ 1979.; APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ 1987.

10 HORVÁTHOVÁ 1975., 1015—1016.; HORVÁTHOVÁ 1986., 139—156.

11 A tanulmány előzménye: LISZKA 1990g.

A köszöntő versike értelmében a házaknál tojást, *siskát* (farsangi fánkot), szalonnát kaptak, amit nyársukra tűztek. A házalás során összeszedett naturáliákból este mulatságot csaptak.¹²

A Kisalföld északkeleti peremén, a Garam és az Ipoly alsó folyásánál fekvő falvakban is bőséges emlékanyagát leljük a farsang végi szokásoknak. Köbölkúton a negyvenes évek elején még jártak a csoportokba verődött, ünneplő ruhás legények húshagyókedden „*farsangot köszönteni*”. Az ajándékba kapott tojást nagy kosarakba szedték össze. Barton a legények szintén ünneplő ruhában jártak húshagyókedden házról házra. Valamilyen köszöntő verset is mondtak (sajnos, már töredékesen sem sikerült felkutatni ennek szövegét), amiért a háziaktól tojást (kosárba tették) és szalonnát (nyársra szúrták) kaptak. Közben „*figuráltak a lányokkal, asszonyokkal, hogy föltartsák őket*”, s társaik megdézsmálhassák a *tyúküllőket*. Az adományokból este mulatságot csaptak. A szokás nagyjából a második világháborúig élt. Halvány adataink a szomszédos Szögyén hasonló jellegű szokásaira vonatkozóan is vannak. Kéménden a második világháborúig tartották meg hamvazószerdán a *tyúkverőt*. A legények, ünnepi ruhába öltözve, énekszóval, tíz-tizenkét tagú csoportokba verődve járták a falut, és a házaknál tojást, szalonnát gyűjtöttek. Köszöntőverset is mondtak, amiért 1–2 tojást kaptak, vagy egy darab szalonnát, amit díszes botra, nyársra tűztek. Voltak azonban köztük „*olyan szemtelenek is*” akik a tyúköllba is hátralopództak tojást lopni. Ezért elég gyakran kiseprűzték őket a házból. Az összegyűjtött tojás egy részét eladták (árából bort vásároltak), s a másik részét este valamelyik háznál megsütötték, és kisebb mulatságot csapva el is fogyasztották.

A bényiek farsangját a viszonylag bőséges adatok alapján részletesebben is bemutatom. Itt a tojásszedéssel egybekötött alakoskodó felvonulást 1922-ig hamvazószerdán tartották. Ekkor még Bény Kéménd filiája volt (1925-től van Bénynek önálló plébániája), s az akkori kéméndi esperes nehezményezte, hogy a bényiek és kéméndiek bójtben mulatnak. Ezért a bényiek 1923-tól húshagyókedden tartják a tojásszedést.

Az egész fölvonulás a reggeli órákban kezdődött. Az ünneplőbe öltözött legények elmentek a lányos házakhoz farsangi köszöntőt mondani, meghívni a leányt az esti mulatságba. A köszöntőért különféle adományokat kaptak: tojást, kenyeret, *pampuskát* (farsangi fánkot), szalonnát, amelyeket kosarakba gyűjtöttek, illetve orgona-, mogyoró- vagy fagyalágból készült, szalagokkal feldíszített nyársra húztak. (A fagyalból készült nyárs azért volt jobb, mert *csomócskák* voltak rajta, s a reá húzott szalonna nem csúszott rajta végig.) A házaknál borral is megkínálták őket, amelyet helyben elfogyasztottak, vagy egy kisebb demizsonba gyűjtöttek össze. Az ünneplőbe öltözött legények között volt néhány alakoskodó maskara is. A *kofaasszony* vagy *cigányasszony* volt azonban az egyetlen olyan alak, aki az arcát is eltakarta egy házilag készített posztóálarccal, amelyen nyílások voltak vágva (elsősorban természetesen a szájnak) azért, hogy közben inni is tudjon. Hosszú szoknya, kötény két nagy zsebbel, fodros blúz, kartonkendő, tojásoskas voltak a legfontosabb tartozékai. Ez nem bényi viselet, hanem inkább „*olyan kereskedőforma*”.¹³ Felvonulás közben megszólalhatott ugyan, de mindig elváltotta a hangját, hogy ne ismerjék föl. A háborús években (1944–46-ban) a felvonulás szünetelt, majd 1947-ben rendezték meg újra. Az ünneplőbe öltözött legények (1948-ban és 1949-ben már két csoportban) köszöntőkkel házaltak, és kosarakba gyűjtötték az adományokat, főleg a tojást. A szalonnát nyársra tűzték. A későbbi években (1951–56 között) a felvonulókhoz már egy szamaras fogat is csatlakozott, amelyre a házaknál kapott elemózsiát gyűjtötték össze. A hatvanas években fordult elő, hogy csak rongyos ruhába bújó, arcukat harisnyával eltakaró

12 MARCZELL 1983., 9.

13 A bényi viselethez lásd: MÉRY 1988. További irodalommal.

maszkos alakoskodók bonyolították le a felvonulást, mivel — úgymond — a faluban ekkor kevés félünneplő népviseleti ruhadarab volt. Egy idős ember ekkor rosszállóan meg is jegyezte: „Né is haragudjanak a gyerekek, tojásszedés mindig vót, de azé rongyossak nem vótunk”. Ekkor is gyűjtöttek tojást, amit a délután kezdődő mulatságon fogyasztottak el. A közösen elkészített tojásrántottából csak a legények meg a zenészek és a kirendelt tűzoltók ehettek (a lányok csupán a háború utáni időszakban ehettek belőle). A tojásszedésen nyert naturáliák egy részét, amit nem tudtak elfogyasztani, elárverezték.

1975 farsangján a szokást „régi” formájában, tehát a háború előtti, farsangköszöntéssel egybekötött, ünneplőbe öltözött résztvevőkből álló felvonulásként újították föl. Ez a változat már egyértelműen a folklorizmus kategóriájába sorolható. A felvonulást a helyi Csemadok folklórcsoportjának közreműködésével, ruhatárának a felhasználásával Csókás Ferenc kezdeményezte és irányította, aki a falu autonóm kulturális életében fontos szerepet játszik. Ezt a felvonulást azóta is rendszeresen megtartják.¹⁴

A reggeli órákban kezdődő tojásszedésen a legények ünneplő ruhában vesznek részt. Néha-nyan jelmezbe öltöznek, így menyasszony, vőlegény, vőfény, legénybíró, kisbíró, pásztorok szűrben stb. kapnak helyet a csoportban. Arcukat azonban nem takarják el. Az egész menetet lovas kocsi kíséri, amelyen a pásztorok helyezkednek el (egy esztendőben őket népviseletes leányok helyettesítették), s oda gyűjtik össze (szalmával bélelt kosarakba, újabban bolti tojástartókba, hordókba) a köszöntő elmondása után kapott tojást, bort, pampuskát stb. A leányos háznál az alábbi, Csókás Ferenc által részben átalakított köszöntőt mondja el az első legény:

*Ez évben is elérkezett a vlg farsang ideje,
Legénycsoport eljött ide, hogy lányukat tisztelje.
Egészségben, vigalomban tartsuk meg e szép szokást,
Megköszönjük a szalonnát, tojást és a kolbászt.*

Ezt követően az udvaron megtáncoltatják a népviseletbe öltözött leányt, majd elrakják az ajándékokat, és így búcsúznak el:

*Hogy részük lehessen még éjfélig a táncban,
Mulatság lesz estére a kultúrházban.
Mindenkit várunk és szívesen fogadunk,
Hogy a farsangtól közösen, vígsággal búcsúzzunk!*

A felvonulók csoportja (néha több csoport is) minden leányos házat végiglátogat. (Nagy szégyennek számítana még ma is, ha valamelyik lány kimaradna a sorból.) A mulatság éjfélig tart. Ekkor a legénybíró, szalagokkal és virágcsokorral díszített pálcájával csendet int, s az alábbi versikével vet véget a bálnak:

*Itt a vége a farsangnak, vége van a mulatságnak.
Menjetez hát szépen haza, vígság után nyugovóra!*

¹⁴ Leírásomat főleg saját megfigyeléseimre (1988 farsangján), ill. Csókás Ferenc szíves szóbeli tájékoztatására alapoztam. Lásd még: CSÓKÁS 1982.

2. Maszkos, alakoskodó felvonulások

A szokás legismertebb változata *dőrejárás* néven a Felső-Csallóköz falvaiban, elsősorban Tejfalun és környékén, immár mesterségesen felújított formában, folklorizmusként él napjainkban is. Első részletező leírását Khín Antaltól ismerjük. Viszonylag korai híradása, amelyben a farsang végi alakoskodó felvonulás menetéről és az egyes alakokról is pontos képet rajzol. Írása becses adalék a szokás e vidéken élő változatainak ismeretéhez.¹⁵ Marczell Béla a negyven évvel későbbi állapotokat rögzítette aprólékos leírásában. Khín Antal említett dolgozatára nem hivatkozik, de a cikket nyilvánvalóan ismerte, mert a változásokra is rámutatott.¹⁶ E szokásról Ujváry Zoltán is közöl rövid leírást és fényképfelvételeket összefoglaló igényű munkájában.¹⁷ Zora Apáthyová-Rusnáková két dolgozatában elemzi a Tejfalu környéki dőrejárást. Újabb adatokat nem vonultat fel, hanem az egész szokáskör szerkezeti alakulásaira, a tágabb környezet hasonló jellegű cselekményeivel való kölcsönhatásokra, hasonlóságokra mutat rá.¹⁸ Ezen kívül több ismeretterjesztő cikk,¹⁹ valamint az újságok híryanaga (amelyekre most külön nem hivatkozom) emlékezik meg szinte évente erről a már idegenforgalmi látványossággá vált eseményről.

Az egész fölvonulás, amely az utóbbi években húshagyókedd előtti szombat vagy vasárnap, régebben húshagyókedden zajlott, egy tréfás lakodalmi menetet jelenít meg. A menet élén a *mészáros* halad a *mészároslegénnyel*, utánuk a *tojásszedő öregasszonyok*, majd a *pörsülés zsidó*. Őket követi a *menyasszony*, *vőlegény* és *vőfény*, néha egy *pólyás gyereket* is visz utánuk egy *öregasszony*. A sort néhány hegedűs cigány zárja. Az egész menetet még a *bolondok szánja* kíséri, amelyet egy fölcifrázott számár húz. Mellette vagy mögötte halad a *szamaras*, egy-egy *őr*, két-három *meszelős leány* vagy *Luca*, majd *Szimki*, a *zsidó*, a *bolond borbély*, *medvetáncoltató*, *majom*, *kecske*, *fordított ember*, (ha az azévi farsang lakodalom nélkül telt el) két *csökhúzó leány*, akiket az *ördög* kísér, és végül a *szalmakunyhó*. Az összes figurát legények jelenítik meg maszkos öltözékben. Csupán a muzsikusk cigányok viselnek rendes, ünneplő ruhát, maszk nélkül. A továbbiakban — Khín Antalt idézve — nézzük az egyes fölvonulók öltözetét kissé részletesebben:

A *mészáros* fehér vászonkabátban van, fehér köténnyel, fején zöld színű sapka, mellette virágbokréta (papiros rózsa, piros és fehér színben), egyik kezében húsvágó vagy disznóölő kés, derekán lóg az acél, melyet néha-néha kezébe vesz és feni vele a kést.

A *mészároslegény* mellette halad, aki szintén úgy van öltözve, mint a gazdája, fején azonban kalapot visel. Egy nagy gyékényszatyrot cipel, aminőben a húst hordják. Mindkét alak maszkírozott.

A *tojásszedők* falusi asszonyoknak vannak öltözve, arcukat fátyol takarja, fejük kendővel bekötve, karjukon tojásszedő karkosár.

A *pörsülés zsidó* fején kék posztósapka, hosszú nadrágot visel és cipőt, télikabátot. Egyik kezében *cselőke* (jó vastag dorongféle fadarab), ezzel kergeti a gyerekeket. Másik kezében persely van, innét a neve. Arca maszkírozott, szakállt visel.

15 KHÍN 1935.

16 MARCZELL 1975.

17 UJVÁRY 1983., I., 62—67.

18 APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ 1979.; APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ 1987.

19 KESZELI 1984.; OZOGÁNY 1989.; OZOGÁNY—LACZA 1977.

A menyasszony fehér ruhába van öltözve, de némi torzítással, amire a ruha szabása figyelmeztet, fején menyasszonyi koszorú és fátyol, kezében virágcsokor, mely leginkább művirágokból áll: papiros rózsza, piros-fehér színben, zöld levéllel, meg Judáspénze. Arca maszkírozott.

A vőlegény magyar gazdalegényt ábrázol, ünneplősen, olyan ruhában, mint aminőt a régi csallóközi nemesek viseltek.

A vőfény (vőfély) ruhája olyan, mint a vőlegényé, csak valamivel egyszerűbb, mentéje nincs. A csizmája szárába van beleszúrva a vőfény-pálca (pálca), mely közönséges nád-pálca, rajta tarka szalagok (rózsaszín, fehér, kék, zöld), ezekkel van odakötve a pálcához a bokréta. Mind papirosból. A vőfény kezében borosüveg van, borral tele. Szintén maszkírozott, mint a vőlegény.

A muzsikások igazi hegedűs cigányok, ezek nincsenek maszkírozva.

A bolondok szánja egy rendes falusi szán, azonban nem egyenes, hanem ferde lappal, előlről hátrafelé lejtősödik, embernyi magasságban. Ez a csúsztató. A szánba egy szamar van fogva, mely tarka szalagokkal van felékesítve (piros, fehér, zöld, kék, sárga), feje a homloka körül fehér kendővel átkötve.

A szamaras egy legény, aki gatyát visel és szűrt. A fején pörge kalap, az arcát egy rojtos kendő fedi, mely emlékeztet a szibériai sámánok álarcára.

Az örök egyformán vannak öltözve. Ketten vannak, fejükön borjúbőrkalpag, mely elöl két hatalmas lúdszárnyal van díszítve. Hosszú dokányuk (kabát) és nadrágjuk van, fekete színű szövet, lábukon fekete csizma, a derekukon öv szíjból, beleszúrva pisztoly és tör. Mindegyik kezében zászlós kopját tart. A zászló kicsi, vagy két arasznyi és piros színű.

A meszelők vagy lucák asszonyoknak vannak öltözve, arcukon fátyol, ruhájuk fehér vagy tarka, kezükben meszelő.

A Szimki egy batyus zsidót ábrázol, öltözete ütött-kopott, maszkot visel, hatalmas hosszú orral.

A bolond borbély szintén álarcot visel. Hosszú, fehér borbélyköpenye van, kezében szappanhabbal tele edény, jókora ecsettel. Köpenye felső zsebében fából készült borotva.

A medve és a medvetáncoltató. A medve maszkját egészen maguk készítik. Közönséges, úgynevezett csollányzsákból varrják és szalmával tömik ki. Elég ügyesen utánozzák vele a medvét. Orrában karika és ebbe lánc van fűzve, amellyel gazdája vezeti. A gazda vagy medvetáncoltató maszkot visel, melyet maguk készítenek papirosból, vagy készen vesznek a boltból. Egyik kezében félfenekű dobort tart, mely a medvetáncoltatók dobjának az utánzata. Ruházata is az idegen medvetáncoltató ruháját igyekezik feltüntetni, legtöbbször az oláhokét, mert Erdélyből oláhok jöttek a Csallóközbe medvével.

A majom maszkja szintén csollányzsákból készült, és majmot ábrázol jól-rosszul összetákolva. A majomnak hosszú farka van, és tréfás mozdulatokat téve mulattatja a tömeget.

A fordított ember álarcot visel, melyet maguk készítenek. Fején rossz kalap vagy sapka. Az arca hátranéz és a lábai is visszafelé vannak fordítva. Innét a neve. Bugyogója és kabátja közönséges, mindennapi ruha. Cipőben jár.

Az ördög vörös ruhát visel és maszkot, melyet a boltban vásárolnak, kezében kígyóhátra font korbácsot suhogtat, ezzel hajtja a vén leányokat, akik a csökött húzzák egy lánc segítségével. Lábán csizma van. A csök közönséges fatuskó, melyet favágásnál használnak, vagy amelyet fölhasogatnak tűzifának.

A két csökhúzó vénleány ruhája a mindennapi női tarka ruha: szoknya és blúz, fejük be van kötve kendővel, arcukon fátyolt viselnek (a csallóközi női alakoskodók előszeretettel viselik a fátyolt, ami felismerhetetlenné teszi őket. Azt hiszem, e szokás keleties, törökös vonásra vall. Csallóközben voltak besenyőtelepek).

A szalmagunnyó kunyhót ábrázol, mely egy favázra erősített szalmából készült. A tetején egy döglött varjúval. Egy legény búvik bele, és ez viszi. Úgy tűnik a menetben, mintha magától mozogna.²⁰

A fölvonulók házról házra haladnak, ahol étellel-itallal kínálják meg őket, ők meg némán táncolnak, bolondoznak, mókáikba gyakran obszcén mozdulatokat, jeleneteket is keverve (főleg a meszelősek, akik hosszú szárú meszelőkkel „végigmeszelik” a lányokat, asszonyokat). A fölvonulás végén a szalmakunyhót elégetik (az azt mozgató legény már korábban, titokban, kibújt belőle), sorra átugrálják a belőle keletkezett tüzet, tréfás jelenet kíséretében Szimkit, a zsidót megölik, aki a végén — a közönség nagy derűtségére — föltámad. Végezetül az adományokból (tojás, szalonna, kolbász stb.) este mulatságot rendeznek.

A dőrejárás a két leírás közötti időszakban lényegében nem változott, csupán néhány szereplő tűnt el (bolondok szánja, szamaras, majom, fordított ember, kunyhó), újabbakkal megszapordított (*batyusok, drótos*), illetve a ruházatban, maszkokban észlelhetők bizonyos változások. Az örök azelőtt borjúbőr kalapot viseltek, szövetkabáttal, nadrággal, széles övvel. A hetvenes évekre viszont már a tűzoltókéhoz hasonló egyenruhát hordtak, kalapjuk mellé tűzött lúdtollakkal. Ez a viszonylagos változatlanság elsősorban annak köszönhető, hogy a jelenlegi felvonulások a régebbieknek — elsősorban Khín Antal leírására támaszkodó — tudatos felújításai, tehát természetes elkopásról csak a legcsekélyebb mértékben beszélhetünk (inkább csak arról lehet szó, hogy mára bizonyos ruhadarabokat vagy egyéb kellékeket körülményesebb beszerezni).

A dőrejárás szokása más csallóközi falvakban (pl. Bacsfa, Vajka, Doborgaz, Csölösztó, Gútor, Gomba, Olgya, Felbár) is ismeretes, és a mai napig gyakorolják, nem kis mértékben a viszonylag nagy vonzerejű tejfalui eseménysorozat hatására. A környékről még a csákányi szokásról van viszonylag részletezőbb híradásunk Ujváry Zoltán közlésének köszönhetően. Leírásából megtudjuk, hogy a farsangi dőrék csoportja itt is 15–20 maskurába öltözött legényből állt (*nőket, vándorembereket, cigányt, katonát* jelenítettek meg). Néma játékkal szórakoztatták a közönséget, miközben a háziaktól szalonnát, kolbászt kaptak vagy loptak (*csenteltek*). A házfalakat kormos lével kenték be. Az összegyűjtött adományokból este mulatságot csaptak.²¹ A szintén felső-csallóközi Szentmihályfán húshagyókedden maskarába öltözött legények járták végig a házakat, ahol siskával (farsangi fánk), kolbásszal, szalonnával, tojással kínálták őket.²² Hasonló szokás ismeretes Padányból is. Farsang utóján, húshagyókedden Bodakon is tojást szedtek a maskurák. Az egyiknél meszelő volt, azzal bekopogott a kapun, a másikonál kosár, abba szedte a tojást. Ha nem engedték be őket, akkor besározta a kaput. Az adományokból este a kocsmában mulatságot csaptak. A szokás 1982-ig élt.²³

Valószínűleg lakodalmi menetet megjelenítő, maszkos alakoskodó felvonulásra utal Vályi András is Csicsóról: „Szomorú vala némellyekre nézve itten 1766. esztendőben a' farsangi multság, mert a' menyasszonnyal, s két szekéren lévő személyekkel a' Dunába süllyedtek; a' vőlegény pedig lovon, és egy szekér nép megszabadultak...”²⁴ Gútán tyúkverőzésnek mondták a farsang végi maszkos, alakoskodó szokást, amely a tejfaluihoz hasonlóan több elemből tevődött össze: itt is volt medvétáncoltatás, tojás- és szalonnaszedés. Az egyik medvével vagy egy vénlegénnyel (!) jókora fatöngőt is húzattak.²⁵ Taksonyban a köszöntővel egybekötött

20 KHÍN 1935., 92–93.

21 UJVÁRY 1975., 20.

22 MARCZELL 1982., 14.

23 MARCZELL 1983., 8.

24 VÁLYI 1796., I., 422.

25 HEMERKA 1976., 181–182.

farsangi tojásszedést ugyancsak tyúkverőnek nevezték és nemrégiben felújították.²⁶ Hegysúron is tyúkverőnek mondták a húshagyókeddi, lakodalmi menetet megjelenítő alakoskodó felvonulást.²⁷ Vágfarkasdon hamvazószerdán tőkehúzással egybekötött maszkos alakoskodás, tojásszedés volt szokásban még a legutóbbi években is. Ez utóbbiról Mórocz Károly közölt részletes leírást, amelyből megtudjuk, hogy a felvonulás itt is lakodalmi menetet jelenít meg. A szokás fő alakjai a két *dorongos*, a *menyasszony* és a *vőlegény*, a *tyúkkosaras*, az *írnok* (egy füzetbe ő jegyezte föl, hogy ki mit és mennyit adományozott az alakoskodóknak), a *harmonikás* és a *tőkehúzó*. Az összegyűjtött naturáliákból este *pocitát* (háznál tartott, baráti mulatozást) csaptak.²⁸ Nagykéren a húshagyókeddet *feszelve keddek* is nevezték, ahogy arról Száraz Pál híradásából tudomást szerezhetünk,²⁹ mivel „ilyenkor az ember nem csinál egyebet, csak eszik, iszik és feszeleg”. Mielőtt azonban elkezdték volna a feszelegést, *feszengést* valamelyik rokoni háznál, a maskarába, *maszkarába* öltözött legények végigjárták a falut. Általában *lő*-, *medve*-, *kecskeárlarcot* öltöttek, illetve *halálnak*, *boszorkánynak*, *végrehajtónak* öltöztek. A menethez tartozott a vénlegények csoportja, akik a farsang ideje alatt „nem mátkásodtak meg”. Ez utóbbiak szomorúan rázogatták szakállukat és kiabálták: „Húshagyó, engem ugyan itthagyd!”. Amikor egy-egy vénlány házához értek, bekiáltották: „Én is itt maradtam, s te is itt!”. Ekkor már a többi legény is kiabálta: „Húshagyó, húshagyó, itt maradt az eladó!”. Arról nem szól a híradás, hogy a felvonulók ekkor adományokat is gyűjtöttek volna, sőt hangsúlyozza: „a táncolást a falu népe ilyenkor már nem tartotta illendőnek”.

Végezetül az Ipoly-torkolat közelében fekvő Helembán szokásos farsang végi *maskarázást* mutatom be.³⁰ A szokás megszakítás nélkül, napjainkig él, így 1986 és 1987 farsangján személyesen is módomban nyílt arra, hogy a helyszínen megfigyelhessem az eseményeket. Most saját tapasztalataimnak és megfigyeléseimnek, valamint az idősebb emberek visszaemlékezéseinek alapján a változásokra is igyekszem rámutatni.

A faluban 1980-ig a maskarázást húshagyókedden tartották. A résztvevők még szabadságot is vettek ki erre a napra, vagy a helyi nemzeti bizottság igazolta távollétüket a munkahelyről. Azóta a maszkos alakoskodó felvonulást a húshagyókedd előtti szombatn rendezik meg. A résztvevők a kora délelőtti óráktól gyülekeznek a *Felső faluvégén*, az utolsó ház előtt. Általában a helyi tűzoltó egyesület, az ifjúsági szervezet, illetve a Csemadok tagjai, akik ma katonaság előtt álló legények, de a két világháború közötti időszakban még felnőtt, nős férfiak is részt vettek a maskarázásban. A maskarázás kezdetének az időpontja változó. Általában reggel szoktak indulni, de 1986 farsangján például a nagy hidegre való tekintettel csak dél felé kezdődött a felvonulás. Néhányan már maskarába öltözve jönnek el otthonról, mások viszont táskában hozzák magukkal jelmezüket. Miután minden résztvevő összegyűlt, bevonulnak a házba: felöltik jelmezüket, elvégzik rajta az utolsó igazításokat. (A háziak, akik egyébként aktívan nem vettek részt a felvonulásban, készséggel segítettek az öltözködőknek, sőt még kellékeket, régi ruhadarabokat is kölcsönöztek nekik.) A *maskarák* régi, kiselejtezett ruhadarabokat aggattak magukra, arcukat bekormozták vagy bebokszolták, illetve női harisnyát húztak a fejükre. Mindehhez némelyek kenderkőcből vagy vattából készített bajuszt, szakállat ragasz-

26 PANYIK 1989.

27 MÓRO CZ 1972., 361.

28 MÓRO CZ 1972. Ugyanő arról is megemlékezik (sajnos, csak távirati stílusban), hogy a szomszédos Zsigárdon a 20. század elején még használatos volt a farsangi felvonulás során az ún. *bolondkerék* (táncoskerék) is: 361.

29 SZÁRAZ 1976.

30 Vö. LISZKA 1987b.; LISZKA 1987c.

tottak. Néhányan bolti álarcot öltöttek a saját készítésű jelmezükhöz. A maskarák már a harmincas években is olykor bolti álarcokat viseltek, de ekkor még gyakoribbak voltak a saját készítésű maszkok. Abban az időben főleg az arc bekormozása volt általános, de az is előfordult, hogy lekvárral kenték be az arcukat, majd belefújtak egy lúdtollal, pihével teli edénybe, amitől az arcukra tapadtak a főlészálló pelyhek.³¹ A húszas-harmincas években még előfordultak a nyúl bőrből készült maszkok is, amelyekről közelebbit azonban, sajnos, nem sikerült megtudnom. A jelenlegi felvonulások alkalmával volt, aki a kezét is vastagon bekente boksszal, azt a hatást keltve, mintha fekete bőrkesztyűt viselne. (A felvonulás ideje alatt igyekezett a közönség soraiból minél több emberrel kezet rázni, amitől — természetesen — az ő kezük is bokszos lett.) A maskarák egyik része nőnek, a másik férfinak volt öltözve. Sokuk (a nők is) vaskos szőlőkarókkal, dorongokkal egészítették ki jelmezüket. Jól meghatározható figura szinte nem is volt közöttük. Kivételt képez a két *keresztes vitéz*, akik csak néhány éve szerepelnek a felvonulók között, nyilván Dumas Három testőr-e valamelyik filmváltozatának hatására. A résztvevők célja a maskarába öltözködéssel manapság inkább az lehet, hogy minél toprongyosabban, ijesztőbben nézzenek ki (a közönség soraiban nagy sikerrel ijesztgetik az apró gyerekeket), s főleg az, hogy meg ne ismerjék őket. Ez utóbbi célt szolgálja a felvonulás ideje alatti némaságuk is. A két világháború közötti esztendőkhöz még volt a maskarák között *rongyos katona és kéményseprő*. Ekkor egyesek ruhájukat belülről szalmával tömték ki, a fejükre tollsöprűből vagy marhaszarvból szarvakat készítettek. Ezek fekete ruhába öltözve, vasvillával a kezükben az *ördögöt* személyesítették meg. Ekkor még volt *medve* (kifordított bundában, burgonyából készült ijesztő fogakkal, láncsal a derekán) és *medvetáncoltató* is a felvonulók között. Halványan arra is emlékeznek, hogy a század elején *menyasszony* és *vőlegény* is szerepelt a maskarázók között. (Az 1986-os felvonuláson nem, de az 1987-esen szintén felbukkantak ezek az alakok is, ami egyébként azzal is magyarázható, hogy ekkor a falubeliek már számítottak a néprajzkutatók jelenlétére — az Érsekújvári Csemadok Járási Bizottsága mellett működő Néprajzi Szakcsoport vonult ki ekkor Helembára —, s ezért alaposabban készültek a produkcióra.) Egy *öregasszonynak* felöltözött legény játék *pólyásbabát* (*sústyababá*) vitt a karján, s a bábészködő nő férfiakat molesztálva nyomkodta a kezükbe, hogy „*te csináltad*”. A *gazdasszony* (akit most valóban leány alakított, de a harmincas években ezt a szerepkört is férfi, legény töltötte be) félparaszi ünneplő viseletben volt; a *jegyző* szintén ünneplősen, öltönyben vett részt a felvonuláson. Miközben a maskarák benn a lakásban készülődtek, a *harmonikás*, aki nem volt jelmezesen felöltözködve, az udvaron zenélt a már elkészült résztvevőknek, akik „*ott megleftettek be*”, ropták a táncot.

A felvonulók a délelőtti órákban indultak el a falu egyetlen, jó 2 km hosszú utcáján. Az utóbbi években jött divatba, hogy a helyi hangosbeszélő ilyenkor egész napos zenét közvetít, és időnként tájékoztatja a lakosságot a felvonulás helyzetéről, arról, hogy éppen merre járnak a maskarák, mit csinálnak stb. A maskarák ugrándozva, bolondozva, táncolva haladnak (ám szó nélkül, nehogy felismerjék őket). Dorongjaikkal megzörgetik a kapukat, mérgezik a kutyákat, a bábészködőkkel, akik egyre többen lesznek és követik őket, igyekeznek kezet rázni vagy bekormozni, bebokszolni az arcukat (nőnek, férfinak egyaránt). A harmonikaszóra a férfi és női maskarák nemcsak egymással táncolnak, hanem a nézők soraiból is kiragadnak olykor egy-egy leányt vagy akár idős asszonyt, hogy megpörgessék. Az arra haladó járműveket sorra

31 Hasonló primitív maszkokkal egy boldogfai gyűjtésem során találkoztam, de ott „ragasztóanyagként” mézet használtak, és a maszk a Mikulás-járás során a Krampusz tartozéka volt. Vö.: A halál és a vénasszony típusú mesével (AaTh 1188). SÜVEGH 1982., 331—339.

megállítják (szerencsére ma már nem borítják föl, ahogy azt a harmincas években a szekerekkel még megtették), felszállnak a menetrendszerű autóbuszra is, felkapaszkodnak a teherautóra. Valahonnan szereznek egy kis kézikocsit, azon tologatják egymást a nézősereg legnagyobb derűségére. A faluban négy helyen (a bekötőutaknál és a falu végén) szalmából tüzet raknak, ezt körbetáncolják, átugrálják, amíg el nem hamvad. Az idősebb adatközlők erről úgy vélekedtek, hogy *a maskarák eljárják a menyasszony táncát, illetve sütik a menyasszony máját* (a háború előtt még kiabálták is ilyenkor, hogy „*eladó a menyasszony!*”). A fiatalabb nemzedék tagjai, a szokás mostani gyakorlóit erre már nem emlékeznek — csupán a szokáscselekmény maradt fenn tartalom nélkül. (Mint már említettem, a század elején az alakoskodók között volt menyasszony és vőlegény is, tehát az egész felvonulás egy lakodalmi paródiának felelt meg, hasonlóan, mint Tejfalun és még sok más helyen. Ez a menyasszony tánca kifejezés is annak lehet az emléke, hiszen a palóc vidéken a lakodalomban szokásos menyasszony mája sütés vagy a hajnaltűzugrás paródiájának felel meg.) Felvonulás közben a gazdasszony és a jegyző a kapuban ácsorgó, a felvonulókra már váró háziaktól begyűjti a tojásadományokat (4–5 darabot vagy az annak megfelelő pénzüsszeget, általában 10 koronát). A jegyző (olykor a gazdasszony) egy füzetbe gondosan fölírja, hogy ki mennyivel adakozott. A maskarákat is be-behívják néhány házhoz vagy az utcára nyíló borospincébe, ahol forralt borral, pálinkával kínálják őket, hogy „*meg ne fázzanak*”. Betérnek a kocsmába is, ahol sört csapolnak számukra (a számlát utólag, az összegyűjtött tojás árából rendezik). A harmincas években még a hentes is a nyakukba akasztott egy pár kolbászt. A falu végén az utolsó tűznél, ahol már szinte a falu egész népe jelen van, leveszik álarcaikat, és rongyos ruhadarabjaikkal együtt a tűzön elégetik azokat. 1986-ban az összegyűjtött tojás felét egy falubéli megvásárolta (aki később továbbadta az üzletbe). Délután a kultúrházban megsütötték a maradék tojást és *diszkót* rendeztek. A második világháború előtt farsang utolján még háromnapos volt a tánc. Húshagyókedden, a maskarázást követően valamelyik kocsmában tartották meg, a lelédi vagy a garamkövesdi cigánybanda muzsikált este kilencig. Ekkor *elharangozták*, s ezzel véget ért a farsang.

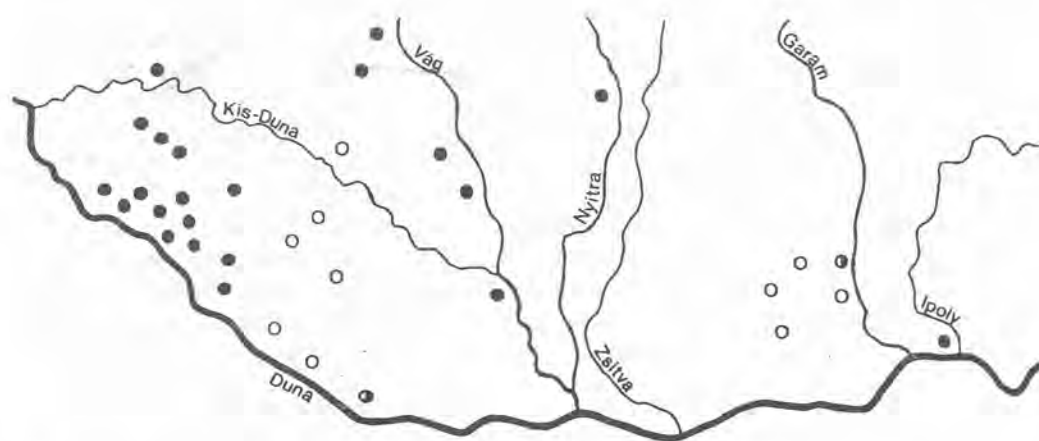
3. Értékelés

Látható, hogy a szokásanyagban tapasztalható kisebb-nagyobb helyi eltérések ellenére (amelyek részben a gyűjtési egyenetlenségekkel, a közös kutatási szempontok hiányával is magyarázhatók) a farsang végi szokások többé-kevésbé egységes jellegűek. A fő különbség, amely a rendelkezésünkre álló anyagot két csoportra osztja, elsősorban időbeli eltolódásból fakad, s az adatok aprólékosabb elemzésével szinte mindenütt feltárható az a (régebbi) réteg, amely az általam két részben tárgyalt szokáscselekményeket egybekapcsolja. Az alábbiakban ezt igyekeztem először bizonyítani, majd a farsang végi szokások kislétföldi változatainak jellegzetességeit, törvényszerűségeit foglalom össze.

„A farsang a földi élet örömeit, a bőséget ünnepli; csúfolják a pártában maradt lányokat, s ennek a csúfolásnak társadalmi mondanivalója is van: a közösség elítéli azokat, akik a köz számára elsőrendűen fontos kötelességüknek, a fajfenntartásnak nem tettek eleget.”³² Az ünnep hangos, adománygyűjtő jelmezes-maszkos alakoskodással, termékenység- és egészségvarázslással egybekötött, húshagyókedd estéjén (ritikában hamvazószerdán) záruló vígas-

32 DÖMÖTÖR 1964., 92.

sága Európa-szerte elterjedt. (A szomszéd népi kapcsolatokról alább még szólok.) A farsangi szokásokról a középkortól vannak adataink. Annak ellenére, hogy a keresztény egyház által pogánynak minősülő szokást a különféle egyházi írók évszázadokon keresztül keményen ostromozták, és a hatóságok tiltották, kereszténység előtti töredékei napjainkig fennmaradtak. A tejfaluihoz és helembaihoz hasonló, maszkos alakoskodással, termékenységharanggal (kormozás) egybekötött mókázás ebbe a kategóriába sorolható. Ennek a rétegnek fő ismérve, hogy az egész, színjátékszerűen előadott felvonulás lakodalmi menetet jelenít meg tréfásan. A menyasszony és a vőlegény központi figurának számít (ha másként nem, hát bábuk formájában, pl. Zsigárd), s hozzájuk kapcsolódnak még egyéb lakodalmi tisztségviselők (pl. vőfély stb.), továbbá a lakodalmi szokásrendben is helyet kapó alakoskodók (dörék, maskarák stb.) népes serege, akik különféle csínytevésekkel (a kapukat zörgették, mérgeztették a kutyákat, a járműveket megállították, akár fel is borították stb.) mára funkcióját veszített termékenységharanggal (tojásszedés, kormozás) szórakoztatták a népes közönséget. Sok helyütt a tyúkolba is belopakodtak, ahonnan — az adományként összegyűjtöttek mellé — tojást loptak (aminek eredendően szintén termékenységharag szerepe lehetett). Ezért is hívták sok helyütt a szokást tyúkverőnek. Gyakran (pl. Tejfalú, Gúta, Nagykér stb. esetében) vénleány-, illetve vénlegény-csúfoló mozzanatok (pl. tökehúzás, csúfolódó versikék skandálása stb.) kapcsolódnak a szokáshoz. A szokás ebben a többé-kevésbé tiszta formájában a Felső-Csallóköz falvaiban, Hegysúron, Vágfarkasdon, Zsigárdon, Helembán stb. él, illetve élt a közelmúltig. (Itt óhatatlanul felvetődik a folklorizmus, neofolklorizmus kérdése is. Erre a szomszéd népi anyag bemutatása után az összefoglalásban térek ki majd részletesebben.) Más helyeken már eléggé megkopott, s csak néhány apró elem, valamint az elnevezés (tyúkverő, tyúkverőzés) utal az egykori szokásra (pl. Bart, Kéménd).

23. ábra. Farsangi szokások a Kisalföld északi felén:

● Alakoskodással egybekötött maszkos felvonulás: Tejfalú, Csákány, Bacsfa, Vajka, Doborgaz, Csölösztő, Gútor, Gomba, Olgya, Felbár, Szarva, Támok, Szentmihályfa, Bodak, Gúta, Taksony, Hegysúr, Vágfarkasd, Zsigárd, Vága, Nagykér, Helemba; ○ Farsangi köszöntő: Padány, Medve, Bős, Udvarnok, Karcsák, Tallós, Köbölkút, Bart, Szőgyén, Kéménd; ● A kettő keveréke: Csicsó, Bény

Itt kapcsolódik az elmondottakhoz a farsang végi szokások egy másik, újabb rétege, amelyet lényegében ünneplőbe öltözött legények farsangi köszöntőjének, illetve az esti mulatságba való meghívás ünnepélyes alkalmának tekinthetünk. Ez a szokás is adománygyűjtéssel párosul, de általában hiányzik belőle a féktelen, jelmezekbe-maszkokba bújva előadott mókázás (pl. Padány, Medve, Tallós, Köbölkút stb.). Úgy tűnik, mintha ez a réteg az egyház által „megszelídített” farsangi szokáskört képviselné. Jó példa erre a bényi változat alakulása, amely pontosan visszatükrözi ezt az átmenetet, valamint a falu lakosságának az értékszemléletét is. A mellékelt elterjedési térkép (23. ábra) a szokás e két rétegének területi elterjedését mutatja be.

Szomszéd népi kapcsolatok

A kisalföldi magyar farsang végi szokások szomszéd népi kapcsolatainak mélyreható elemzése³³ helyett ezúttal csak egy rövid, elsősorban a szlovák anyagot bemutató összegzésre vállalkozom. A szlovák szokásokat áttekintve³⁴ és azokat a magyar adatokkal összevetve, a szokáscelemek nagyfokú hasonlóságát tapasztalhatjuk. A farsang végi maszkos alakoskodás menete lényegében megegyezik a szlovák és a magyar falvakban. A magyarhoz hasonlóan a szlovákok alakoskodó felvonulásának is az a lényege, hogy különféle, maszkos álruhába öltözött legények, illetve ünneplő ruhás ifjancok a falun végighaladva, ősi termékenységharangozó rítusok maradványainak (pl. kormozás), s köszöntőversikék skandalálásának közepette adományokat (tojást, szalonnát, farsangi fánkot, bort, pálinkát stb.) gyűjtenek, s azt később egy esti mulatság keretében közösen elfogyasztják. Feltűnő, hogy a szlovák szokásanyagban jóval nagyobb szerepet kapnak a különböző (állat)maszkok,³⁵ ami — véleményem szerint — elsősorban fejlődésbeli fázistólódásból eredeztethető, s nem abból, hogy a magyarok körében eredendően lényegesen kisebb lett volna a maszkok szerepe. Ujváry Zoltán megállapítása szerint „az állatmaszkok a néphagyomány olyan emlékei, amelyek az európai népek közös kulturális múltjába tartoznak”.³⁶ Bizonyítja ezt azok a kisalföldi recens adatok is, amelyeknek alapján feltételezhető, hogy századunk első évtizedeiben jóval fontosabb szerepet játszhattak az állatmaszkok a kisalföldi magyarok körében is (pl. medvemaszkos alakoskodók Tejfalun és Helembán; medve-, ló- és kecskemaszkos alakoskodók Nagykeőren stb.).

Végezetül a farsang idején széles körben gyakorolt, Európa-szerte ismert tuskóhúzás szokására szeretnék kitérni. Ujváry Zoltán e szokáselemet német eredetűnek tartja, amely osztrák közvetítéssel jutott el hozzánk.³⁷ A kisalföldi magyar anyag alátámasztani látszik megállapítását, hiszen a tuskóhúzást a Kisalföld északi felén — mint láttuk — kizárólag annak nyugati régiójában gyakorolták, s keleti irányban a Vág vonalát sehol nem lépi át (mindössze egy

33 Ujváry Zoltán a farsangi szokáskör etnikus és interetnikus vonatkozásait több tanulmányban nagy körültekintéssel vizsgálta. Vö.: UJVÁRY 1988., 259–279.; UJVÁRY 1990b., 55–63., ill. 228–261.

34 A szlovák farsangi szokásokhoz lásd APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ 1979.; APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ 1987.; ČUKAN-BUMBALOVÁ 1988.; DÚŽEK 1989.; HORVÁTHOVÁ 1975., 1015–1016.; HORVÁTHOVÁ 1986., 139–156.; PROCHÁZKOVÁ 1986.; RYCHLÍK 1988.; RYCHLÍKOVÁ 1988.; SEDLÁKOVÁ 1985.; SLIVKA 1990.; TOMEŠ 1979.; TURZOVÁ 1970.

35 SLIVKA 1990.

36 UJVÁRY 1988., 147. Vö.: UJVÁRY 1990b., 257–258.

37 UJVÁRY 1983., I., 155–158.; UJVÁRY 1988., 40–45., 264–265.; UJVÁRY 1990b., 58–59.

halvány nagykeri adat utal arra, hogy valaha esetleg keletebbre is ismerték. Ez az erős német kolóniákkal és a jelentékenyebb ausztriai kapcsolatokkal is összefüggésbe hozható. Ha azonban vizsgálódásainkat a szlovák anyagra is kiterjesztjük (s ezt, érdekes módon, Ujváry Zoltán elmulasztotta),³⁸ akkor már kisalföldi viszonylatban is keletebbre tevődik át a szokás elterjedési határa. (Adataink vannak kisvárad, ³⁹ valamint surányi és nyitraivánkai ⁴⁰ meglétére.) A farsangi szokáskörben a tuskóhúzás rítusa Szlovákia más vidékein sem ritka, s ez tovább bonyolítja a képet. Például a Nyitra és a Vág mentéről ⁴¹ éppen úgy vannak reá vonatkozó adataink, mint a Rajec patak völgyéből. ⁴² Ugyanígy ismeretes a Garam középső folyása mentén ⁴³ és Kishontban is. ⁴⁴ A cseh országrészekben viszont a farsangi szokáskörben nem ismerik, s Morvaország területén is csak annak keleti, Szlovákiával szomszédos határsávjában fordul elő. ⁴⁵ Továbbá: szinte mindegyik szláv nép körében ismeretes, a lengyelektől kezdve a fehéroroszokon és ukránokon keresztül egészen a délszlávokkal bezárólag. ⁴⁶

A tuskóhúzás szokásának ez a környező szláv népek körében (s ami esetünkben felettebb fontos: a szlovákok körében) tapasztalható széles körű elterjedtsége óvatosságra kell, hogy intsen az eredetkérdés megválaszolását illetően. Az osztrákok közvetítő szerepének jelentőségét nem becsüljük le, de egy esetleges szlovák—magyar, hasonló jellegű kapcsolatrendszer szintén föltehető. A probléma további tisztázásához körültekintő összehasonlító kutatásokra van még szükség.

Folklor és folklorizmus a farsangi szokások tükrében

A farsangi szokáskört bizonyos elméleti kérdések felvetése nélkül aligha elemezhetjük. Arról a kérdésről van elsősorban szó, hogy vajon azok a ma is élő és gyakorolt szokások, amelyeket bemutattam, milyen mértékben tekinthetők még folklórnak, illetve mennyiben tartoznak már a folklorizmus témakörébe. E kérdésfeltevés azonban rendkívül ingoványos talajra vezet: egyrészt annak ellenére, hogy — kis túlzással — könyvtárnyi a kérdéskör elméleti irodalma, az alapvető terminológiai kérdések mégiscsincsenek megnyugtató módon tisztázva és egységesítve; másrészt a folklorizmussá nyilvánítás az érintetteknek (a szokás mai gyakorlóinak) kemény ellenállásába ütközhet, sértődöttségeket okozhat. (Éppen azaz, hogy tiltakoznak a folklorizmus, számukra megbélyegzőnek, pejoratívnek minősülő jelzője ellen, máris bizonyítják, hogy lényegében valóban arról, vagy ahhoz valami nagyon is közel állóról van szó.) A továbbiakban először a szakirodalom hozzám eljutott eredményeinek ismeretében ⁴⁷ terminológiai, szerkezetileg

38 Ez annál meglepőbb, mivel a szlovák anyagot kitűnően ismerő Ujváry Zoltán a szokás elemzésének kapcsán a legtöbb szomszédos szláv nép anyagára is hivatkozik. Vö. az előző jegyzettel!

39 PROCHÁZKOVÁ 1986.

40 SZIKLAY 1899., 214.

41 HORVÁTHOVÁ 1986., 146. TURZOVÁ 1970., 162.

42 TURZOVÁ 1970., 159—163.

43 HORVÁTHOVÁ 1986., 146.

44 TURZOVÁ 1970., 162.

45 TOMEŠ 1979., 39.

46 TOMEŠ 1979., 39.; UJVÁRY 1983., I., 156—157.

47 Elsősorban az alábbi munkák alapján tájékozódtam: BAUSINGER 1966.; LEŠČÁK—SIROVÁTKA 1982., 252—259.; MOSER 1964.; VOIGT 1975.; VOIGT 1984.; VOIGT 1987., 181—194.; WEBER-KELLERMANN 1988², 398—401.; WOLFRAM 1972., 43—46. A kézirat lezárása után került el hozzám Voigt Vilmos legújabb összegzése (Voigt 1990.), amelynek eredményeit munkám során már nem hasznosíthattam.

próbálom rendszerezni a bemutatott farsangi szokásokat, majd a kisalföldi szokásanyagot vizsgálom meg ebből a szempontból.

1. Elméleti alapvetés

Rendkívül nehéz egy szilárd fogódzót találni, amelyre felfűzve bátrabban és biztosabban határozhatnánk meg a további (rokon) fogalmakat. Ha belegondolunk, hogy már önmagában a folklór fogalmának a körülhatárolása és definíciója terén is mekkora különbségek vannak, s mennyi ellentétes nézet uralkodik,⁴⁸ akkor érthető, hogy ennek származékait sem lehet könnyen meghatározni. Főleg akkor nem, ha a bizonytalansági tényezőn felül még jó néhány felbukkanhat a vizsgálódások során. A jelen műben a folklór definíciójával részletesebben nem foglalkozom, mivel a folklórizmus meghatározására, illetve egy olyan rendszer felállítására törekszem, amelyen belül a folklórnak és a folklórizmusnak is megvan a maga helye. Tekintettel arra, hogy ugyanazokat a fogalmakat (folklórizmus, neofolklórizmus) több értelemben, több síkban is használja a szakirodalom, már most szeretném tisztázni: a továbbiakban nem az úgynevezett művészeti (neo)folklórizmusról⁴⁹ lesz szó (tehát az ún. magasművészetek körében megfigyelhető népies irányzatokról, az ott motívumként felhasznált folklórelemek értelmezéséről), hanem egy-egy kisebb-nagyobb közösség által, kollektíve gyakorolt (vagy csak részben gyakorolt, részben passzívan szemlélt) szokásformákról beszélek majd.

A különböző folklórjelenségek életének, alakulásának folyamatát az alábbi egyszerű fejlődési séma alapján szeretném érzékeltetni:

folklór → másodlagos folklór → folklórizmus → neofolklórizmus

A következőkben nézzük (rövid definíciók és konkrét példák megvilágító erejére támaszkodva), mit is kell értenünk — véleményem szerint — az egyes fenti fokozatok, lépcsőfokok alatt.

*Folklór*on az egyszerűség kedvéért most a népéletnek hagyományos körülmények között élő és fejlődő (!) szellemi műveltségét értem. A népi kultúrának tehát mindazon jelenségeit, amelyek a még felbomlás előtt álló (falu)közösségeken belül a maguk természetes törvényszerűségei (hagyományozódás, variálódás, közösségi jelleg stb.) szerint fejlődnek, alakulnak. Véleményem szerint nem szükségszerű, hogy az egész népélet tradicionális legyen. Vannak rá példák, hogy akár egy-egy jelenség reliktszerűen elszigetelve is tovább élhet mint folklór (bizonyos szempontból pl. a mai húsvéti öntözködés is ilyen szokás).

Másodlagos folklór alatt azokat a folklórjelenségeket kell érteni, amelyek bizonyos okok miatt egykor kikoptak egy-egy közösség gyakorlatából, majd valamilyen külső hatásra, mesterségesen újra betanítva ismét gyökeret vertek, és közösségi eseményként (amelyben aktív szereplők és olykor aktív részeseivé váló nézőközönség van) élnek tovább. Gyakran idegenforgalmi látványossággá válnak, és akkor már erősen közelednek a következő lépcsőfokhoz. Érzésem szerint az egykori Gyöngyösbokréta mozgalom is valahol e kettő között helyezkedik el.

Folklórizmusnak azokat a folklórjelenségeket tartom, amelyeket — gyakran erősen stilizálva, máskor a „tisztá forrásra”, a „haladó hagyományokra” hivatkozva, a maguk „eredeti” formájá-

48 Vö. TÁLASI 1982., 409—424.

49 Vö.: VOIGT 1984.; VOIGT 1987., 187—194.

Folklorizmusnak azokat a folklórjelenségeket tartom, amelyeket — gyakran erősen stilizálva, máskor a „tiszta forrásra”, a „haladó hagyományokra” hivatkozva, a maguk „eredeti” formájában meghagyva — passzív, a padosorokban ülő nézőközönség előtt, színpadon mutatnak be. Ide tartoznak a különböző néptáncgyűttesek műsorai, a hagyományos értelemben vett, színpadon föllépő népdalénekesek, kórusok bemutatói, népviseleti seregszemlék stb.

Neofolklorizmuson pedig azt értem, amikor ezek a jelenségek, produkciók lekerülnek a színpadról, s az addig passzív nézőközönséget aktivizálni igyekvő rendezvényté válnak, s ezáltal közelednek a népi kultúra eredeti, közösségi lényegéhez. Ilyenek a hetvenes évektől erőre kapott táncházak, a hozzájuk kapcsolódó népdalénekesi előadások, együttes éneklések. A nagyjából ettől az időtől elterjedt Pávákörök is ebben a kategóriában helyezhetők el.

2. A kisalföldi farsangi szokások rendszerezése

Hangsúlyozva, hogy ez az elméleti alapvetés, geometriai műszóval élve, inkább csak a segédvonal szerepkörét tölti be, segítségével most mégis megpróbálom a kisalföldi farsangi szokáskör egyes megnyilvánulási formáit rendszerezni.

A folklór kategóriájába lényegében csak a helembe maskarázást sorolhatjuk. Itt ez a szokás-cselekmény megszakítás nélkül napjainkig folyamatosan él, mindössze annyi különbséggel, hogy fél évszázada a szokás aktív fenntartói a fiatal nők férfiak voltak, míg mára ezt a szerepkört a katonaság előtt álló legények generációja vette át. A hagyományozódás módja is szinte „előírászerű”, ugyanis a szokásban részt vevő fiatalok közötti 4-5 esztendőskülönbségnek köszönhetően már egymástól folyamatosan eltanulják a szükséges tennivalókat, miközben mindig akad egy-egy idősebb legény, férfi, aki aktívan már nem vesz részt a szokásban, ám — amolyan szertartásmesterként — az egész lefolyás alatt tanácsaival, ötleteivel irányítja a fiatalok tevékenységét. Bizonyos maszkstípusok, zsánerfigurák az utóbbi évtizedekre eltűntek ugyan, ám közben a modern kor néhány elemét is szervesen beépítük az egész eseménysorba, ami szintén azt bizonyítja, hogy élő és fejlődőképes organizmusról van szó. (Lásd pl. a helyi hangosbeszélő szerepét, vagy a felvonulás után rendezett diszkót stb.) Azzal, hogy az utóbbi időben a sajtóban is megjelent egy-egy híradás, képes riport a helembe maskarázásról, és a néprajzkutatók is fokozottabb érdeklődést tanúsítanak iránta, fennáll annak a lehetősége, hogy a szokás rövid időn belül elmozdul a folklorizmus irányába. Erre utal a szokás egyik irányítójának a megjegyzése, amely szerint, ha tudták volna, hogy a „reporterek” (értsd: néprajzosok) ilyen nagy érdeklődéssel, fényképezőgépekkel (!) vonulnak ki, akkor a jelmezek kölcsönzőből hozták volna a maskarák öltözkét, és „alaposabban felkészültek volna”.

Amennyire a leírás alapján meg tudom ítélni, ebbe a kategóriába tartozik a vágfarkasdi tökehúzás is, bár bizonyos jelek már a következő fokozat felé mutatnak.

A másodlagos folklór kategóriájába sorolható csaknem mindegyik felső-csallóközi farsang végi felvonulás. Legszebb példája a tejfalui dőrejárás, hiszen ebben az esetben egészen pontosan tudjuk, hogy Khin Antal 1935-ös leírását felhasználva Bódis Ferenc helyi tanító újírtotta fel a szokást a hetvenes években. Kívülről nézve az egész szokás mintegy folklórként „viselkedik”, de jóval nagyobb szerepet kap benne a külvilágnak szóló játék és az a törekvés, hogy idegenforgalmi látványossággént tömegeket vonzzon. Ma lényegében mesterségesen tartják fenn, már csak a máshonnan érkező bábésműködők kedvéért is. Hasonló a helyzet a többi környező település dőrejárásával kapcsolatban is, azzal a különbséggel, hogy az idegenforgalomnak

másutt nincs olyan nagy szerepe. A Taksonyban felújított tyúkverőzés szintén ebbe a kategóriába tartozik, bár bizonyos jelek alapján a harmadik fokozat, a folklorizmus körébe is besorolható lenne. (Itt főleg az a kérdés, hogy a következő években vajon megszervezik-e ismét.)

Napjaink (de legalábbis a közelmúlt) kisalföldi farsang végi szokásai közül utoljára hagytam a bényi tojásszedés kérdését. Az ott tapasztalható jelenségek egyértelműen egyik — általam felvázolt — kategóriába sem sorolhatók be. A legközelebb talán a másodlagos folklórhoz állnak, hiszen jelenleg egy mesterségesen felújított és betanított cselekménysorról van szó. A helyi népművészeti csoportok fellépése és az eseménysorozatban való szerepeltetése, a fiatalok körében már egyáltalán nem hordott ünnepi viselet felvonultatása inkább a folklorizmusra jellemző. De az a tény, hogy a szervezők ebben a mesterségesen kialakított légkörben igyekeznek a falu apraját-nagyját megmozgatni, a bényi tojásszedés neofolklorizmus jellegét sugallja.

A kakasütés szokása az érsekújvári csizmadiák körében

Thain János hagyatékából¹ előkerült egy kéziratos füzet, „Népszokások, szájhagyományok” felirattal. A vegyes érsekújvári gyűjtéseket tartalmazó jegyzetek egyik figyelemre méltó adata az az 1949. szeptember 4-én Oszusko József 77 éves csizmadiamester elmondása nyomán rögzített adalék, amely a kakasütés szokáskörének egy érsekújvári változatát tartalmazza.² Az alábbiakban — csupán a nyilvánvaló elírásokat, helyesírási hibákat javítva ki — ennek teljes szövegét adom közre:

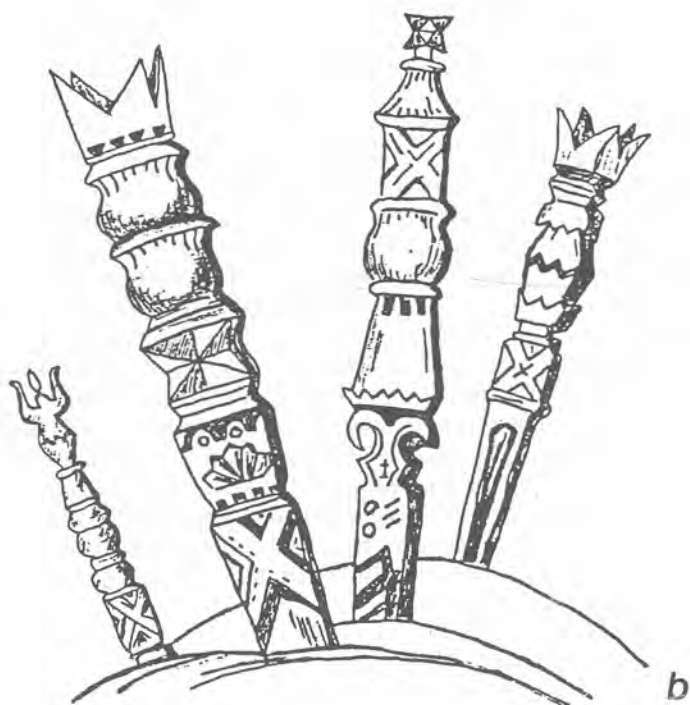
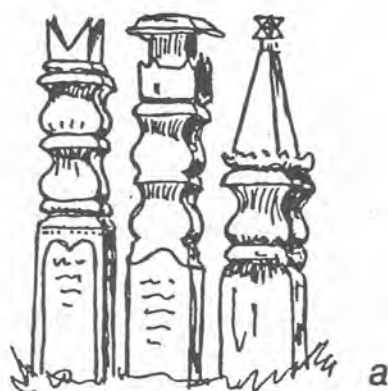
„A bál után a várpiacra vittek egy nagy kakast a csizmadiák, nagy ceremóniával, kiabálással: Hahó, hahó! Itt a zsvány hajnali csavargó, elfogtuk végre a nyughatatlant! Volt bírő is köztük, örök kísérték a megköltözött lábú kakast, melyet fejfelé fele, rúdon két legény vitt. A piac közepén a városháza előtti a bírő felolvasta a tréfás halálos ítéletet, persze komolyan. Fölsorakoztatta a kakas bűneit: többnejűség, botránkoztatja a jámbor népet, aztán a hajnali kukorékolások, amely fölveri édes álmukból a csizmadialeányeket és inasokat. Ezért halál a fejére — eltörte a pálcát. Istennél a kegyelem. Rátették a fejét a tőkére és baltával levágták. Utána lányos mesterhez vonultak, aki a kakast is adta. Ott ittak, ettek és megvárták a kakaspecsenyét, friss siskát, persze táncolva, mulatva, s így egész kis bál lett a kakasvágásból.”

E szűkszavú feljegyzésben a szokásra, valamint előzményeire vonatkozólag, sajnos, nem találunk több utalást. Mivel már a helybeliek emlékezetéből is teljesen kikopott (minden utánajárásom, érdeklődésem hiábavalónak bizonyult: senki nem emlékszik már erre a szokásra), így csak sejthető, hogy minden bizonnyal valamilyen húshagyókeddi bált követően, hamvazó-szerdán került sor e dramatikus cselekménysorra. A kakasütés, illetve az ítélkező játékok (bolondbíráskodás) szokásával a magyar anyagban Ujváry Zoltán foglalkozott. Az ő kutatási eredményeiből tudjuk, hogy a szokás a magyar nyelvterületen nagyjából három, egymástól többé-kevésbé elszigetelt tömbben (Erdélyben, a keleti palócoknál és a Dunántúlon) található meg. A szokást egyébként Európa-szerte ismerik, s különböző alkalmakkor gyakorolták. A magyarság körében farsang, aratás és lakodalom során fordul elő. A farsangi kakasütés szokása (kiegészítve bíráskodó paródiával is) a dunántúli németeknél, szlovákoknál és magyaroknál egyaránt megtalálható.³ Nyilvánvaló, hogy az érsekújvári változat is e területi csoporthoz köthető, s a szokás Ujváry által megállapított eredetének megfelelően szlovák vagy német származásúnak tekinthető.

1 A kéziratos hagyatékba való betekintést annak idején néhai dr. Thirring Gyuláné Thain Margit tette lehetővé. Az anyag jelenleg az Érsekújvári Honismereti Múzeum múzeumtörténeti gyűjteményében található.

2 Előzmények: LISZKA 1985b.; LISZKA 1990b.

3 Vö.: UJVÁRY 1980., 161—276.; UJVÁRY 1983., 158—198.; LUKÁCS 1981.; LUKÁCS 1984.

24. ábra. Farnadi református fejfák, Nemesszeghy Jenő rajzai: a) 1926; b) a Szülőföldünk c. ifjúsági lap címoldalán, 1936.

Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén

Előzmények

Falusi, kisvárosi temetőinknek és általában népünk halottkultuszának vizsgálata régóta foglalkoztatja a népi díszítőművészet és a néphit, népszokások kutatóit. A rendkívül sokrétű és összetett kérdéscsoporton belül eddig talán a legnagyobb népszerűségnek a református temető fejfáinak eredetkérdése örvendett. Az eddigi eredmények ellenére a kérdést a mai napig sem sikerült megnyugtatóan lezárni.¹ Szükség van további — a szomszéd és rokon népi anyagon nyugvó — összehasonlító vizsgálatokra, s a történeti-levéltári források céltudatosabb kiaknázására, hasznosítására. De változatlanul szükség lenne az egész magyar temetőkultúra teljességre törekvő, sokszempontú, egységes szemléletmód és módszertan diktálta feltárására is. A viszonylag jól kutatott területek (pl. a Duna—Tisza köze, Északkelet-Magyarország, a Székelyföld stb.) mellett még mindig elég nagy ugyanis azoknak az országrésznyi vidékeknek a száma, ahonnan jószerével még csekély ismereteink sincsenek. Ilyen ismeretlen terület a dél-szlovákiai magyar falvak vidéke, ahol a hetvenes évek második felétől rendszeresen kutatom a magyar temetőket; lakóhelyemből adódóan elsősorban a szlovákiai Kisalföld keleti részén. Az itt közölt tényanyag zöme tehát saját kutatásom eredménye, s csak elvétve hivatkozom (hivatkozhatok) elődök munkájára.

Az elődök közül külön említést érdemel Thain János érsekújvári festőművész, néprajzi gyűjtő, múzeumalapító. Az Érsekújvári Járási Honismereti Múzeumba került hagyatékában rengeteg, zömmel a két világháború közötti időszakban készült, dokumentatív értékű néprajzi, népművészeti rajza maradt ránk. Ezek között bőven találunk Érsekújvár környéki temetőkből származó rajzokat is. Thain János tusrajzai közül azonban a maga idejében nyomtatásban szinte semmi nem jelent meg.² A két világháború közötti időszakban a temetők néprajzi vizsgálata, közelebbről bizonyos sírjelek megörökítése terén a csehszlovákiai magyar fiatalok Sarló-mozgalmának vannak érdemei. A Kisalföldet illetően elsősorban Nemesszeghy Jenő tus- és szénrajzai érdemelnek figyelmet. Ő a farnadi református temető dúsán faragott fejfái közül örökített meg néhányat³ (24. ábra). A második világháború után a szlovákiai magyar néprajzkutatók hosszú ideig nem foglalkoztak a kérdéssel. A kisalföldi magyar temetőkről néhány szórványos adatot Rudolf Bednárik közölt a szlovákiai temetőkről írott, nagyrészt még a háború előtti kutatásokon

1) BALASSA 1973.; BALASSA 1989.; HOPPÁL—NOVÁK 1982.; KUNT 1983.; KUNT 1987.; NOVÁK 1978.; NOVÁK 1980. Mindegyik további irodalommal.

2) Eddigi ismereteink szerint mindössze egy érsekújvári sírkereszt rajza látott egykor nyomtatásban napvilágot (THAIN 1942.).

3) KESSLER 1926., 155. A Szülőföldünk című, 1936—1937-ben Pozsonyban megjelent ifjúsági honismereti folyóirat állandó címlapján szintén a Nemesszeghy Jenő által rajzolt, kissé stilizált farnadi fejfák láthatók.

alapuló szlovák nyelvű összefoglaló munkájában.⁴ A hetvenes évek második felétől kezdve e sorok írója tett közzé néhány, a kisalföldi temetőket bemutató ismeretterjesztő vagy adatközlő dolgozatot.⁵ Megemlítendő még Dávid Mihály rövid írása, amelyben a kisújfalusi temetkezési szokások kapcsán a temető néprajzát, a sírjelölés szokását is érinti.⁶

A falusi és kisvárosi temetők néprajzi vizsgálata

1. A temető

A temető helye a településrendszeren belül

Azt, hogy egy-egy falu népe hová telepítette temetőjét, a természetföldrajzi adottságokon (pl. vizenyős, sík területen valamilyen természetes, olykor mesterséges dombot, kiemelkedést igyekeztek találni) kívül nagyban befolyásolták a különféle helyi és központi, egyházi és világi rendelkezések, törvények. Köztudomású, hogy a honfoglaló magyarok halottaikat a falutól távolabb, általában homokdombra telepített temetőkben földelték el. A kereszténység főlvétele után Szent László, majd Könyves Kálmán arról rendelkezik, hogy a halottakat a templom mellé temessék. Nagyjából fél évezred múltán Mária Terézia és II. József rendelkezései (amelyeket egyes helyi hatóságok többször megerősítettek, megismételtek) az egészségügy korszerűsödésének tükréeként kimondják, hogy a temetőket a lakott területektől távolabb kell elhelyezni.

A szlovákiai Kisalföldön azt tapasztalhatjuk, hogy a temetők a történeti fejlődés következtében különböző rendben helyezkedhetnek el.⁷ A templom körüli temetők szép példáival találkozunk többek között Deáki, Kolozsnéma, Sárkány és Dunamocs esetében. A legáltalánosabb megoldásnak a falu legszélén, majd a település fokozatos terjeszkedésének következtében a központtól kissé távolabb elhelyezett temetők számítanak. A vizenyős területen a falutól messze eső, dombon elhelyezkedő temetők honfoglaláskori előzményekre emlékeztetnek, ám a hagyomány nál minden bizonnyal a természetföldrajzi adottságok, talajviszonyok játszottak itt jelentősebb szerepet (pl. Martos, Kamocsa). Nagyobb települések esetében egy időben több temető is használatban volt. Századunk első felében a csaknem ötezer lelket számláló, túlnyomórészt római katolikus lakosságú Udvardon a falu különböző pontjain három katolikus, egy református és egy zsidó temetőt használtak egyszerre. Az új köztemetőt csak 1965-ben nyitották meg.

4 BEDNÁRIK 1972. Az összefoglaló munka előzménye: BEDNÁRIK 1949

5 LISZKA 1978.; LISZKA 1980.; LISZKA 1983a.; LISZKA 1988b.; LISZKA 1988c.; LISZKA 1990e.

6 DÁVID 1988.

7 A taksonyi temető helyének változásai más települések viszonylatában is példaértékűnek mondhatók: „Régi szokás szerint községünkben is a templom körül temetkeztek. A temetőt fal vette körül, melynek kapujánál egy kis harang függött faállványon.

Annak idején a halottat sztmise alatt a templomba vitték, s azután helyezték a sírba, s gyakran igen korán temették el. 1775. évben egy királyi rendelet folytán a taksonyiak is a községen kívül nyitottak sírkerteket, s csak 48 óra után hantolták el a halottakat.

A falun kívül levő gyepségen mintegy 40 öl hosszú és széles területet árkoltak körül, bekerítették s két részre osztották a kath. és evang. részére ... 1827-ben új temetőt hasítottak ki azon a helyen, mely ma üresen áll, vagyis a mai temető hátulsó, keleti részén, s ide hozták át a nagy kökeresztet... [1777-ben állíttatta Zettl János juhászgazda] ... 1851-ben ismét helyet változtatott a temető, még pedig a pallóci út mellé került, szemben Varga Gáspár házával, ez betelvé, 1875-ben nyitottak sírokat ott, a hol ma temetkeznek.” (TROCH 1908., 32.).

Kerítés, árok

Božena Němcová cseh íróő a múlt század közepén, felső-magyarországi utazása során jegyezte föl Balassagyarmat környékén, hogy a magyarok és a szlovákok temetőiket nem kerítik be; mindössze sekély árok vagy líceumsővény (élő gát) jelzi a szélét. A magyarok, úgymond, azzal indokolják ezt, hogy a kerítés „zsidó módi, de a magyar a szabadságot, nyitottságot szereti halála után is”. A szlovák tréfás eredetmagyarázat szerint viszont azért nem kellett kerítés, hogy az utolsó ítélet után ne kelljen kerítést mászni.⁸ Számos, kevésbé tréfás adat bizonyítja, hogy vidékünkön is hasonló volt a helyzet. A 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek sorra felróják, hogy a község temetője nincs körülkerítve.⁹ Gúta mezőváros 1917-ben készült kataszteri térképe árokkal körülvett temetőt tüntet fel. Az idős emberek visszaemlékezése szerint a két világháború között is mindössze ez az árok és alacsony földhányás védte a sírkertet a közeli állatvásártérrelől elbitangolt állatok kártevéseivel szemben. Az érsekújvári temetők kerítetlenségéről még 1937-ben is nekihevílten cikkeztek a helyi lapok.¹⁰

Temetkezési rend

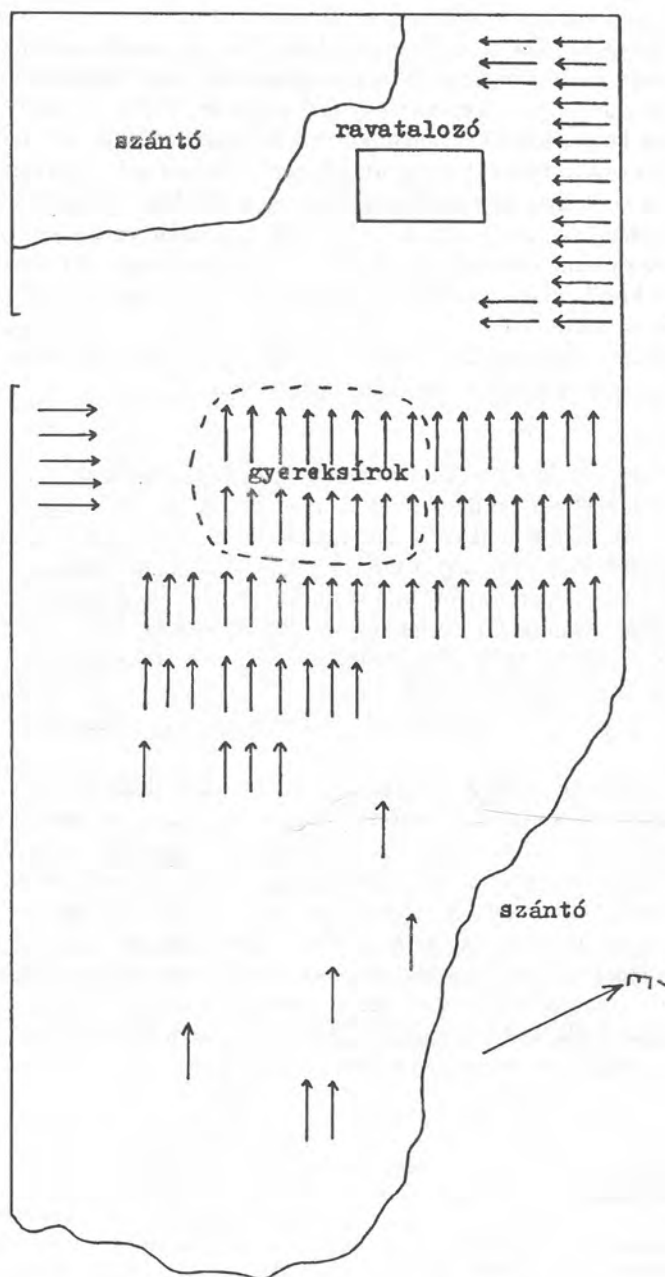
Annak ellenére, hogy elvileg nagyjából mindenütt az elhalálozás szerinti temetkezési rendet követik (Mária Terézia már említett rendelkezése ezt is szabályozta), a legtöbb helyen megfigyelhetők a kiscsaládi temetkezési rend maradványai. Kőbőlkút esete általánosabb tendenciát példáz: adatközlőim elmondása szerint a falu temetőjében századunk elején még a temetkezés szigorú sorrendben történt. Megkezdték a temető egyik végében, és fokozatosan haladtak a másik felé. Amikor azt elérték, akkor kezdték előlről. Még a házastársak egymás mellé temetését sem engedélyezték a falu előljárói, pedig az is előfordult, hogy csak egy halott került közéjük: „az akkori pap senkinek nem engedte, hogy megbontsa a rendet, mert akkor ezt a példát sokan követték volna”. Mára viszont ismét elterjedt, hogy a családtagok egymás mellé temetkeznek.

Néhány településen a nagycsaládi temetkezés nyomai is fölfedezhetők. Legszebb példáira a kúrti és ipolyszalkai római katolikus temetőben bukkantam. A század eleji nagy gyermekhalandóságra utal, hogy több temetőben külön csoportot alkotnak a gyermeksírok. Ezek általában a temető szélén, de olykor (pl. a nagyölvédi református temetőben) annak központjában helyezkednek el, ami minden bizonnyal a temető terjeszkedésével, s a gyermeksírok fokozatos „beépülésével” magyarázható (25. ábra). Egyébként általánosságban a temető központi, kimagasló része (esetenként — templom körüli temetőkben — az egyházi építmény környéke) számított a sírkert legrangosabb részének. Ide temetkeztek a település előkelőségei, a legtehetősebb gazdacsaládok. Kőbőlkúton azt tartották, hogy a temetődomb legmagasabb pontján azért vannak „jobb sírhelyek, mert onnan szép kilátás nyílik a falura”.

8 NĚMCOVÁ 1929., 116—117.

9 Pl. Magyarszögyén — 1732. (VILLÁNYI 1891., 110.); Bart — 1732. (VILLÁNYI 1891., 115.) stb.

10 Pl. Érsek-Újvár és Magyar Vidék, 1937. február 28., 5.; Érsekújvár és Vidéke, 1937. szeptember 27., 8. stb.

1. ábra. A nagyölvédi református temető helyszínrajza

Temetőbeli építmények

A római katolikus temetők csaknem mindegyikében található egy-egy, valamilyen tehetősebb gazdacsalád által épített kápolna, amely egyúttal családi sírboltként is szolgált (pl. Köbölkút, Kéménd). Emellett szintén általános, hogy a temetőkben található egy kicsi, egyhelyiséges, csontház-szerű építmény, amelyben elsősorban a sírásók szerszámaikat, a Szent Mihály lovát tárolják. Lényegében csak a hatvanas évek végétől terjedt el a korszerű, több helyiségből álló ravatalozók, halottasházak építése. Ezek elterjedésével megszűnt a halottaknak a lakóházban való felravatalozása. Ma már a virrasztás is ezekben a halottasházakban történik, igen gyakran nem is közvetlenül az elhunyt mellett, hanem egy arra a célra kijelölt helyiségben.

Kutat, kutakat ma már jobbra minden temetőben találunk. Ezek általában fedett pumpáskutak, ritkábban kerek- vagy gémeskutak (pl. Gellér).

Kizárólag a római katolikus temetőkre jellemzők a temetőbeli nagykeresztek. Ezek ritkábban fából is készülhetnek (pl. Fűr), ám gyakori, főleg a Garam mentéhez csatlakozó falvakban a 18. századi barokk kőkeresztek megléte is (pl. Érsekújvár, Köbölkút, Kisgyarmat, Kicsind, Ipolyszalka stb.). Néhány helyen a temető fő útvonala mentén a Kálvária stációi helyezkednek el (pl. Pered, Vágkirályfa).

A temető növényzete

Feltűnő, hogy a református sírkertekben sokkal több az élőfa, mint a más felekezetűek temetőiben. Farnadon például szokás volt a frissen hantolt sírba egy gyümölcsfát (általában szilvafát) ültetni. Így a régi református temető inkább kelti egy gyümölcsös, mint sírkert benyomását. Temetőink gyakori fája, cserjéje a szomorúfűz, a különféle örökzöldek, orgona, valamint a vadgesztenye (pl. Csicsó, Pered). A sírvirágok nagyjából megegyeznek a virágoskertekben is tartott dísnövényekkel. Különösen kedvelt az árvácska, muskátli és krizantém. A sírok között meg a régi, gondozatlan sírokon nőtt fűvet általában a sírásó bakter kaszálta le. Ugyancsak őt illette meg a temetőben nőtt fák gyümölcse is.

2. A sírok

A sírok tájolása

A kislétföldi temetőkben a kelet-nyugati vagy az ehhez közelítő tájolás a jellemző. Több temetőben is sikerült megfigyelni viszont, hogy nagyjából századunk húszas éveiben egy váltás következett be. Ekkortól szinte pontosan merőlegesen az előző tájolásra, az észak-déli irányú vagy az ehhez közelítő tájolás terjedt el (pl. Kajal, Vágkirályfa, Gellér, Tardoskéd, Izsa, Nagyölvéd stb.). Olykor, a templom körüli temetők esetében megfigyelhető, hogy a sírokat körkörös, a templom irányába tájolták (pl. Kolozsnéma, Sárkány). Az ipolyszalkai római katolikus temetőben egy enyhe emelkedésen álló 18. századi temetői kereszt körül figyelhető meg hasonló körkörös tájolás. A helyi néphagyomány szerint (aminek történeti alapja is lehet) ezen a dombon állt valamikor a falu első temploma.

Sírásás, a sírgödör formája

A hagyományörzőbb falvakban még napjainkban is a halott rokonságából, esetleg baráti köréből kikerülő férfiak ássák a sírt (pl. Farnad, Kamocsa, Martos stb.). Már századunk első felében is általánosabb volt azonban, hogy a falusi bakterok végezték fizetségért ezt a munkát. Most általában néhány férfi mellékfoglalkozásként űzi ezt a mesterséget.

Arra vonatkozólag nincsenek pontos, térképre vetíthető adataim, hogy a padmalyos (pandalos) temetkezés mennyire volt elterjedve vidékünkön. Tudomásom szerint napjainkban már sehol nem ásnak ilyen típusú sírgödört, ám ez néhány évtizede még viszonylag gyakori lehetett. A szórványos recens adatok mellett (pl. Farnad, Bart, Kéménd stb.) a kisújfalusi református temető sírjain álló 2-4 fejfa is az egykori padmalyos temetkezési formáról tanúskodik.¹¹

A sírok gondozása

A temetés után egy ideig, amíg „meg nem száll a sír”, szinte kizárólag a művirág koszorúk díszítik a halmot. (A művirág koszorúk századunk húszas éveitől terjedtek el rohamos gyorsasággal. Ezt megelőzően élő virág került a sírra, télvíz idején kevés télizöld.) A megereszkedett sírra általában még humuszos termőföldet visznek, és beültetik virágokkal. Kezdetben sűrűbben, általában vasárnaponként látogatják a temetőt, majd a halott emlékének fokozatos halványodásával ezek a látogatások is ritkulnak. Ilyenkor általában csak kisebb igazításokat végeznek a síron (leszedik az elszáradt virágokat, kihúznak néhány szál gyomot), imádkoznak, beszélgetnek. Kéménden sikerült megfigyelnem, hogy az idős asszonyok a sírhoz érkezés során mindig megcsókolják a sírkeresztet.¹² A sírokat nagyobb egyházi ünnepek (húsvét, halottak napja, karácsony) alkalmával, a halott születés- és nevenapján, valamint az elhalálozás évfordulóin teszik gondosabban rendbe. Izsán a római katolikus temető jellegzetes tetejes fa sírkeresztjeit minden évben, halottak napja előtt fehér festékkel átkenik. Az utóbbi években, évtizedekben terjedt el, elsősorban a nyelvhatár közelében, feltehetően szlovák hatásra az, hogy karácsonykor földízított fenyőfát állítanak a sírra. A sírok gondozása általában a nők feladata.

3. Sírjelek

A vizsgált terület fő sírjele a halott fejénél elhelyezett síremlék, amely a felekezeti hovatartozástól függően lehet fejfa vagy kereszt. Az erdőkben, fában bővelkedő északi területeken ezeknek a sírjeleknek dúsabban faragott, népművészeti szempontból értékesebb változatai alakultak ki. A Garamnak kőben gazdag mentén természetesen a homokkőből készült síremlékek tekintenek vissza nagyobb múltra. A fában, kőben szegényebb, vizenyős, alföldi jellegű területeken az egyszerű, deszkából készült sírjelek, valamint — a gyorsabb polgárosultságnak is köszönhetően — már eléggé korán a különféle műkő- és betonsíremlékek terjedtek el.

¹¹ DÁVID 1988., 21. Vö. FÉL 1940., 376.; LISZKA 1988c. 47.

¹² LISZKA 1988b, 125. Ez minden bizonnyal azzal az ősi képzetrel is kapcsolatba hozható, amely szerint a sírjel az elhunytat személyesíti meg. (Itt említhető meg az a Pereden lejegyzett hiedelemmonda-töredék, amely arról szól, hogy egy szegény férfi télen rendszeresen lopta a temető fakeresztjeit, mert azokkal fűtött. Egyszer, amikor egy ilyen lopott fakeresztet rakott a tűzre, szömyű jajveszékelt, sírást hallott. A halott sírt, akinek fakeresztjét égette — így a monda. Ez a történet más szempontból, ahhoz a képzethez is kapcsolódik, mintegy tanmeseként, hogy a temetőből semmit nem szabad hazavinni. Ismeretes, hogy a temetésre készített ideiglenes deszkasírkösztet, fejfát a később elkészült kő síremlék felállítását után sem viszik haza, nem dobják el. Általános jelenség, hogy a sírkő mögé fektetve ott tartják addig, amíg csak el nem korhad (pl. Izsá, Ímely, Muzsla stb.). Köbalkúton az is előfordul, hogy kapával gödört mélyesztenek a sírba és oda helyezik ezt a sírkösztetet.

Mielőtt a jellemző sírjeltípusokat bemutatnám, egy módszertani kérdést szeretnék fölvetni. A szakirodalomban eléggé sűrűn előfordul, hogy egy-egy település, temető jellemző (?) sírjeltípusát egy variáns rajzával vagy fényképével érzékeltetik. Ha ehhez a szövegben nem társul olyan elemző-magyarító kiegészítés, amely a temető egész sírjelanyagának az összetételét, arányait is érzékelteti, akkor sokszor nagyon félrevezetőek lehetnek az ilyen ábrázolások. Főleg a népművészet iránt fogékonyabb (a történetiségre viszont kevésbé figyelő) szerzők ugyanis gyakran csak a díszesebb fejfákat örökítették meg egy-egy temetőben. (Ha történetesen csak egy-kettő volt belőlük, akkor csak annyit.) Most utólag esetleg úgy képzelhetjük, hogy az egész temetőre ez volt jellemző.¹³ Mivel a fából készült sírjelek száma az utóbbi évtizedekben alaposan megcsappant,¹⁴ újabbak (a hagyományosnak mondható stílusban) nem készülnek, vagy ha igen, akkor azok már az ízlésváltozás, stílusváltás, valamint a régi mesterek kihalása miatt egészen más formában, az anyagközlésnél mindig utalni kell arra, hogy a közölt típus mennyire jellemző a temető egészére. Szerencsés esetben visszaemlékezések alapján meg lehet kísérelni a korábbi állapotok rekonstrukcióját is. Meggyőződésem, hogy csak így, a valóban hagyományos, variálódó formák elemzése révén, az invariánsok kiküszöbölésével juthatunk közelebb népi temető-kultúránk valós megismeréséhez s bizonyos eredetkérdések tisztázásához.

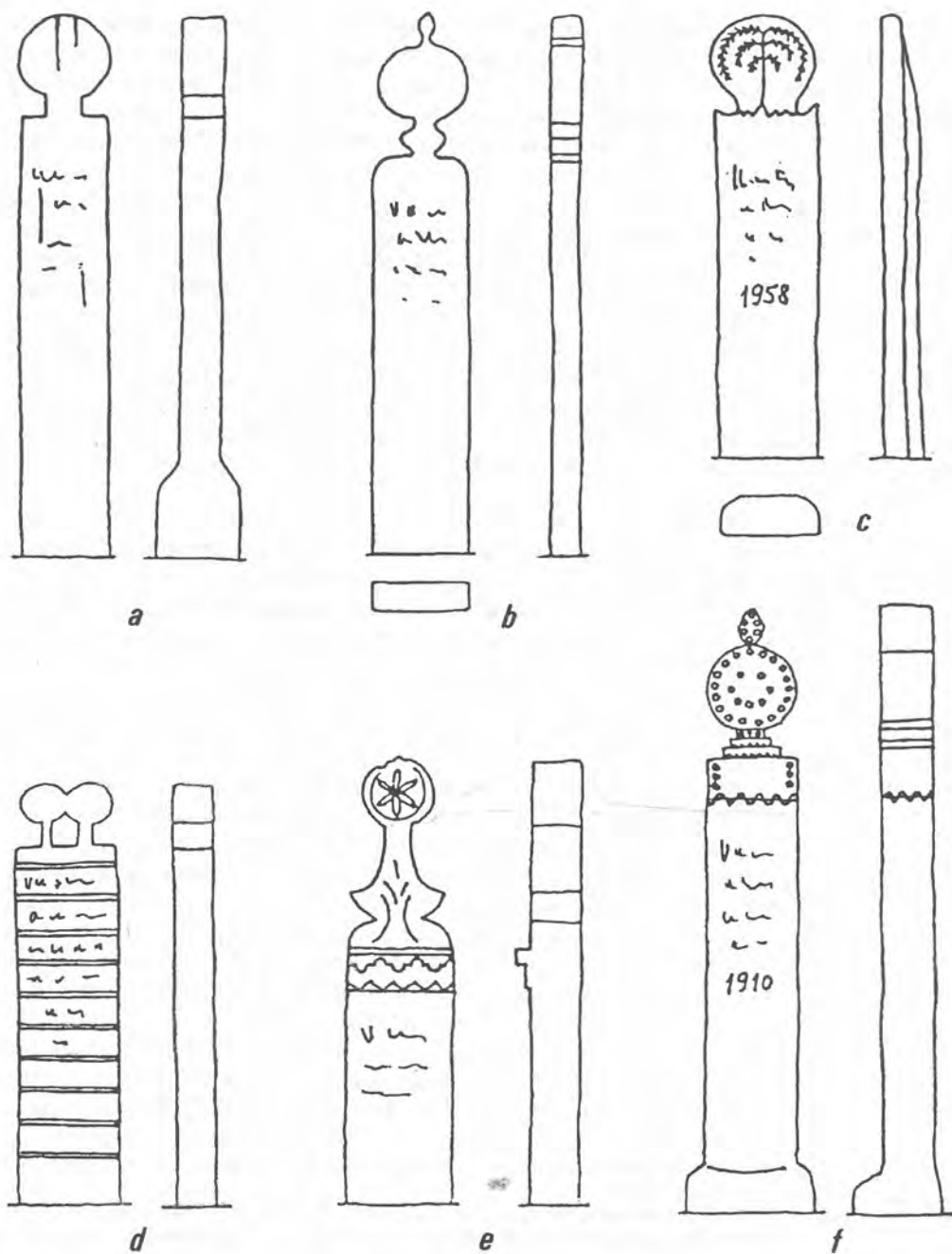
Fejfák

Református temetőink legáltalánosabb sírjeltípusa a fejfa. A Kisalföld fában gazdag vidékein a robusztusabb, monumentálisabb, általában bükkfából készült típusok, másutt a névtáblaszerű, deszkából, csenevész fából, gyakran akácból készült formák terjedtek el. Hangsúlyozni kell, hogy a néprajzi kutatással megismerhető korszakban az egész területre egységesen az egyszerű, díszítetlen, oszlop- vagy táblaszerű fejfák a jellemzők. Díszesebb darabok csak szórványosan fordulnak elő, temetőnként általában egy-egy. A díszített sírjelek esetében bajos egyértelműen megállapítani, hogy invariánsról van-e szó, vagy régebbi fejfafaragók utolsó megmaradt példányaival van-e dolgunk. Elképzelhető, hogy azok a vastag deszkából kifűrészelt antropomorf, ember alakú fejfák, amelyek szórványosan a dunamocsi, martosi, csúzi, udvardi, búcsi, nagysallói református temetőben fordulnak elő, egy régebbi, egykor sokkal általánosabb típus utolsó képviselői (26. ábra). Talán joggal sorolható ebbe típusba a komáromszentpéter-i református temető kettős fejben végződő, teljesen egyedülálló atipikus fejfája (26/d. ábra). Szintén antropomorfnak tekinthetők (és a népművészet új stílusát képviselik) a farnadi temető gazdag díszítésű oszlopos fejfái is (24., 27/a. ábra). Itt a teljesen egységes stílusjegyeket hordozó fejfaállományon belül a motívumokból (tulipán, korona, csillag, konty stb.) a helybeliek egykor a halott nemére és korára is következtetni tudtak. Ma viszont már nem tudnak egyértelműen állást foglalni.¹⁵ A farnadival megegyező stílusúak a nagylóti, damásdi (27/b. ábra) és nagyövedi (27/c-d. ábra) református temető fejfái is. Ezekből azonban mindössze 1-1, illetve 2 példány maradt fenn. E temetőkben egyébként teljesen díszítetlen, oszlopos fejfák találhatók. Egységes képet mutat Nyírágó régi református temetője (28/d-e. ábra). Az ott megfigyelhető két típus a

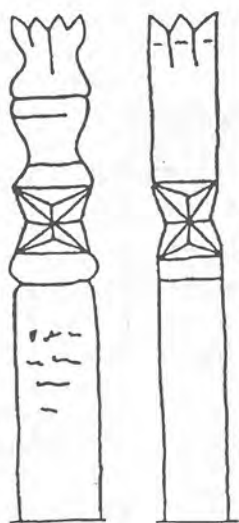
13 Ilyen félrevezető anyagközlésre sikerült rámutatnom a gömői Szilice református temetőjének fejfáival kapcsolatban (LISZKA 1984a.).

14 Gyakran előfordul, hogy a települések szegényebb lakói kemény teak idején fölvetik a temetők fa sírjeleit (pl. Érsek-Újvár és Magyar Vidék, 1938. szeptember 4., 9.). Vö. a 12. számú jegyzettel! A kő síremlékek hasonló jellegű pusztulására is vannak adataink. 1938-ban például arra derült fény Naszvadon, hogy az egyik lakos a temetőből lopott kő síremlékekből készített a házának alapot (Érsekújvár és Vidéke, 1938. március 27., 7.).

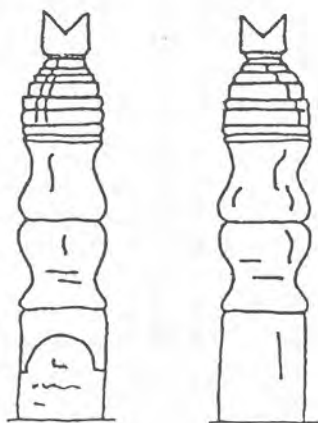
15 LISZKA 1988c.

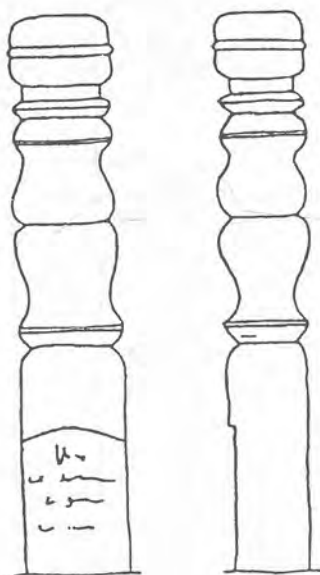
26. ábra. Református fejfák: a) Csúz, b) Dunamocs, c) Martos, d) Komáromszentpéter, e) Nagysalló, f) Udvard

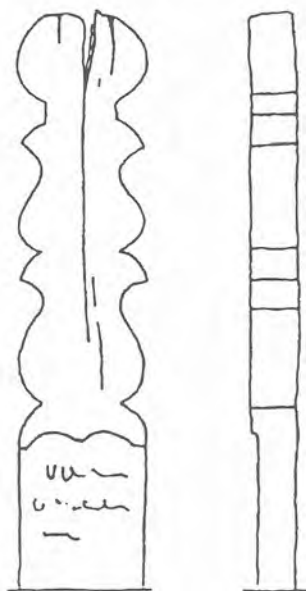
a

b

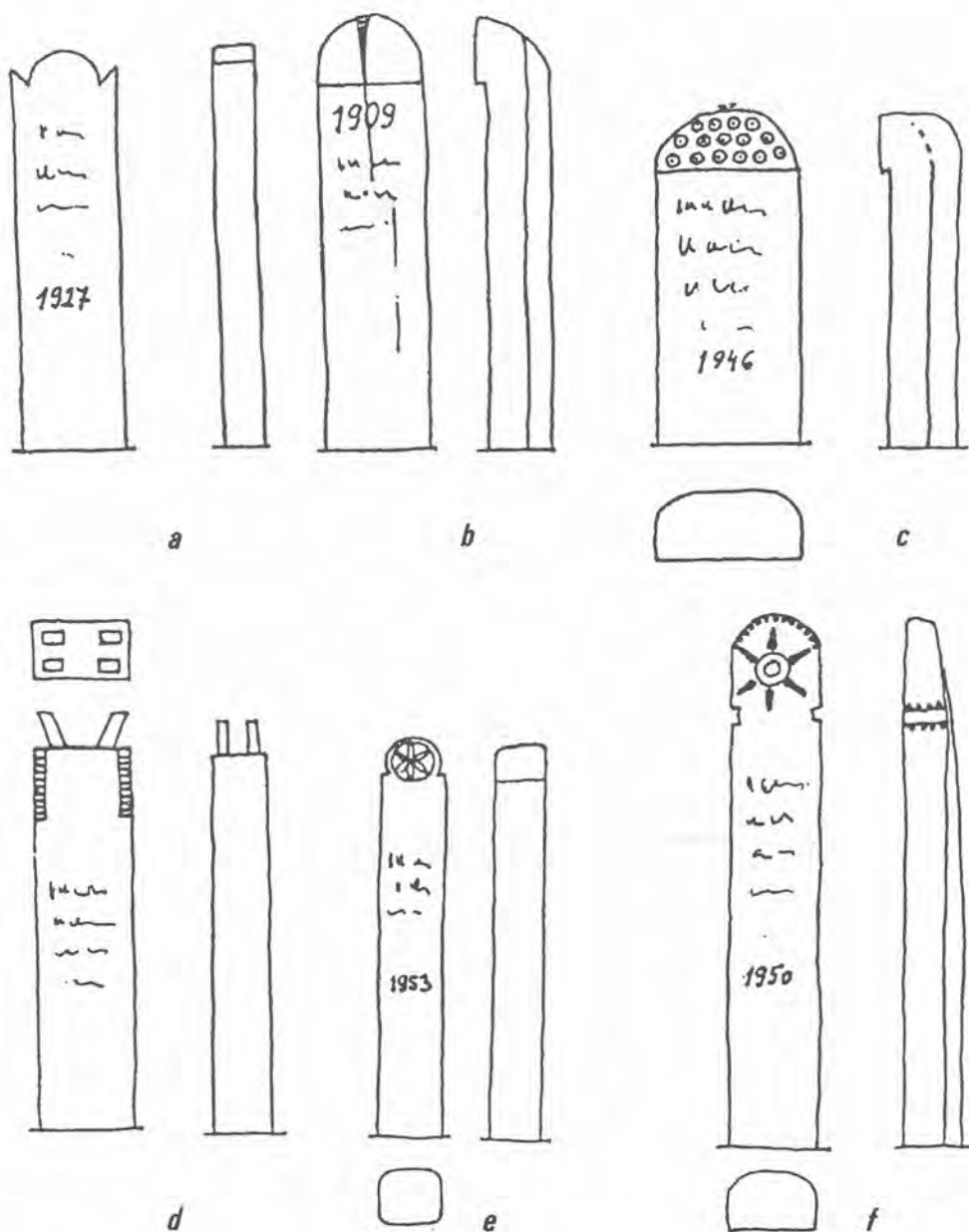

c

d

27. ábra. Református fejfák: a) Farnad, b) Damásd, c-d) Nagyölved

28. ábra. Református fejfák: a) Dunamocs, b) Kisújfalu, c) Kamocsa, d-e) Nyírágó, f) Bátorkeszi

férfi és a női sírokon oszlik meg. Oszlopos, csónak alakú fejfákat a kisújfalusi és kamocsai temetőben találunk (28/b-c. ábra).

A fejfák síkdíszítményei közül uralkodó formának számítanak a rozetta különböző változatai (26/e., 28/e-f. ábra), a szomorufűz (26/c. ábra), valamint egyéb növényi, indás motívumok. A marcelházi református temetőben figyelhető meg az, hogy a felirattal ellentétes oldalra, tehát a fejfa hátlapjára a halott nevének kezdőbetűit vésték fel.¹⁶

Sírkreszttek

A római katolikus (és részben az evangélikus) temetők fából készült sírkresztjei az alapforma következtében sokkal kevesebb variálásra adtak alkalmat, mint a fejfák. Talán ez magyarázza azt, hogy a kutatók eddig sokkal ritkábban foglalkoztak a kreszttekkel, mint a fejfákkal. Pedig gazdag anyag gyűjthető össze belőlük. A legegyszerűbb, teljesen díszítetlen formák a Kisalföld egész területén mindenütt előfordulnak. Ezek egyik változata a kiszélesedő névtáblával ellátott egyszerű típus, amely elsősorban a Vág menti falvak temetőire (pl. Vágtornóc, Pered, Deáki, Vághosszúfalu stb.) jellemző (29/a. ábra). Szintén az egyszerű, díszítetlen alapforma egyik változata az ún. fedeles sírkreszt, amelynek legszebb, feltehetőleg asztalosmester által készített változatait az egységes hangulatú izsai temetőben találjuk (30/a. ábra). Szintén elterjedt forma, de legkiforrottabb változataiban inkább csak a Kisalföld keleti és északi vidékeire jellemző a liliomos vagy háromkaréjos végződésű kreszttek típusa. A legszebb példányokat a nagyövedi római katolikus temetőben találjuk (29/c. ábra). E típus egyik variánsa az a forma, amelynél a kreszt szárát egy kettős piramisszerű igényes díszítménnyel teszik hangsúlyosabbá. Ezt a formát egy hosszú, észak-déli kiterjedésű területen figyelhetjük meg a Nyitra—Zsitva közén, északon a nyelvhatáron is átnyúlva (pl. Komáromszemere). A magyar települések közül Gútán (30/b. ábra), Érsekújvárott, Bajcsón, Perbetén, Kürtön, Udvardon és Zsitvabesenyőn találhatunk ilyen sírjeleket.

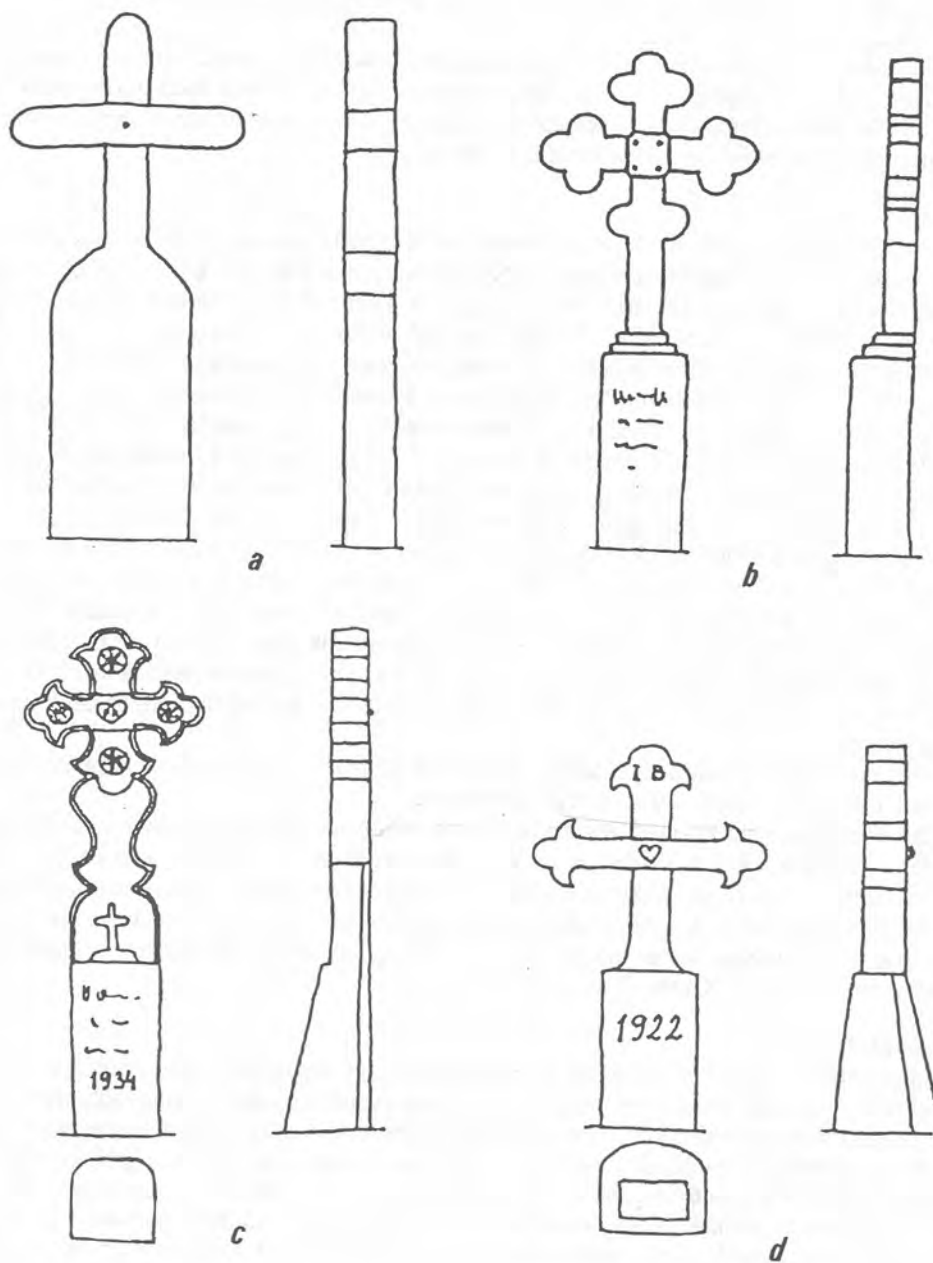
A fa sírkreszttek síkdíszítményei közül elsősorban szintén a rozettát, a kreszt különböző variánsait, a szívet, a szomorúfüzet kell megemlíteni.

A szlovákiai Kisalföld középső részén gyakoriak a falusi kovácsok kezemunkáját dicséző mívés kreszttszegek. Ezek a díszes (korongban, szívben végződő) szögek a kreszt szárát és karjait hivatottak összefogni. Sokszor az elhunyt nevének kezdőbetűit, illetve az elhalálozás esztendejét is rájuk vésték (33. ábra). A kovácsmunkákról szólva megemlíthető, hogy rendkívül szórványosan szép kovácsoltvas sírkreszttek is előfordulnak területünk magyar temetőiben, például Izsán, Udvardon, Kürtön (30/c. ábra).

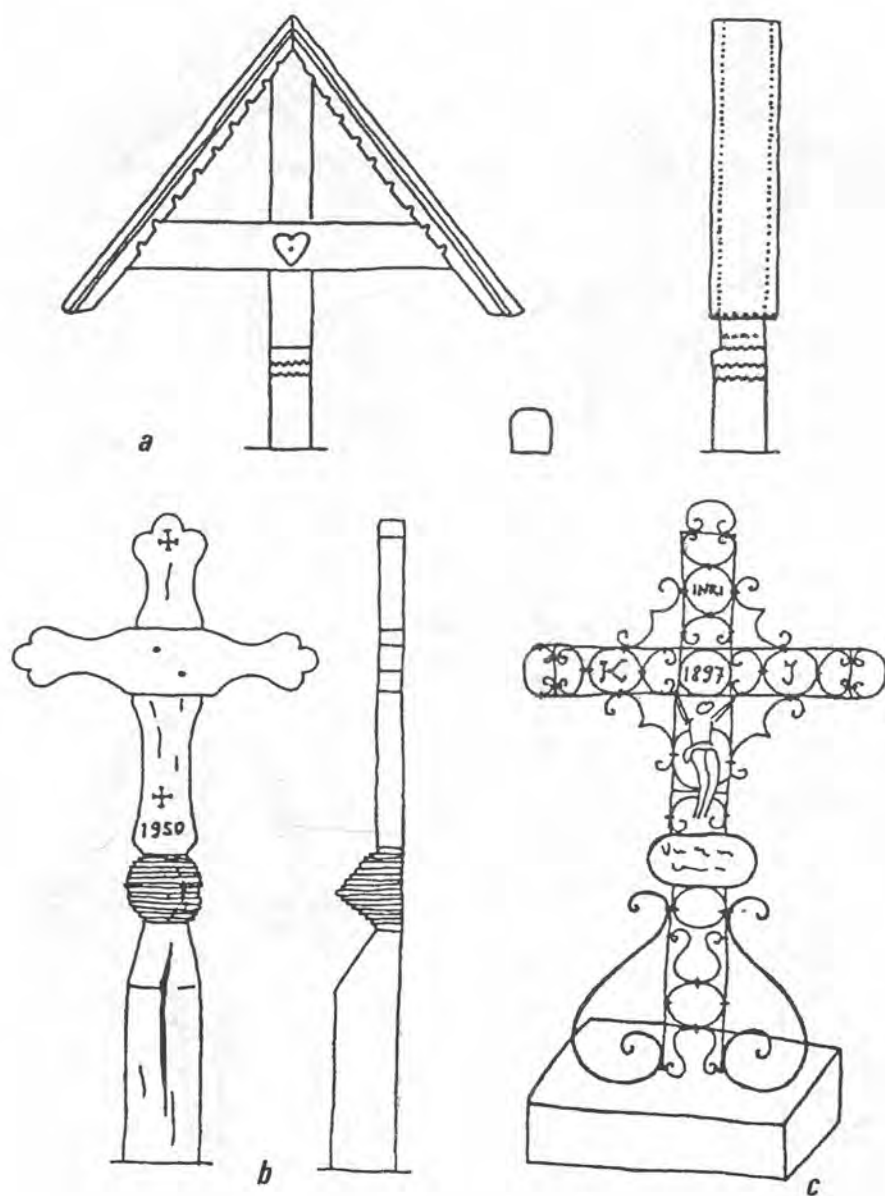
Kő sírmlékek

A homokkőből, mészkőből, ritkábban márványból készült sírmlékek elsősorban a kisvárosi sírkertekben gyakoriak. (Nagyjából századunk húszas éveitől terjedtek el nagyobb számban, főleg a polgárosodásnak erősebben kitett falvak temetőiben a különféle, igénytelen tucattermék-ként előállított műkö sírmlékek.) Falusi temetőkben a század első felében jobbra csak a tehetősebb gazdáknak tellett drágább kő sírmlékre. Kivételt képeznek a Garam mente falvai, ahol a református temetőkben nagy mennyiségben találunk szépen faragott homokkő sírmlékeket (pl. Nyírágó, Szódó, Sáró, Garammikola stb.). Ezekben olykor a fejfákról ismert csillag- és rozettamotívum kőbe vésett változatait figyelhetjük meg.

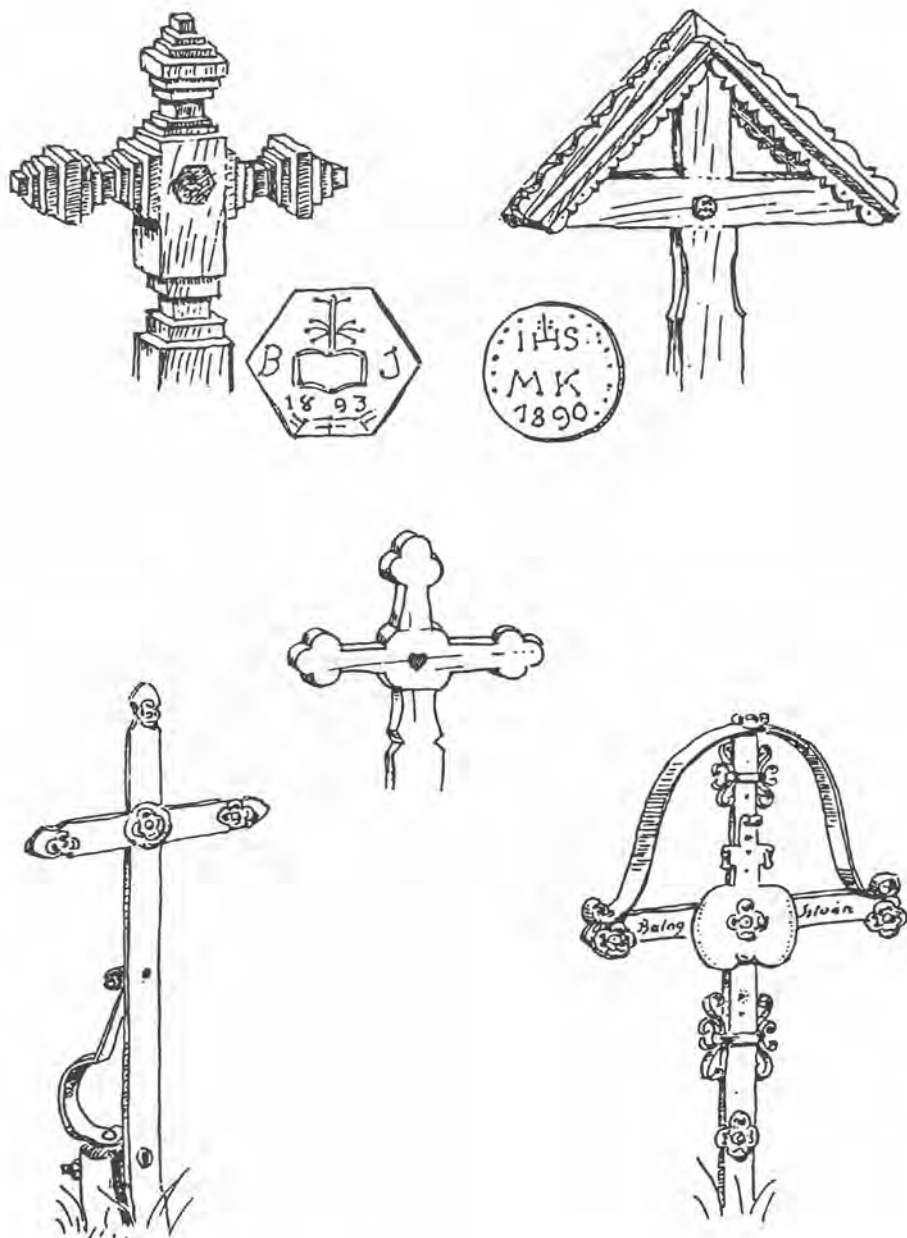
16 Az adat emlékeztet a Török Károly által Hódmezővásárhely környékéről leírt szokásra: „A fejfákra olykor csak a halott nevének kezdőbetűit és a halálozási évet vágják föl; sőt néha még ennyit se, hanem előveszik a billogvasat s ezt sütik rá...” (TÖRÖK 1870., 63.).

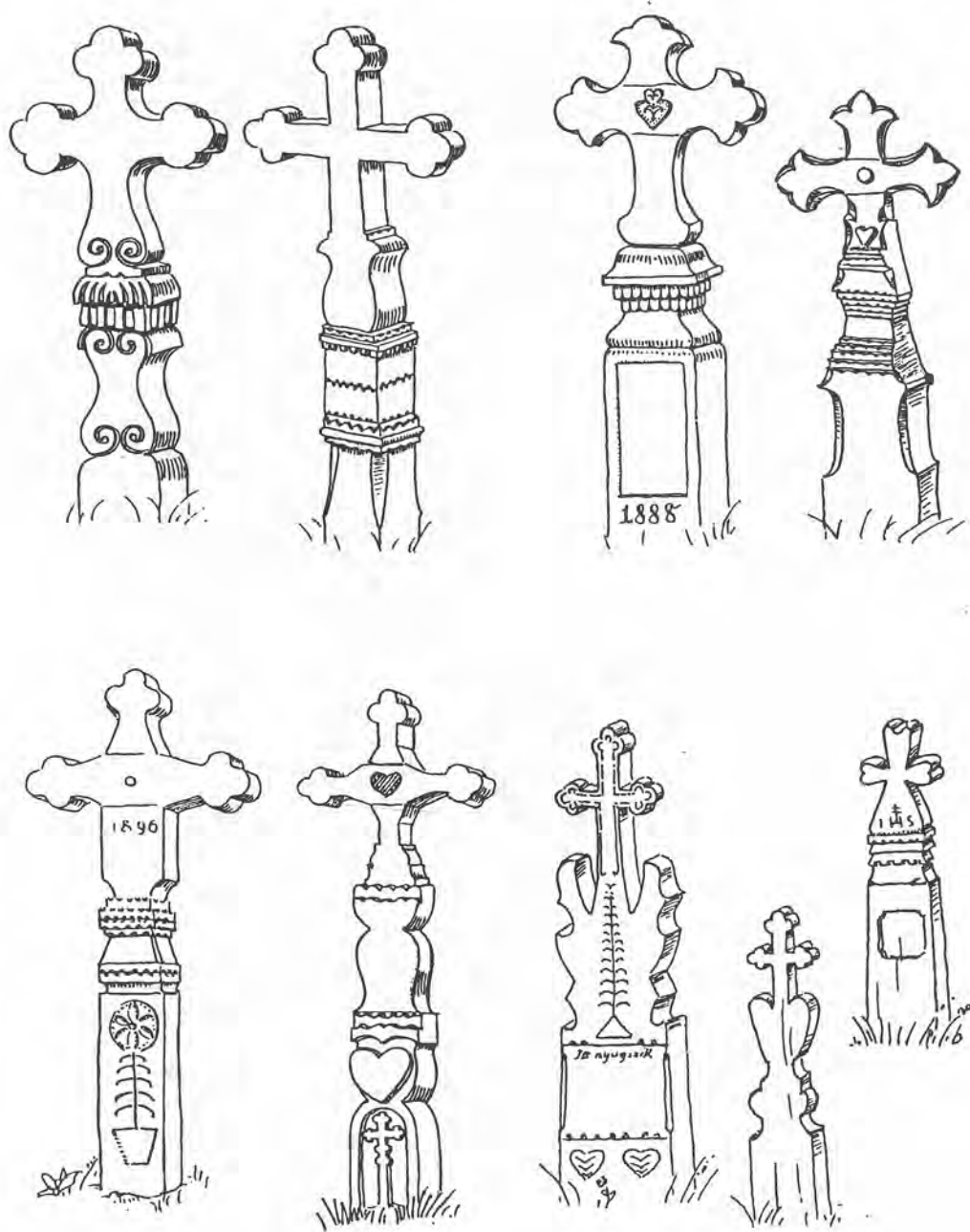
29. ábra. Római katolikus sírkeresztek: a) Vághosszúfalú, b) Muzsla, c) Nagyölvéd, d) Kürt

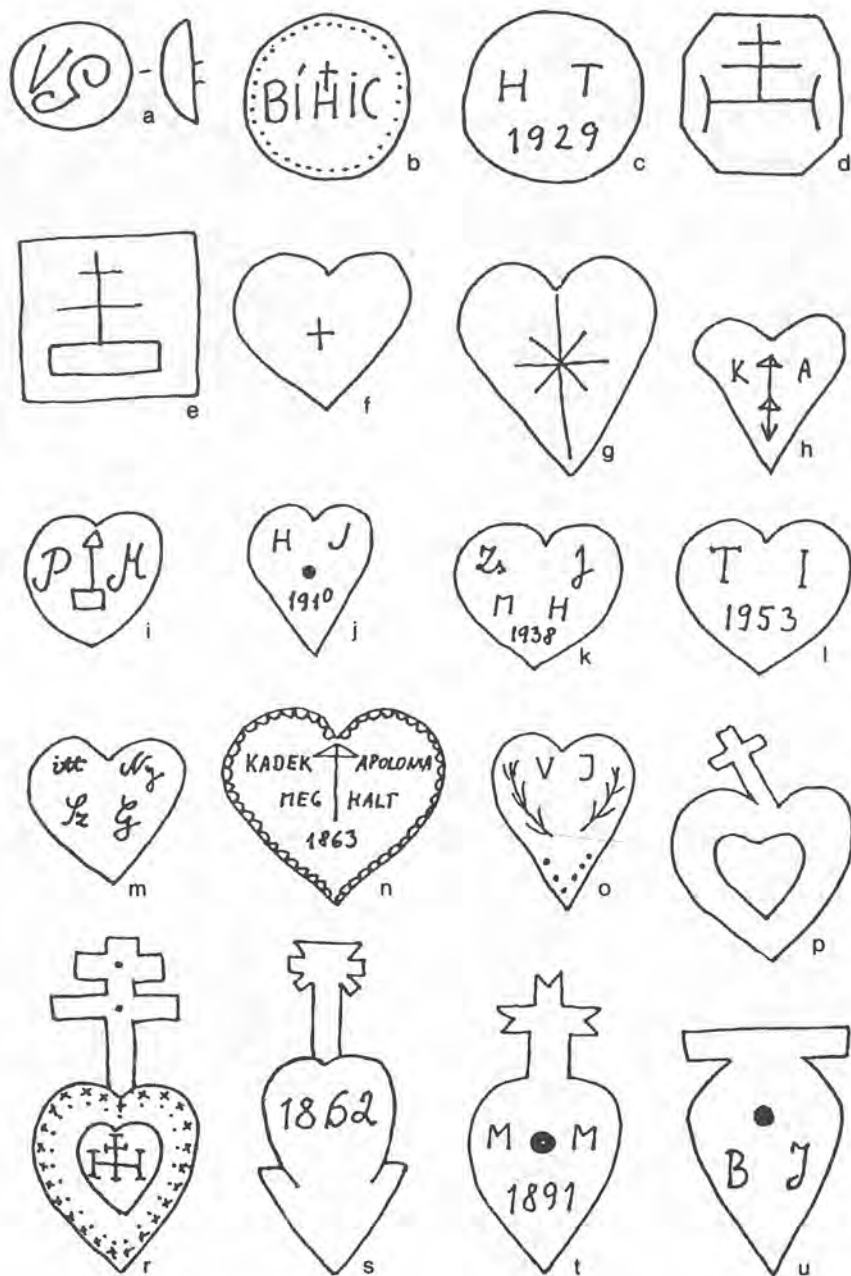
30. ábra. Római katolikus sírkresztek: a) Izsa, b) Gúta, c) Kürt (Thain János rajzai)

31. ábra. Római katolikus sírkeresztek: Naszvad (Thain János rajzai)

32. ábra. Római katolikus sírkeresztek: Érsekújvár? (Thain János rajzai)

33. ábra. Kovácsolt keresztszegek: a) Köbölkút; b, c) Naszvad; d, e, g, i, m) Perbete (Thain János nyomán); f, h, k, n) Ógyalla; j) Nagyölvéd; l, p, s) Kürt; [r) Thain János nyomán]; o, t) Bajcs; u) Ímely.

Végezetül egy különleges, a 18. századtól elterjedt típusról, a szívalakú sírjelekről kell néhány szót ejteni. Szinte minden római katolikus temetőben található egy-egy, általában 18. század végi, 19. század eleji példánya (jegyző, pap, tehetősebb gazda fiatalon elhunyt leányának stb. sírján). Múlt századi református változatára a komáromi temetőben bukkantam. Más, kőből készült sírjeltípusnál is gyakori, de ennél a formánál feltűnően közkedvelt a másodlagos, huszadik századi újrafelhasználás is. A típus legkorábbi, 1739-es datálású darabja a csúzi római katolikus temetőben található, s az Ipoly- és a Garam alsó folyása mentének falvaiban sok, 18. századi, homokkőből készült példánya lelhető fel napjainkban is. Burgyán Miklós kutatásaiból tudjuk, hogy a szívalakú sírjelek első magyarországi fölbukkanása 1730-ra tehető, tehát a Kisalföldet a nyugati irányból terjedő divatnak már az első hulláma elérte.¹⁷

Sírfeliratok

A vizsgált terület egység sírjelein, gyakorlatilag felekezeti megoszlástól függetlenül, a rövid, a személyi adatokra szorító feliratok a jellemzők. (Pl. Itt nyugszik Kovács János, 1898—1956. Béke poraira; vagy: Kovács János, 1898—1956.) Ez a szűkszavúság minden bizonnyal a helyhiánnyal magyarázható, hiszen az egyszerű oszlopos fejfákra vagy fa sírkeresztekre hosszabb szöveg nem férne. Elvértve kő síremlékeken találni hosszabb, bizonyos költőiességet mutató feliratokat. Ilyenek azonban csak szórványosan fordulnak elő. Viszont a farnadi református és az ipolyszalkai római katolikus temető egészére jellemző, hogy a sírjeleken hosszabb, verses sírfeliratok olvashatók. Az alábbiakban ezek közül mutatok be néhányat:

I.

*Eltávozá! Hiubaszált tehát
Az égbe Férjed gyermekid imája
Üres a ház Fölötte beborult
a Fájdalom gyászéjszakája,
Míg nekünk bú Fakad Sírodon
Te boldog vagy ott hol örök tavasz
virul. Ördög Lúdia nyugodjál
csendesén. Nyugodj békével 54
év után
Férjed Gyermekid el nem felejtene
Halmodon s szívükben emléket
emeltek 1905dik év Július 19dik
én száltam le sírom mélyébe
Csendesén pihenek én.*

Wenusz J. Piszke
(Farnad)¹⁸

17 BURGYÁN 1972., 332.

18 LISZKA 1988c., 50—51., további szövegekkel.

2.

*Itt nyugszik
az úrban boldogult
Ifjú
Nímet István
Élt 43 Évet Meghalt
1879 Évben Októ 1én
Oh Úr Isten Kilakozol
Menyben véletlen
Halállal elvetted
Életem deazért békével
Szendergem álmaim
Mert tudom Jézusom
Föl költi poraim*

*Itt nyugszik istenben
boldogult
Nímet András
Édesapjával élt 22 Év
Meghalt 1888 Évben*

.....

(Farnad)

3.

*E sírhalom fedi
Polyák Erzsébet
hűlt tetemét,
ki 1887 jan. 1-én fejezte be életét,
Édes fiát Molnár Károlyt
jó menyét Molnár Rozáliát
is ide várja jó anyja,
Együtt lesz itt mindhármmuk
örök békés nyugalma*

*Molnár Lőrincz
emlékét is e sírkövünk hirdesse,
A jó fiút és hű unokát,
hogy szívrünk nem feledte.
Hősi halált a hazáért
oroszöldön szenvedett.
Nyugodjon a messze földön
két szívrünk úgy szeretett.
szül. 1893. szept. 8. megh. 1917. júni 14.*

Molnár Károly
élt 59 évet megh. 1928. jún. 13.
(Ipolyszalka)

Kiegészítő sírjelek

A vizsgált temetőkben jelentősebb kiegészítő sírjeleket nem találunk. A lábfaállítás szokásának csak nagyon halvány nyomára bukkantam a vágfarkasdi temetőben. A sírhalomra helyezett koszorúk, az elültetett fák, bokrok, virágok azonban szintén kiegészítő sírjelként funkcionálnak. Ugyancsak így értelmezhető az, amikor a római katolikus temetéseken, a sír felhantolása után a sírásó a kapa nyelével kereszt formát nyom a friss halomba (pl. Bart, Köbölkút stb.).

*

Áttekintésünk végére érve megállapítható, hogy a Kisalföld temetőkultúrája, sírjelanyaga lényegében egységes, s ma a temetők egysíkú, uniformizálódott képet mutatnak. Az egyedi, sajátos formák olyannyira szórványosak, hogy ezek alapján aligha lehet a korábbi típusokat pontosan megállapítani. A református temetők fejfáinak esetében úgy tűnik, hogy az alapréteget az egyszerű oszlopos, csónak formájú (pl. Kisújfalu, Kamocsa), valamint a táblás, ember alakú fejfák csoportja (pl. Dunamocs, Udvard stb.) alkotta. Ez utóbbinak továbbfejlődött változatai a farnadi típusú, díszesre faragott sírjelek, továbbá a nyírágói antropomorf jellegű fejfák. A sokkal egységesebb római katolikus fa sírkeresztek körében szintén sikerült néhány táji típust körülhatárolni. Pontosabb elterjedésük, illetve stílusjegyeik részletesebb elemzése azonban még a jövő kutatási feladatai közé tartozik.

Irodalom

ÁG Tibor

1961 Kőműves Kelemen balladájának változata Zobor vidékéről. Irodalmi Szemle 4., 72—73.

ÁG Tibor—SIMA Ferenc

1979 Vétessék ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák. Bratislava.

ALAPI Gyula

1933 A csallóközi halászat története. Komárom

ANDEL, Karol—MARKUŠ, Michal

1971 Ludový transport v strednom Zemplíne. Slovenský národopis 19., 377—412

ANDRÁSFALVY Bertalan

1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 107. Budapest (Különnyomat).

1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethnographia, 89., 231—243.

ANGYAL Réka

1986 Egy kamocsai asszony gyógyító tudománya és hiedelemmondái. In: Néprajzi Füzet. Szerk. Liszka J., Komárom, 17—41.

1987 Nádvagás és a nád fölhasználása Gútán. In: Új Mindenes Gyűjtemény, 6., Bratislava, 105—118.

1988 A gútaiak állattartása a XVIII—XIX. században. In: Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok, XIII., Veszprém, 35—38.

APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ, Zora

1979 Obrad či hra? Fašiangy v okolí Šamorína. In: Masopustní tradice. Lidová kultura a současnost. Zv. 5. Blok. Brno, 62—78.

1987 Fašiangy v slovenskom povodí Dunaja. Minulosť a súčasnosť. In: Folklor és Tradíció IV., Budapest, 163—176.

BAKOS József

1953 Mátyusföldi gyermekjátékok. Budapest.

BALASSA Iván

1973 A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia, 83., 225—242.

1985 Az aratómunkások Magyarországon. 1848—1944. Budapest.

1989 A magyar falvak temetői. Budapest.

BALASSA M. Iván

1990 Az Alsó-Garam menti magyar falvak települése, építkezése és lakásberendezése. Ház és Ember, 6. Szentendre, 5—38.

BALÁZS Éva, H. szerk.

1951 Jobbágylevelek. Budapest.

BALOGH Edgár

1928 A csallóközi ember történelme. In: Csallóközi Múzeum. Szerk. Jankó Z. Bratislava, 55—68.

- BARABÁS Jenő szerk.**
1987 Magyar néprajzi atlasz. I—III. Budapest.
- BARABÁS Jenő—GILYÉN Nándor**
1979 Vezérfonal népi építészettünk kutatásához. Budapest.
1987 Magyar népi építészet. Budapest
- BÁRKÁNY Jenő**
1958 Az Alsó-Ipoly házainak néprajza. Hét 3., 5—9. sz.
- BARTAL Aurél**
1941 A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban. Budapest.
- BARTAL György**
1860 Csallóköz történeti vázlata. Pest.
- BÁTKY Zsigmond**
1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest.
1918 Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához. Földrajzi Közlemények 46., 327—341.
Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez. Föld és Ember 3., 49—65.
1926 Köbölkút. Föld és Ember 6. 122—123.
- BATTÁNÉ Gáspár Jolán—DÁNIEL Csilla—KÁPLÓCZKY Bea**
1988 A gyermek helye és feladatai a kéméndi családban. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J. Új Mindenes Gyűjtemény 7., Bratislava, 102—111.
- BAUSINGER, Hermann**
1966 Zur Kritik der Folklorismuskritik. In: Populus Revisus. Volksleben, 14., Tübingen, 61—72.
- BEDNÁRIK Rudolf**
1949 Ludové náhrobníky na Slovensku. Turč. Sv. Martin.
1950 Systém ľudového transportu. Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 41., 4—16.
1972 Cintoríny na Slovensku. Bratislava.
- BEDŐ Albert**
1885 A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása, I—III., Budapest.
- BEL, Matthias**
1736 Notitia Hungariae novae Historico-Geographica... Tom. II., Viennae.
- BIHARI Anna**
1980 Magyar hiedelemmonda katalógus. Budapest (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6.).
- BLASKOVICS József**
1986 Érsekújvár az oszmán-török hódoltság korában (1663—1685.), I. rész. In: Castrum Novum, 3., Nové Zámky, 85—144.
1989 Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Budapest.
1991 Érsekújvár az oszmán-török hódoltság korában (1663—1685.). III. rész. In: Castrum Novum, 5., Nové Zámky (előkészületben).
- BOROSS Marietta**
1954 Az Országos Néprajzi Múzeum nádvágo-gyűjteménye. Néprajzi Értesítő, 173—193.

- BOROVSKY Samu szerk.**
1904 Pozsony vármegye. Budapest.
1908 Esztergom vármegye. Budapest.
- BOTÍK, Ján**
1984 Sociálne migrácie ako činiteľ fungovania tradícií ľudovej kultúry. Národopisné informácie 2., Bratislava, 110—116.
- BOTKA Tivadar**
1873 Trencsáni Chák Máté és kortársai. Budapest.
- BÖDÖK Zsigmond**
1986 Harmatlegelő. A csillagos ég a néphagyományban. Bratislava.
- BÖSZÖRMÉNYI István**
1988 A Mátyusföld népi építkezésének jellegzetességei. In: Néprajzi Közlések, IV. Bratislava, 41—43., 86—104.
- BÚCSI Lajos**
é. n. Egy évtized Kisújfalu közelmúltjából. 1920—1930. Kézirat
- BUDAY Endre**
1978 A Garam mente népi építésze. Hét, 23., 45—49. sz.
- BURGYÁN Miklós**
1972 Magyarországi szív alakú sírjelek. Ethnographia, 82., 330—344.
- CSÓKÁS Ferenc**
1982 Farsangi tojásszedés Bényben. Egy farsangi népszokás újjáéledése. Honismeret, 1. sz., 47—48.
1988a Párválasztás, esküvő és lakodalom Kéménden. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J. Új Mindenes Gyűjtemény, 7. Bratislava, 112—117.
1988b A nád kitermelése és feldolgozása. In: Néprajzi Közlések, IV., Bratislava, 9—14.
- CSOMA Zsigmond**
1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (18—20. sz.). In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban... Szerk. S. Lackovits E., Veszprém, 133—164.
- CZUCZOR Gergely—FOGARASI János**
1862—1873 A magyar nyelv szótára., I—VI., Pest.
- ČUKAN, Jaroslav—BUMBALOVÁ, Jana**
1988 Fašiangové obchôdzky v dolnom Liptove roku 1986. Zborník SNM—Etnografia, 29., 173—192.
- DÁM László**
1990 Adatok a Garam menti szőlőhegyek népi építkezéséhez. Hát és Ember, 6., Szentendre, 39—48.
- DÁNIELNÉ Matus Erzsébet**
1988 Születés, keresztelő Kéménden. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J. Új Mindenes Gyűjtemény, 7., Bratislava, 94—101.

- DANKÓ Imre**
1986 Árucseré és migráció. In: Árucseré és migráció. A Tokajban 1985. október 28—29-én megrendezett tanácskozás anyaga. Szerk. Szabadfalvi J.—Viga Gy., Miskolc, 11—19.
- DÁVID Mihály**
1988 A halál és temetés. Néprajzi Közlések, IV., Bratislava, 20—22.
- DOBAINÉ Kiss Ilona**
1985 „Hát én immár kit válasszak...”, Párválasztási szokások Kisújfalun. Hét, 30., 32. sz., 10—11.
1988 Az emberélet fordulóihoz fűződő szokások. Párválasztás, lakodalom, keresztező. Néprajzi Közlések, IV., Bratislava, 22—37.
- DÓCZY József**
1830 Európa tekintete jelenvaló Természeti, Mívelési és Kormányi Állapotjában, IX., Bétsben.
- DÖMÖTÖR Tekla**
1964 Naptári ünnepek — népi színjátszás. Budapest.
1972 Magyar népszokások. Budapest
1974 A népszokások költészete. Budapest.
- DUDICH László**
1935 Udvarlás, esküvő és lakodalom az izzasai magyaroknál. Magyar Írás, 9. sz., 52—67.
- DŮŽEK, Stanislav**
1989 Ludové tance vo fašiangových obyčajoch na Slovensku. In: Ludové hudobné a tanečné zvykoslovie. Red. Elschek, O. Bratislava, 158—209.
- FALTANOVÁ, Cubica**
1978 Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. Slovenský národopis 25., 73—82.
- FAZEKAS Mónika**
1985 Lakodalmi kulcsos kalácsok. Nő, 34. sz., 23. o.
- FEHÉRVÁRYNÉ Nagy Magda**
1988 Parasztgazdaság a XX. század első felében. Gútai példa. Budapest.
- FÉL Edit**
1940 A társaságban végzett munkák Martoson. Néprajzi Értesítő, 41., 361—381.
1942 Egy palóc házasság előtti szokásról. Néprajzi Értesítő, 43., 93—140.
1944 A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson. Budapest (Kisalföldi Közlemények II.).
- FÉNYES Elek**
1843² Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja... II. köt. Pest.
1847 Magyarország leírása. Pest.
1851 Magyarország geographiai szótára I—IV., Pest.
- FERKO, Vladimír**
1978 Svetom, moje, svetom... Slovenskí drotári doma i vo svete. Bratislava.
- FILEP Antal**
1970 A kisalföldi lakóház helye népi építkezésünk rendszerében. Ethnographia, 81., 327—349.

- FILEP Antal**
1973 A kislalföldi lakóház morfológiai vizsgálata, IV. A kislalföldi lakóház történeti fejlődése, kapcsolatai a környező és szomszéd népi háztípusokkal. In: *Dissertationes ethnographicae*. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből, I., Budapest, 311—356.
- FÖLDES György**
1932 Kukkónia lelke. Csallóközi történetek. Košice—Kassa.
- FROLEC, Václav**
1966 Vinohradnícke stavby na Slovensku. Uherské Hradiště.
- FROLEC, Václav szerk.**
1979 Masopustní tradice. Brno.
1988 Obřadní obchůzky. Uherské Hradiště.
- GÁGYOR József**
1982 Megy a gyűri vándorútra. Gyermekjátékok és mondókák, I—II., Bratislava.
- GÁL Sándor**
1980 Mesét mondok, valóságot. Bratislava.
- GEDAI Borbála**
1977 Gyerekek kereszt- és becenevei Köbölkúton. Budapest (Magyar Személynévi Adattárak, 13.).
- GEDAI Sándor**
1982 Nádaratás és feldolgozás. Hét, 27., 3. sz., 24. o.
- GEDAI Sándor—KOVÁCS Ferenc**
1972 Köbölkút község története. A keltáktól századunkig. [Köbölkút]
- GELENCSEI József**
1988 Tikverőzés a Móri-árokban. Fejér Megyei Hírlap, XLIV., 37., 7.
- GELLENOVÁ, Katarína**
1988 Chov husí a jeho význam v hospodárení roľníckej rodiny v Tekove. In: *Vlastivedný spravodaj Tekovského múzea v Leviciach*. Levice, 25—28.
- GÖRFÖL Jenő**
1989 Józsa helynevei. Új Mindenes Gyűjtemény, 8., Bratislava, 171—204.
- GRÁFIK Imre**
1976—78 A szállítás és közlekedés kutatása. In: *Dissertationes Ethnographicae*, II., Budapest, 123—151.
- GUDMONOVÁ, Helena**
1982 Bešeňov-i (zsitvabesenyői) népviselet. In: *Castrum Novum*, 1., Nové Zámky, 86—98.
- GUDMONNÉ Fülöp Ilona**
1986 Bešeňovi [zsitvabesenyői] lakodalmi szokások. In: *Castrum Novum*, 3., Nové Zámky, 190—211.
1990 Húsvéti szokások Zsitvabesenyőn. In: *Castrum Novum*, 4., Nové Zámky, 130—133.
- GUNDA Béla**
1940 Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti megyarsággal. Földrajzi Zsebkönyv. Budapest, 170—174.
1955 Ludový transport v Žakarovciach. Slovenský národopis, 3., 150—212.
1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen.

GUNDA Béla

1972 Gemeindebacköfen bei den Ungarn. In: Festschrift für Robert Wildhaber, 216—223., 758.

1975 Ősi gyűjtőgető tevékenység a mocsárvilágban. In: Hajdúsági Múzeum Évkönyve, II., Hajdúböszörmény, 169—178.

1978 Ludový transport v Gemeri. In: Gemer. Národopisné štúdie, 3., Rimavská Sobota, 133—176.

GUNDA Béla—KROMPACHER Bertalan—SZENDREY Ákos

1939 Bátky Zsigmond irodalmi munkássága. Néprajzi Értesítő 40., 363—374.

GYÖRFFY István

1941² Teherhordás, közlekedés, jármű. In: A magyarság néprajza, II., Budapest, 203—225.

GYURKOVICS György

1839 Kőbölküti tóról, rajta létezett úszó szigetekről és annak lecsapoltatásáról. Tudományos Gyűjtemény, XI., 40—49.

HANUSZ János

1893 Úszó szigetek. Földrajzi Közlemények, 21, 189—195.

GYÜRE Lajos

1959 Kisgyarmati lakodalom. Irodalmi Szemle, 2., 88—93.

HANULIAK, Milan

1987 Využitie národopisných paralel pri rekonštrukcii stavebných techník objektov dedinskej usadlosti v stredoveku. In: Archaeologia historica, 12., 171—181.

HANULIAK, Milan—ZÁBOJNÍK, Jozef

1981 Dva stredoveké objekty na výskume v Chľabe. Študijné zvesti AÚ SAV, 19., Nitra, 55—63.

HEMERKA Olga

1976 Népszokások, hagyományok, hiedelmek. In: Néprajzi Közlések, II., Bratislava, 171—189.

1982 Eredeti magyar népi táncok és szokások. Bratislava.

HIDEGHÉTHY Jolán

1952 Kéméndi lakodalom. In: Népnaptár, 119—123.

HOFER Tamás

1957 „Csúsztató” Nógrádból. Néprajzi Értesítő, 291—294.

1959 A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez. In: Műveltség és Hagyomány, I—II., Debrecen, 331—349.

HOPPÁL Mihály—NOVÁK László szerk.

1982 Halottkultusz. Budapest (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 10.).

HORVÁTH, Pavel

1963 Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici, 18. storočia. Bratislava.

HORVÁTHOVÁ, Emília

1964 Cigáni na Slovensku. Bratislava.

1975 Zvykoslovie a poverý. In: Slovensko. Ľud, II., Bratislava, 985—1030.

1986 Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava.

HROZIENČIK, Jozef

1981 Turčianskí olejkári a šafraníci. Bratislava

- HUNFALVI János—ROHBOCK Lajos
1863 Magyarország és Erdély eredeti képekben, I—III., Darmstadt.
- HUSKA, Miroslav A.
1955 Slovenské pltnické zvykoslovie a folklór. Slovenský národopis, 3., 316—352.
1972 Slovenskí pltníci. Život, práca a kultúra slovenských pltníkov. Martin.
- IPOLYI Arnold
1858 Csallóközi úti-képek. Vasárnapi Újság, 1—11. sz.
- JERŠOVÁ, Mária
1947 Kde bola „Matúšova zem“? Historický Sborník, 405—407.
- JUGA, Velimir
1913 A magyar szent korona országában élő szerbek. Budapest.
- KAHOUNOVÁ, Ema
1969 Ľudové vinohradnícke stavby a lisy. Bratislava.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, Ema
1984 Tradičné formy zeleninárstva na Slovensku. In: Zborník SNM — Etnografia, 25., 19—70.
- KALAVSKÁ, Viera
1975 Pamiatky ľudového staviteľstva v okrese Nové Zámky. Pamiatky a príroda, 3., 35—38.
- KÁLMÁN Béla
1943 A Nyitra—Zsitva vidék földje és népe. In: A magyar lélek szolgálatában. Szerk. Vas K., Budapest, 36—46.
- KÁPLÓCZKY Bea
1985 A gyermek helye és feladatai a kéméndi családban. In: Iródia, 8. Szerk. Hodossy Gy., Nové Zámky, 9—12.
- KAPRINAY László
1942 Népszokások falumból, Magyarszögyénből. In: Nagy magyar értékeink védelmében és szolgálatában. Szerk. Bakos J., Érsekújvár, 74—76.
- KARCSAY [Csaplár Benedek]
1851 Népismeri adalékok (Csallóközi, különösen Duna-Szerdahely-táji népszokások). Új Magyar Múzeum, 2., 495—503.
- KARVÁSZ Kamilla
1942 Udvardi habonák. In: Nagy magyar értékeink védelmében és szolgálatában. Szerk. Bakos J., Érsekújvár, 86—87.
- KAZIMÍR, Štefan
1986 Pestovanie viniča a produkcia vína na Slovensku v minulosti. Bratislava.
- KECSKÉS László
1979 Komáromi mesterségek. Bratislava.
- KESSLER [Balogh] Edgár
1926 Magyar kincsek birodalmában. A Mi Lapunk, 154—155.
- KESZELI Ferenc
1984 Ha a dörét járják. Hét, 29., 6. sz., 12—13.
1990 Szóhancúr. Bratislava.
- KHÍN Antal
1932 Csallóközi legényavatás. Ethnographia, 43., 19—24.
1934 Az aranyászat. Egy letűnt ősfoglalkozás a Csallóközben. Magyar Írás, 3., 6. sz., 105—109.

KHÍN Antal

1935 A farsangi dörék. Adalék Csallóköz néprajzához. Magyar Figyelő, 1. sz., 91—94.

KISS Árpád

1989 A mocsár haszna. Köbölkúton ezentúl devizáért aratják a nádat. Vasárnapi Új Szó, július 14., 7.

KISS József

1981 Dőrejárás. Hét, 26., 18. sz., 7.

KNIEZSA István

1941 Adalékok a magyar—szlovák nyelvhatár történetéhez. Budapest.

KOCSIS Aranka

1988 Endogám házassági szokások a kéméndi anyakönyvek szerint. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J. Új Minde-nes Gyűjtemény, 7., Bratislava, 34—39.

1991 Beispiele aus Csallóköz zur Frage der geteilten Siedlungen. Néprajzi Értesítő, 71—73., 135—141.

KOMOROVSKÝ, Ján

1957 Kráľ Matej Korvín v ľudovej prozaickej slovesnosti. Bratislava.

KORABINSKY János Mátyás

1786 Geographisch Historisches und Produkten-Lexicon von Ungarn... Pressburg.

KÓSA László

1981 Gyermekcsere és nyelvtanulás. In: A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai, 1., Budapest—Békéscsaba, 142—148.

1982 A Csallóköz. Élet és Tudomány, 166—169, 214—217.

1987 Kinderaustausch und Spracherlernen in Ungarn. Hungarian Studies, 3/1—2, Budapest, 85—93.

1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880—1920). Debrecen.

KÓSA László—FILEP Antal

1965 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest,

KOVÁCS Ágnes—BENEDEK Katalin

1990² A rátótiádák típusmutatója. Budapest (Magyar népmesekatalógus 6.).

KOVÁCS Ferenc

1982 „Káka tövén költ a ruca...” A „Párizsi mocsár” múltja, jelene és jövője. Vasárnapi Új Szó, április 2., 9.

KOVÁCS László, K.

1948 A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás. Klny. a Magyar Népkutatás kézikönyvéből. Budapest.

KOVAČEVIČOVÁ, Soňa

1989 Bývalé nemecké vidiecke sídla na Slovensku, ich história a kultúra. Bratislava (Národopisné informácie, 2.).

KOVAČEVIČOVÁ, Soňa szerk.

1990 Etnografický atlas Slovenska. Bratislava.

KOVALCSIK Katalin

1985 Szlovákiai oláh cigány népdalok. Budapest.

KRISTÓ Gyula

1973 Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest.

KROPILÁK, Miroslav szerk.

1977—78 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, I—III., Bratislava.

KRUPA András

1970 Negyedi káposztatermesztők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. Békési Élet, 5., 61—77.

KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre

1853 Magyarország és Erdély képekben, I—II., Pest.

KUNT Ernő

1983 Temetők népművészete. Budapest.

1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest.

LÁSZLÓ Endre, N.

1988 A Duna aranya. Aranymosás a Csallóközben. Bratislava.

LÁSZLÓ Gábor

1915 Tözezlápok és előfordulásuk Magyarországon. Budapest

LEŠČÁK, Milan—SIROVÁTKA, Oldřich

1982 Folklor a folkloristika. O ľudovej slovesnosti. Bratislava.

LISZKA József

1978 Fejfák. Hét, 23., 24. sz., 15.

1980 „Itt vagyon az ő emléke megörökítve”. 1—5. Hét, 25., 47—51. sz., 22.

1983a „Itt vagyon az ő emléke megörökítve”. Barangolás szlovákiai magyar falvak temetőiben. Élet és Tudomány, 664—665.

1983b „Anyám beszíte”. Adalék az Ipoly-mente néphitéhez. Hét, 28., 11. sz., 14—15.

1983c Výsledky záchranného výskumu v Sikeničke. In: Castrum Novum, 2., Nové Zámky, 37—45.

1983d Népi építkezés a kisújfalusi szőlőhegyen. In: Castrum Novum, 2., Nové Zámky, 197—213.

1984a „Egy adat, nem adat”. Adalék a néprajzi kutatás módszertanához. Hét, 29., 49. sz., 10—11.

1984b A lyukpincétől a prэшázig. A kisújfalusi szőlőhegy népi építményei. Élet és Tudomány, 41. sz.

1985a A Kisalföld vándorai. Hét, 30., 2. sz., 10—11.

1985b A kakasütés szokása az érsekújvári csizmadiák körében. Múzeumi Kurír, 49., 11—12.

1985c Újabb régészeti adatok Érsekújvár környékének kora középkori településtörténetéhez. Új Mindenes Gyűjtemény, 4., Bratislava, 7—36.

1986a „Csúszó” Szógyénből. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 24., 162—163.

1986b Adalékok egy kisalföld-peremi község gazdálkodási rendszeréhez. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák L.—Selmeci L. Nagykovács, 631—648.

1986c Elfelejtett mesterségek. A zsákmányoló gazdálkodás emlékei a köbölkúti mocsárban. Hét, 31., 27. sz., 10—11.

1986d Adalékok az emberlethez kapcsolódó szokások ismeretéhez Alistálon. Spravidaj múzea — Múzeumi Híradó, 10., Dunajská Streda, 56—63.

1986e Magyar Mátyás-mondák Szlovákiából. Múzeumi Kurír, 52., 50—54.

1987a Ágasfa és csúszó. Hét, 32., 30. sz., 24.

1987b Egy népszokás múltja és jelene. Farsangi maskarázás Helembán. In: Folklor és Tradíció, IV., Budapest, 96—102.

LISZKA József

- 1987c „Ördögök innepe”. Farsangi maskarázás Helembán. *Élet és Tudomány*, 278—279.
- 1988a A kurtaszoknyás hatfalu mint néprajzi csoport és helye népi kultúránk rendszerében. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J. Új Mindenes Gyűjtemény, 7., Bratislava, 13—33.
- 1988b Halál és temetés Kéménden. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J. Új Mindenes Gyűjtemény, 7., Bratislava, 118—125.
- 1988c Farnadi sírjelek. *Néprajzi Közlések*, IV., Bratislava, 44—59.
- 1988d Warenaustausch und Wanderhändler in dem slowakischen Teil der Kleinen Tiefebene. In: *Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum*. Hrsg. von Lukács L., Székesfehérvár, 64—68.
- 1988e A Páris-patak völgye magyar falvainak főbb női teherhordó eszközei és módjai. *Komárom Megyei Néprajzi Füzetek*, 3., Tatabánya, 61—73.
- 1988f Útkereső néprajztudomány. Gondolatok Szilágyi Miklós könyve kapcsán. *Irodalmi Szemle*, 31., 80—82.
- 1988g A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája (a 19. század elejétől 1986 végéig). Bratislava.
- 1989a Az emberi erővel végzett teherhordás eszközei és módjai a Páris-patak völgyében. *Új Mindenes Gyűjtemény*, 8., Bratislava, 129—154.
- 1989b Geräte und Methoden der Güterbeförderung mit menschlicher Kraft im Tal des Páris-Baches. In: *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. Hrsg. von B. Gunda—L. Lukács—A. Paládi-Kovács, Székesfehérvár, 237—244.
- 1990a Mátyás király alakja a csallóközi néphagyományban. *Hét*, 35., 17. sz., 11.
- 1990b A szőlőhegyek védelmezője: Szent Orbán. *Hét*, 35., 21. sz., 4.
- 1990c A lidérc. *Hét*, 35., 22. sz., 14—15.
- 1990d Egy fékező eljárásról: a csúszó. *Hírharang*, 1., 2—3. sz., 17—20.
- 1990e Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén. *Limes (Tatabánya)*, 1. sz., 71—85.
- 1990f Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar—szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretéhez. *Regio*, 1. évf., 3. sz., 220—230.
- 1990g Farsang végi maszkos alakoskodó felvonulások a Kisalföld északi felén. In: *Új Mindenes Gyűjtemény*, 9., Bratislava, 105—126.
- 1990h A kakasütés szokása az érsekújvári csizmadiák körében. *Hét*, 35., 49. sz., 5.
- 1990i Útkereső néprajztudomány. Gondolatok Ingeborg Weber-Kellermann könyve kapcsán. *Irodalmi Szemle*, 33., 332—334.
- 1990j Magyar néprajzi kutatás Szlovákiában (1918—1938.). Bratislava.
- 1990k Mesélő helyneveinkről. *Hét*, 35., 48. sz., 11.

LUKÁCS László

- 1978a Az emberi erővel végzett teherhordás módjai és eszközei Mátraderecsken. In: *Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok*. Szerk. Bakó F., Eger, 53—60.
- 1978b Népi építkezés a Velencei-hegység szőlőiben. *Alba Regia*, 16., Székesfehérvár, 299—343.

LUKÁCS László

1981 Kakasütés az északkelet-dunántúli szlovákoknál. In: A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia Előadásai. Szerk. Eperjessy J.—Krupa A., Budapest—Békéscsaba, 605—610.

1984 Kakasütés a Dunántúlon. Alba Regia, 21., Székesfehérvár, 209—220.

1986 Farsangi alakoskodó népszokások. Fejér Megyei Hírlap, XLII., 27., 6.

1990 Volkstümliche Faschingsbräuche im Komitat Fejér. Alba Regia, 24., Székesfehérvár, 83—91.

LUZSICZA Lajos

1989 Ifjúságom, Érsekújvár! Budapest.

MACHNIK Andor

1935 Csallóköz. Tanulmány a honismeret, az agrár- és a szociálpolitika köréből. Komárom.

MÁJER István

1861 Kürthön hogyan tanítják a honismét s Kürth ismertetése. In: István bácsi Naptára. Pesten, 75—90.

MAKKAI László

1947 A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok, 109—135.

MARCELL Béla

1968 Mondák hajdani Aranykertje. Hét, 13., 42. sz., 14.

1975 Csallóközi farsang. Irodalmi Szemle, 18., 726—731.

1983 A Csallóköz lakói: Medve. Spravodaj múzea — Múzeumi Híradó, VII/2., Dunajská Streda, 4—10.

MARTIN György—TAKÁCS András

1981 Mátyusföldi népi táncok. Bratislava.

MELICH János

1900 Tabán. Magyar Nyelvőr, 29., 423—424.

MELICHERČÍK, Andrej

1945 Teória národopisu. Lipt. Sv. Mikuláš.

MENCL, Václav

1980 Lidová architektura v Československu. Praha.

MÉRY Margit

1988 Az Alsó-Garam mente népviselete. In: „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Szerk. Liszka J., Új Mindenes Gyűjtemény, 7., Bratislava, 40—70.

MÉRYOVÁ, Margita

1990 O tradícii výmeny detí ako spôsobu osvojovania si jazyka iných etník. Slovenský národopis, 38, 574—580.

MJARTAN, Ján

1960 Novšie príspevky k výskumu juhoslovenského domu. Slovenský národopis, 8., 400—429.

1963 Posledné sochové domy na južnom Slovensku. In: Eudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku. Red. Mjartan J., Bratislava, 89—140.

MOHL Adolf

1915 Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest.

- MOLNÁR János—KOSSÁNYI István
1966 Csallóközi képek. Mit beszél a Csallóköz Mátyás királyról. Hét, 11., 10. sz., 10—11.
- MÓRICZ Zsigmond
é.n. Esztergom vármegye népe. In: Esztergom vármegye. Szerk. Borovszky S., Budapest, 76—87.
- MÓRO CZ Károly
1972 Tőkehúzás. Farsangi népszokások Vágfarkasdon. Irodalmi Szemle, 15., 361—367.
1979 Kodály Zoltán nyomában. Bratislava.
- MOSER, Hans
1964 Der Folklorismus als Forschungsproblem der Volkskunde. Hessische Blätter für Volkskunde, 55., 9—57.
- NAGYMAJTÉNYI Jenő
1943 Szőgyén. Bölcsészdoktori értekezés. Esztergom.
- NĚMCOVÁ, Božena
1929 Putování po Slovensku, I., Praha.
- NÉMETH Márta
1983 A madi bicska. Hét, 28., 23. sz., 22.
- NÉMETH Lajos
1896 Egyházi vizsgálat Esztergomvármegyében 1701-ben. Magyar Sion, 34., 573—596.
- NOVÁK József Lajos
1913 Adatok Bény község néprajzához. Néprajzi Értesítő, 14., 32—67.
- NOVÁK László
1978 A Duna—Tisza köze temetőinek néprajza. Cumania, V., Kecskemét, 219—305.
1980 Fejfák a Duna—Tisza közén. Nagykőrös.
1986 Mezővárosi migráció és árucseré. In: Migráció és árucseré. Szerk. Szabadványi J.—Viga Gy., Miskolc, 71—87.
- NYITRAI Dezső
1976 Régi és új lakodalmi szokások Dunaradványon. Néprajzi Közlések, II., Bratislava, 100—142.
- ORTUTAY Gyula
1956 Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez. Ethnographia, 67., 91—98.
- OZOGÁNY Ernő
1989 Dőrejárás. Hét, 34., 6. sz.
- OZOGÁNY Ernő—LACZA Tihamér
1977 Farsang. Hét, 22., 6. sz., 4
- OZSVALD Árpád
1959 A madi bicska és a sás. Hét, 4., 5. sz., 6.
- PADÁNYI-GULYÁS Jenő
1942 A népépítéssel jelentősége. Adalékok a Felső Dunántúli és Csallóköz népépítészetének megismeréséhez. Budapest (A Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai, V. köt., 8. füzet).
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1973 Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. Ethnographia, 84., 511—526.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1976 Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedésének tanulságai. In: *Agria*, 16., Eger, 177—204.

1981a Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, 92., 307—333.

1981b Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. In: *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*. Szerk. Botik, J.—Méry M., Bratislava, 63—72.

1982 A Barkóság és népe. Miskolc.

1984 Hagyományos közlekedés és szállítás. In: *Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben*. Szerk. Szabadfalvi J.—Viga Gy., Miskolc, 141—169.

PÁLOS Ede

1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő*, 12., 150—173.

PANČUCHOVÁ, Eva

1981 „Výška” v oblasti Myjavskej pahorkatiny. In: *Lidová stavební kultura*. Brno, 123—130.

PANYIK Ernő

1989 Tyúkverőzés. Farsangi népszokás felelevenítése. *Hét*, 34., 6. sz.

PÁPAY Samu

1904 Pozsony vármegye népe. In: *Pozsony vármegye*. Szerk. Borovszky S., Budapest, 229—249.

PÁRÁK Endre

1987 Lakodalmi népszokások. *Hét*, 32., 10. sz.

PARÍKOVÁ, Magdaléna

1979 Transport ľudskou silou. *Slovenský národopis*, 27., 449—473.

PECHÁNY Adolf

1888 Kalauz a Vág völgyében. Budapest.

[PÉCZELI József]

1790 Magyar Országnak négy nagyobb Folyó-Vizei. *Mindenes Gyűjtemény*, 156—167., 182—191., 209—219., 236—245., 253—258.

PELKÓ Péter

1864 Eredeti magyar közmondások és szólások. Rozsnyó.

PESOVÁR Ferenc

1983 Farsangi tikverőzés Mohán. In: *A juhait kereső pásztor*. Székesfehérvár, 33—34.

PESTY Frigyes

1984 Hont vármegye és kiegészítések. Szentendre.

PODOLÁK, Ján

1957 Etnografické oblasti na území Slovenska ako podklad k monografiám o ľudovom staviteľstve. *Slovenský národopis*, 5., 529—534.

POPELKA, Pavel

1988 K typologii masopustních obchůzek na východní Moravě. In: *Obřadní obchůzky*. Uherské Hradiště, 109—124.

PRINZ Gyula

1914 Magyarország földrajza. Budapest.

- PROCHÁZKOVÁ, Mária**
1986 Vozenie klátu v obci Nitriansky Hrádok — Tuskóhúzás Nitriansky Hrádokban.
In: *Castrum Novum*, 3., Nové Zámky, 173—183.
- PÜSPÖKI NAGY Péter**
1989 A Csallóköz neveiről. Győr.
- QUITTNER János—SEBŐK Géza**
1979 Dél-szlovákiai magyar lakta falvak hagyományos táncai. Bratislava.
- RÁDULY János**
1979 Elindultam hosszú útra. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadái.
Bukarest.
- RÉSELY**
1857 Csallóköz ismertetése. In: István bácsi Naptára. Pesten, 145—151.
- RÉSŐ ENSEL Sándor**
1866 Magyarországi népszokások. Pest.
- RYCHLÍK, Jan**
1988 Přeměna fašangových obchůzek v záhorských obcích a divadlo. In: *Zborník SNM — Etnografia*, 29., 200—207.
- RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna**
1988 Zmeny vo fašangovej obchôdzke v prvej polovici 80. rokov 20. storočia v obci Borský Mikuláš a Borský Peter. In: *Zborník SNM — Etnografia*, 29., 193—199.
- SÁNDOR István**
1953 Néprajzi muzeológiánk kezdetei. *Ethnographia*, 64., 322—344.
- SAS Andor**
1973 A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig, 1818—1848.
Bratislava.
- SEDLÁKOVÁ, Viera**
1985 Fašiangové zvyky v Turci. *Národopisné informácie*, 1., Bratislava, 130—133.
- SLIVKA, Martin**
1990 Ľudové masky. Bratislava.
- SOCHÁŇ, Pavel**
1929 Pltníctvo na Váhu. *Prúdy*, 13., 238—246., 289—302., 448—458., 501—511.
- STANISLAV, Ján**
é.n. Slovenský juh v stredoveku, I—II., Turč. Sv. Martin.
- STANO, Pavol**
1969 Ľudové kamenárstvo v Brhlavciach. *Slovenský národopis*, 17., 285—307.
- ŠŤASTNÁ, Ida**
1976 Múzeum ľudovej architektúry a bývania. Komárno.
1981 A martosi falumúzeum. *Hét*, 26., 20. sz., 24.
- SÜVEGH VERONIKA**
1982 A magyar rászedett ördög-mesék típusai. Budapest (*Magyar Népmesekatalógus*, 5.).
- SZABÓ István—SZABÓ László**
1977 Az Ipoly-völgy népi társadalma. In: *Börzsöny néprajza*. Szerk. Ikvai N., Szentendre, 443—486.
- SZABÓ József**
1865 Visszaemlékezés Szőlgyénre. *Magyar Sion*, 3., 334—359., 414—425.

- SZABÓ László**
1986 A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban (1900—1974.), Debrecen.
- SZALAY Emőke—UJVÁRY Zoltán**
1982 Két fazekas falu Gömörben. Debrecen.
- SZÁLE Antal**
1847 Magyarország összes törvényei fölzetekben... Pozsony
- SZANYI Mária**
1976 Kölcsönhatások egy magyar és egy szlovák népcsoport életében. Irodalmi Szemle, 19., 636—638.
1981 Ludová kerámia — Népi kerámia. Galanta.
- SZÁRAZ Pál**
1976 Nagykéri farsang vége. In: Néprajzi Közlések, II., Bratislava, 168—170.
- SZIKLAY János**
1899 Nyitravármegye lakossága. In: Nyitravármegye. Szerk. Sziklay J.—Borovszky S., Budapest, 169—215.
- SZILÁGYI Miklós**
1986 Új elemek a parasztság kultúrájában. Forrás, 1., sz., 41—46.
- SZOLNOKY Lajos**
1972 Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Budapest.
- SZOMBATHY Viktor**
1982 A „Párisi mocsár”. Új Szó, április 30., 6.
- SZOMJAS-SCHIFFERT György**
1972 Hajnal vagyon, szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók. Budapest.
- SZÓKE Béla**
1943 Újvári krónika. Érsekújvár népességének kialakulása és a XVIII. sz.-i Érsekújvár népe. In: A magyar lélek szolgálatában. Szerk. Vas K., Budapest, 26—36.
- TÁLASI István**
1980 Reflexiók és zárászó. In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szerk. Paládi-Kovács A., Budapest, 220—228. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7.)
1983 Vásárhely helye a magyar népi kultúra fejlődésében. In: Kiss Lajos Emlékkönyv. Hódmezővásárhely, 85—137.
- TÁLASI István szerk.**
1982 Néprajzi szöveggyűjtemény, I. köt. Budapest.
- THAIN János**
1942 Forgácsok egy kéziratban levő munkából. In: Nagy magyar értékeink védelmében és szolgálatában. Szerk. Bakos J., Érsekújvár, 70—72.
- THAIN János—TICHY Kálmán**
1991 Kisalföldi és gömöri népi építészet. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Liszka J., Budapest.
- THIRING Gusztáv**
1940 Komárom város és vármegye népessége II. József korában. Klny. a Magyar Statisztikai Szemle 18. évfolyamából, 5. sz.
- TIMAFFY László**
é.n.² Szigetközi krónika. Mosonmagyaróvár.
1980 Szigetköz. Budapest.

- TIMAFFY László**
 1985 A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára. Budapest (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 22.).
 1987 Juhász az Alsó-Garam mentén. In: Arató. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Balázs G.—Voigt V., Budapest, 111—123.
- TOMEŠ, Josef**
 1979 České a slovenské masopustní obyčeje a jejich mezinárodní obměny. In: Masopustní tradice. Lidová kultura a současnost, Brno, 37—51.
- TÖRÖK Károly**
 1870 Magyar alföldi népszokások. In: Magyarország képekben, I. Szerk. Nagy M., Pest, 61—65.
- TROCH Pál**
 1908 Adatok Taksony község történetéhez. Galánta.,
- TRUGLY Sándor**
 1985 A komáromi avar temetők kutatástörténete. Új Mindenes Gyűjtemény, 4., Bratislava, 37—61.
 1991 A Komárom-Hajógyári avar temető feltárása. 1979—1989. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1984—85., Szeged, 257—264.
- TURCZEL Lajos**
 1987 Az érsekújvári reálgimnázium padjaiban. Irodalmi Szemle, 29., 411—422.
- TURZOVÁ, Marta**
 1970 Fašiangy v Rajeckej doline. In: Zborník SNM — Etnografia, 11., 153—174.
- UJVÁRY Zoltán**
 1975 Varia folkloristica. Debrecen.
 1980 Népszokás és népköltészet. Debrecen.
 1983 Játék és maszk, I—III. Debrecen.
 1984 Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrája vizsgálatában. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk. Kunt E.—Szabados J.—Viga Gy., Miskolc, 37—51.
 1988 Játék és maszk, IV., Debrecen.
 1990a Farsang. Debrecen.
 1990b Folklor írásk. Miskolc.
 1990c Dramatikus népszokások, népi színjátékok. In: Magyar Néprajz, VII. Népszokások, néphit, népi vallásosság. Budapest, 265—328.
 1990d Mátyás király Gömörben. Mondák, anekdoták a néphagyományban. Debrecen.
- UROSEVICS Daniló**
 1969 A magyarországi délszlávok története. Budapest.
- VÁCLAVÍK, Anton**
 1925 Podunajská dedina v Československu. Bratislava.
- VÁLYI András**
 1796—1799 Magyar Országának leírása... I—III., Buda.
- VANEČKOVÁ, Mária**
 1982 Ludová architektúra v okrese Komárno. Hlas ľudu, 18. decembra, 4.
- VARGA Imre**
 1989 Szülőföldem, Csallóköz. Budapest.

VARGÁNÉ TÓTH Lília

1990 A termelés és fogyasztás összefüggése Nyékvárhely népi táplálkozásában. Új Menedes Gyűjtemény, 9., Bratislava, 65—91.

VARGYAS Lajos

1976 A magyar népballada és Európa, I—II. Budapest.

VILLÁNYI Szaniszló

1891 Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom.

1892 Három évtized Esztergom-megye és város múltjából (1684—1714). Esztergom.

VINCZE István

1958a Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő, 40., 83—104.

1958b Magyar borsajtók. Ethnographia, 69., 1—28.

VISKI Károly

1938 Etnikai csoportok, vidékek. Budapest.

VOIGT Vilmos

1975 Folklorizmus. In: Világirodalmi Lexikon, 3. köt., Budapest, 232—233.

1984 Neofolklorizmus. In: Világirodalmi Lexikon, 9. köt., Budapest, 204.

1987 Modern magyar folklorisztikai tanulmányok. Debrecen.

1990 A folklorizmusról. Debrecen.

VÖRÖSMÁRTY Géza

1976 Nyitra megyei présházak és pincék. Irodalmi Szemle, 19., 158—161.

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg

1988² Landleben im 19. Jahrhundert. München.

WILDHABER, Robert

1973 Bäuerliche Bremsvorrichtungen an Wagen und Schlitten. In: Land Transport in Europe. Ed.: A. Fenton, J. Podolák und H. Rasmussen. København, 488—513.

WOLFRAM, Richard

1972 Prinzipien und Probleme der Brauchtumsforschung. Wien.

ZAŤKO, Peter

1931 Domácka výroba. Bratislava.

ZOLNAI Gyula

1891 Mátyusföld nyelvjárása. Budapest (Köny. a Magyar Nyelvőről).

Helynévmutató

(Megjegyzés: A magyar helynevek mellett egyúttal azoknak mai hivatalos szlovák megfelelői találhatók.)

Aldebrő (Magyarország) 56.
 Appony Oponice 26.
 Bacsfa Báč 105., 109.
 Bajcs Bajč 127., 132.
 Bajta Bajtava 69., 90., 94.
 Bakabánya Pukanec 24.
 Balassagyarmat (Magyarország) 119.
 Bart Bruty 32., 65., 101., 109., 119., 122., 135.
 Bazin Pezinok 23., 27.
 Bánkeszi Bánov 27.
 Bátorkeszi Vojnice 11., 32., 33., 69., 126.
 Bécs (Ausztria) 23., 27.
 Bény Bíňa 101., 109., 114.
 Berencs Branč 64., 65.
 Bicske (Magyarország) 24.
 Bodak Bodíki 105., 109.
 Boldogfa Boldog 27., 28., 83., 107.
 Bős Gabčíkovo 109.
 Búcs Búč 35., 123.
 Budapest (Magyarország) 23., 32., 88.
 Budatín Budatín 21.
 Csákány(háza) Čakanovce 109.
 Cífer Cífer 27.
 Csataj Čataj 27.
 Cseke Čaka 27.
 Csicsó Čičov 105., 109., 121.
 Csornok Černík 64., 65.
 Csölösztő Čilistov 105., 109.
 Csúz Dubník 51., 52., 53., 54., 57., 60., 123., 124., 133.

Deáki Diakovce 118., 127.
 Dévény Devinská Nova Ves 9.
 Doborgaz Dobrohošť 105., 109.
 Dunahidas Most pri Dunaji 27.
 Dunamocs Moča 24., 118., 123., 124., 126., 135.
 Ebed Obid 77.
 Érsekújvár Nové Zámky 11., 13., 23., 24., 27., 33., 35., 37., 41., 42., 115., 117., 119., 121., 127., 131.
 Esztergom (Magyarország) 32.
 Fakóvezekény Plavé Vozokany 27.
 Farnad Farná 27., 28., 63., 65., 116., 117., 121., 122., 123., 125., 133., 134.
 Felbár Horný Bar 105., 109.
 Feldebrő (Magyarország) 56.
 Fűr Rúbaň 49., 51., 52., 60., 121.
 Galánta Galanta 24.
 Garamkövesd Kamenica nad Hronom 77., 91.
 Garammikola Mikula 127.
 Gomba Hubice 105., 109.
 Gúta Kolárovo 23., 41., 42., 43., 105., 109., 119., 127., 129.
 Gútor Hamuliakovo 26., 105., 109.

Gyíva	Divá 39., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 63., 65.	Kisölvéd	Malé Ludince 63., 65.
Győr (Magyarország)	15., 26.	Kisudvarnok	Dvorníky na Ostro- ve 83., 109.
Hegysúr	Hrubý Šur 106., 109.	Kisújfalu	Nová Vieska 31., 38., 39., 43., 45., 48–58., 60., 63., 65., 67., 71–74., 77., 118., 122., 126., 127., 135.
Helemba	Chľaba 64., 65., 77., 106., 107., 109., 110.	Kisvárad	Nitriansky Hrádok 111.
Hódmezővásárhely (Magyarország)	127.	Kolozsnéma	Klížská Nemá 118., 121.
Horvátgurab	Chorvátsky Grob 12., 24.	Kolta	Kolta 45., 50., 51., 52., 53., 54., 57., 60.
Ímely	Imeľ 12., 122., 132.	Komárom	Komárno 10., 12., 15., 16., 20., 21., 26., 42.
Ipolydamásd (Magyarország)	123., 125.	Komáromszemere	Semerovo 127.
Ipolypásztó	Pastovce 23.	Komáromszentpéter	Dolný Peter 123., 124.
Ipolyság	Šahy 96.	Komját	Komjatice 27.
Ipolyszalka	Salka 23., 68., 77., 85–98., 119., 121., 133., 134., 135.	Köbölkút	Gbelce 11., 26., 27., 30–43., 45., 49., 50., 51., 52., 58., 74., 109., 110., 119., 121., 122., 132., 135.
Izsa	Iža 121., 122., 127., 129.	Kőhídyarmat	Kamenný Most 11., 38., 45., 51., 52., 53., 54., 55., 60., 63., 65.
Jászfalu	Jásová 45., 49., 50., 51., 52., 53., 54., 56., 57., 60.	Kőrös	Kružná 64.
Jóka	Jelka 23.	Kural	Kurafany 27.
Kajal	Kajal 121.	Kürt	Strekov 26., 27., 43., 45., 49., 50., 51., 52., 53., 55., 56., 57., 58., 60., 63., 65., 74., 119., 127., 128., 129., 132.
Kamocsa	Komoča 21., 23., 118., 121., 123., 127., 135.		
Karcsák	Kračany 109.		
Karva	Kravany nad Duna- jom 24.		
Kemence (Magyarország)	96.		
Kéménd	Kamenín 11., 41., 101., 109., 121., 122.		
Kicsind	Malá nad Hronom 55., 121.		
Királylehota	Kráľova Lehota 21.		
Kisgyarmat	Sikenička 121.		
Kisnána (Magyarország)	45., 49., 50., 55., 56., 57., 60.		

Lékér	Hronovce 63., 64., 65.	Olgya	Ofdza 105., 109.
Leléd	Lelá 77., 85–98.	Padány	Padán 105., 109., 110.
Letkés (Magyarország)	87., 88.	Párkány	Štúrovo 13., 33.
Léva	Levice 16., 27., 42	Pered	Tešedíkovo 121., 122., 127.
Libád	Lubá 49., 50., 51., 52., 54., 55., 57., 60., 63., 65.	Perbete	Pribeta 127., 132.
Liptóújvár	Liptovský Hrádok 20.	Pozsony	Bratislava 12., 15., 20., 24., 26., 27., 32., 42.
Lucska	Lúčka 64.	Pozsonyszentgyörgy	Jur pri Bratislave 27.
Mad	Dolný Bar 24., 82–84.	Rekenyeújfalu	Rakovnica 64.
Madar	Modrany 45.	Récse	Rača 37.
Makfalva (Erdély)	25.	Répáshuta (Magyarország)	64.
Marcellháza	Marcelová 127.	Réte	Reca 11.
Martos	Martovce 118., 121., 123., 124.	Rózsahegy	Ružomberok 20., 21., 26.
Mátraderecske (Magyarország)	55.	Rudna	Rudná 64.
Medve	Medveďov 100., 109., 110.	Sárkány	Šarkan 39., 41., 49., 50., 51., 52., 53., 55., 57., 58., 63., 65., 118., 121.
Modor	Modrany 23., 27.	Sáró	Šarovce 127.
Muzsla	Mužla 42., 77., 91., 94., 122., 128.	Schvarzenegg (Svájc)	65.
Nagykér	Milanovce 64., 65., 106., 109., 110.	Selmecbánya	Banská Štiavnica 42.
Nagygye	Veľký Meďer 15.	Surány	Šurany 11., 111.
Nagyölved	Veľké Ludince 119., 120., 121., 123., 125., 127., 128., 132.	Szarva	Rohovce 109.,
Nagysalló	Tekovské Lužany 123., 124.	Szenc	Senica 27.
Nána	Nána 55.	Szentmihályfa	Michal na Ostrove 105., 109.
Naszvad	Nesvady 123., 130., 132.	Szered	Sereď 21.
Negyed	Neded 21., 23.	Szilice	Silica 25., 123.
Nyírágó	Agov 123., 126., 127.	Szob (Magyarország)	96.
Nyitra	Nitra 24.	Szódó	Svodov 127.
Nyitraivánka	Ivánka pri Nitre 111.	Szőgyén	Svodin 11., 49., 64., 65., 67., 68., 69., 70., 75., 76., 77., 100., 109., 119.
Ógyalla	Hurbanovo 11., 12., 37., 132.	Taksony	Matúškovo 105., 109., 114., 118.
		Tallós	Tomašíkovo 109., 110.
		Tardoskedd	Tvrdošovce 27., 121.

Tárnok	Trnávka 109.
Tata (Magyarország)	24., 26.
Tejfalu	Mliečno 103., 108., 109., 110., 113.
Teplicska	Liptovská Teplička 20.
Thun (Svájc)	65.
Trencsén	Trenčín 16., 24., 26.
Udvard	Dvory nad Žitavou 11., 118., 123., 124., 127., 135.
Vác (Magyarország)	27.
Vága	Váhovce 109.
Vágfarkasd	Vlčany 23., 106., 109., 113.

Vághosszúfalu	Dlhá nad Váhom 23., 127., 128.
Vágkirályfa	Kráľová nad Váhom 121.
Vágsellye	Šafa 21.
Vágtornóc	Tárnovec nad Váhom 24., 127.
Vágvecse	Veča 21.
Vajka	Vojka 105., 109.
Vámos	Mýto pod Ďumbie- rom 26.
Vízvár	Vrbica 21.
Zalaba	Zalaba 63., 65.
Zsigárd	Žihárec 106., 109.
Zsitvabesenyő	Bešeňov 11., 127.
	Žakarovce 58.

Kapitoly z národopisu Podunajskej nížiny

(Resumé)

Dunaj, ktorý pri Devíne dosiahne územie Karpatskej kotliny, preteká Podunajskou nížinou, ktorú svojim kľukatým tokom s množstvom prítokov a mŕtvych ramien rozdeľuje na dve časti. V nasledujúcich štúdiách sa zaoberáme ľudovou kultúrou, jednotlivými javmi aj určitými interetnickými vzťahmi (predovšetkým maďarského) obyvateľstva severnej časti Podunajskej nížiny, na území dnešného Slovenska.

V súčasnosti žije na juhu skúmanej oblasti zväčša maďarské, na severe spolu s maďarským aj slovenské obyvateľstvo. V priebehu historického vývoja etnický obraz sledovaného územia spetrovali aj príslušníci iných etník.

Je zrejmé, že Maďari pri svojom príchode v r.896 našli tu usídlené zmiešané slovanské, avarské a zčasti germánske obyvateľstvo, ku ktorému sa v ranom stredoveku pridávali aj skupiny Kunov a Pečenehov. Pravda oveľa významnejšia bola úloha nemeckých prisťahovalcov, ktorí sa tu usídľovali v priebehu stredoveku v niekoľkých vlnách, najhustejšie na západnom a severozápadnom okraji, avšak diasporicky boli usadení prakticky na celom sledovanom území, napr. v obciach Svodín (Szőgyén) a Gbelce (Köbölkút) a v mestách Nové Zámky (Érsekújvár) a Komárno (Komárom). V dôsledku tureckých vojen sa na tomto území usídľovali južní Slovania — Srbi a Chorváti utekajúci na sever pred Turkami. Srbi sa usadili v Komárne a na jeho okolí, Chorváti zas v takmer dvadsiatich obciach na okolí Bratislavy — medzi najvýznamnejšie sídla patrili Chorvátsky Grob (Horvátgurab) a Dúbravka. Obdobie po tureckej nadvláde prinieslo niekoľko osídľovacích vln, v rámci ktorých na severe Podunajskej nížiny našli svoj nový domov ďalší nemeckí kolonisti, zo severných žúp krajiny prichádzali Slováci. Z Moravy tiež prišla významná skupina dnes už pomaďarčeného alebo poslovenčeného obyvateľstva [napr. v obci Reca (Réte) dodnes nazývajú už pomaďarčených obyvateľov Hanákmi, v Šuranoch (Surány) a Hurbanove (Ógyalla) zas nachádzame poslovenčených moravských osadníkov]. Okrem už menovaných k celistvému etnickému obrazu treba prirátavať Židov a Cigánov-Romov. Po pozemkovej reforme a parcelácii veľkostatkov po 1.svetovej vojne sa tu usádzali aj českí legionári a konečne po 2.svetovej vojne to boli skupiny slovenského obyvateľstva, ktoré sem bolo presídlené v rámci výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.

Nech skúsime na tomto území akúkoľvek národopisnú tému, vždy musíme mať na zreteli uvedené etnické charakteristiky a dejiny osídlenia. (Tieto väzby, určité etnické súvislosti sú spracované v štúdiách o vinohradníckych stavbách, o transporte ľudskou silou, ako aj v štúdiu o fašiangových obyčajoch.)

Kultúrny obraz krajiny určovali popri dejinách osídlenia aj prírodné a zemepisné podmienky a (aj) z nich vyplývajúce hospodárske faktory. Sledovaná oblasť leží na križovatke v minulosti veľmi významných obchodných ciest. Tu sa odohrávala aj značná časť výmeny tovarov a produktov medzi susediacimi hornatými nížinnými oblasťami. Na základe prirodzenej delby

práce medzi jednotlivými časťami krajiny bolo samozrejmé, že stálymi hosťami tu boli slovenskí dopravcovia dreva- pltníci, predavači dreveného riadu, hmčiar, plátenníci, vápenkári, šafraníci, predavači ovocia a riadu, ako aj potulní remeselníci (drotári, sklenári, kotlári, korytári, atď.). Tunajší obyvatelia (predovšetkým predavači zeleniny a obilia, obchodníci s ovocím, priekupníčky s rybami, ako aj kupci dobytky, atď.) zas radi navštevovali trhy a jarmoky v susediacich hornatých krajoch a najmä vo veľkých mestách (Bratislava, Viedeň, Budapešť). Zo severných žúp pravidelne prichádzali žatevní robotníci, pritom aj zo sledovanej oblasti odchádzali výžinkári na zadunajské, rakúske a moravské veľkostatky.

Vandrovanie, stretávanie sa súviselo s hospodárskym životom, ktorý vytváral príležitosti na výmenu informácií medzi príslušníkmi jednotlivých etník. Takáto výmena mala jednoznačne vplyv na rozvoj, resp. formovanie ľudovej kultúry kontaktujúcich sa etník. Pravda, aby výmena tovarov a produktov prebiehala podľa možností bez problémov, bolo potrebné aspoň čiastočne ovládať jazyky. Toto sa zabezpečovalo počas stáročí fungujúcim systémom „výmeny detí“ (máme pekné príklady maďarsko-slovenskej, maďarsko-nemeckej, či slovensko-nemeckej výmeny z Horného Žitného ostrova a Matúšovej zeme, najmä z okolia Senca).

Keď teda chceme charakterizovať maďarskú ľudovú kultúru slovenskej časti Podunajskej nížiny, chápeme ju v širšom zmysle ako súčasť ľudovej kultúry panónskeho priestranstva. Pravda, zreteľne vyniknú jej rysy kontaktovej zóny najmä zo západu, severozápadu a severu, kde sa prelína smerom ku kultúre rakúskej, česko-moravskej a slovenskej. Z maďarskej ľudovej kultúry má najbližšie k zadunajskému variantu (ktorý sám je pod silným južno-slovanským, rakúskym, česko-moravským a slovenským vplyvom). Z východnej, resp. severovýchodnej strany sa pociťuje vplyv tzv. palóckej kultúry, charakteristickej pre severo-maďarské územie. Z oblasti Dolnej zeme tu tiež možno cítiť určité kultúrne impulzy (napr. v ľudovom staviteľstve Podunajskej nížiny).

Aby sme skutočne pochopili maďarskú ľudovú kultúru Podunajskej nížiny v jej štruktúre, jednoducho nie je možné skúmať ju izolovane. Vždy musíme mať na zreteli vzájomné kontakty prostredníctvom migrácií, štruktúru vzťahov, ktoré počas storočí spoluvytvárali túto kultúru do tej podoby, aká sa dnes javí výskumníkovi-etnografovi. Štúdie zaradené do tohto zväzku, niektoré popisné, iné analytické, by chceli byť dokladom týchto tvrdení.

Abschnitte aus der Ethnologie der Kleinen Tiefebene in Slowakien

(Zusammenfassung)

Die das Karpatenbecken bei Dévény erreichende Donau, teilt die Kleine Tiefebene (das Kleine Alföld) mit ihrem schlängelnden Lauf, mit ihren zahlreichen Nebenflüssen in zwei Teile. Die Studien dieses Bandes befassen sich mit der (in erster Linie ungarischen) Volkskultur, mit deren einigen Erscheinungen, mit dem Aufzeigen gewisser interethnischen Beziehungen vom nördlichen Teil, des sich vom Hauptfluss der Donau nördlich, im Raum der heutigen Slowakei erstreckenden Gebietes, von der Kleinen Tiefebene.

Heutzutage wird die untersuchte Region im Süden zum größten Teil von Ungarn, im Norden von mit Ungarn gemischten Slowaken bewohnt. Im Laufe der Jahrhunderte der Geschichte wurde das ethnische Bild der Region ausserdem durch mehreren anderen Volkselementen bunter. Offensichtlich ist, dass die landerobernden Ungarn 896 hier eine gemischte slawisch-awarische und zum Teil germanische Stammbevölkerung aufgefunden haben, zu denen sich im Frühmittelalter noch vereinzelte petschenegische und kumanische Volkselemente angeschlossen haben. Viel bedeutender ist aber die Rolle, der seit dem Mittelalter in mehreren Wellen angekommenen deutschen Ansiedler, die in erster Linie den west-nordwestlichen Winkel des Gebietes dichter bewohnt haben, obwohl sie sich vereinzelt im ganzen Raum niederlassen haben. [zB.: am östlichen Rande, in Szőgyén und Köbölkút, und in den Städten: in Neuhäusel (Érsekújvár) und in Komorn (Komárom).]

Infolge der Türkenkriege haben in unserem Raum vor allem die Südslawen (die nach Norden fliehenden Serben und Kroaten) Fuss gefasst: Die vorhergenannten im Raum von Komorn, die letzteren in etwa zwanzig Dörfern, im Raum von Pressburg (ihre bedeutendsten Siedlungen sind Horvátgurab und Dúbravka). Durch die Wirkung der Ansiedlungs- und Niederlassungswelle nach den Türkenkriegen, hat eine erneute Niederlassungswelle der Deutschen im nördlichen Teil der Kleinen Tiefebene Heim gefunden. Ausserdem sind Slowaken von den Nordkomitaten des Landes gekommen. Aus Mähren hat eine beträchtliche, heute schon ungarisch beziehungsweise slowakisch gewordene Bevölkerung hier Heim gefunden. (In Réte wird seitdem die mittlerweile madjarisierte Bevölkerung mährischer Abstammung, Hanaken genannt; in der Gegend von Surány und Ógyalla können wir mit einer slowakisch gewordenen Bevölkerung mährischer Abstammung rechnen.) Ausser den Aufgezählten müssen noch — zum vollständigen ethnischen Bild — auch die Juden und die Zigeuner und die, nach dem ersten Weltkrieg nach der Agrarreform auf ungarischen Gebieten ansässig gewordene tschehische legionarische Ansiedler, beziehungsweise die, als Wirkung des tschehisch-ungarischen Abkommens über Bevölkerungsaustausch aus Ungarn hierher umgesiedelte slowakische Bevölkerung hinzugefügt werden.

Unabhängig davon, welches ethnographische Thema in diesem Raum untersucht wird, diese ansiedlungsgeschichtliche und ethnische Eigentümlichkeiten müssen beachtet werden (in den Studien des Bandes findet man Beispiele für diese Verbindungen, für gewisse interethnische Zusammenhänge bei der Vorstellung von den Bauten am Weinberg, von den Werkzeugen der menschlichen Lastentragung oder von einigen Elementen der Traditionen zu Fasching vor).

Die kulturelle Physiognomie der Region wird neben der Ansiedlungsgeschichte, von den geographischen Bestimmungselementen und von den sich (auch) aus den beiden ergebenden wirtschaftlichen Faktoren kräftig beeinflusst. Der Landstrich liegt an der Kreuzung traditioneller und bedeutender Handlungswege, das ist der Tatsache zu verdanken, dass sich ein bedeutender Teil des Warenaustausches zwischen dem näheren Hügel- und Gebirgsland und der Tiefebene an dieser Stelle abgewickelt hat. Als Ergebnis der grossregionalen Arbeitsteilung waren hier slowakische Langholzflösser, Verkäufer Holzprodukte, Töpfer, Leinwarenverkäufer, insbesondere wandernde Handwerker (Drahtbinder, Gläser, Kesselflicker, Troghöhlen usw.) ständige Gäste. Die provinzielle Bevölkerung (vor allem die Gemüse- und Getreidekrämer, die Fischweiber und die Viehhändler usw.) haben aber die Märkte des naheliegenden Hügellandes und der Grossstädte (Pressburg, Wien, Budapest) mit Vorliebe besucht.

Von den nördlichen Komitaten sind regelmässig auch Gedingarbeiter auf dieses Gebiet gekommen, während auch von hier aus Teilschnitter auf die Latifundien von Transdanubien, Österreich und Mähren gegangen sind. Diese Wanderungs- und Begegnungsmöglichkeiten im Zusammenhang mit dem Wirtschaftsleben haben auch den Informationsaustausch zwischen den Völkern ermöglicht, und haben offensichtlich auf die Entwicklung, Gestaltung einiger Volkskulturen Wirkung ausgeübt. Um die reibungslosere Abwicklung dieser Warenaustauschverbindungen zu erleichtern, waren auch entsprechende Sprachkenntnisse erforderlich. Deren Erlernen sollte das jahrhundertlang ausgezeichnet funktionierende Kinderaustausch-System ermöglichen. (Es sind uns hauptsächlich vom oberen Teil der Grossen Schüttinsel und von Mátyusföld, in erster Linie von der Umgebung von Szenc schöne ungarisch-slowakische, ungarisch-deutsche, beziehungsweise slowakisch-deutsche Beispiele bekannt.)

Wenn man danach die ungarische Volkskultur des slowakischen Teiles der Kleinen Tiefebene charakterisieren möchte, dann kann man sie als organischer Teil der Volkskultur des Grosspannonraumes interpretieren. Inzwischen zeigen sich natürlich markant seine Übergangscharakteristika, in die Richtung, der in erster Linie von Westen, Nordwesten, Norden im Halbkreis umgebener, österreichischer, tschechisch-mährischer und slowakischer Kulturen. Während sie der transdanubischen Form der ungarischen Volkskultur am nächsten steht (die natürlich selber unter starkem südslawischem, österreichischem, tschechisch-mährischem beziehungsweise slowakischem Einfluss steht), man kann auch von Osten, Nordosten die kulturelle Wirkung des mit der sogenannten Paloczenkultur charakterisierbaren nördlichen ungarischen Sprachraumes spüren. Sie erhielt auch Richtung der Kleinen Tiefebene gewisse kulturelle Impulse (siehe zum Beispiel die Wohnhäuser der Kleinen Tiefebene).

Um die ungarische Volkskultur der Kleinen Tiefebene in ihrer Zusammengesetztheit wirklich verstehen zu können, ist es einfach unmöglich, sie isoliert zu untersuchen! Die nachbarvölkerlichen und migrationellen Verflechtungen, Verbindungssysteme, die diese Kultur jahrhundertlang so gestaltet haben, wie sie heutzutage dem Ethnologen erscheint, dürfen nie aus den Augen gelassen werden. Die Studien des Bandes — mal mit Beschreibungs-, mal mit Analysemethoden — möchten dafür Beispiele liefern.

TARTALOM

Bevezetés	7
A Kisalföld	9
A Kisalföld vándorai	19
 ANYAGI KULTÚRA	
A zsákmányoló gazdálkodás emlékei a köbölkúti mocsárban	31
Az emberi erővel végzett teherhordás eszközei és módjai a Páris patak völgyében	45
Egy fékező eljárás: a csúszó	63
A szőlőhegyek népi építkezése	67
 SZELLEMI KULTÚRA	
Mátyás király és a madiak	81
Adalékok az Ipoly mente néphitéhez	99
A kakasütés szokása az érsekújvári csizmadiák körében	115
Falusi temetők a szlovákiai Kisalföld keleti felén	117
 Irodalom	
Helynévmutató	137
Helynévmutató	155
Idegen nyelvű összefoglalók	159

Kiadja az OKTK Magyarságkutatás Program
Felelős kiadó: Juhász Gyula
Műszaki szerkesztő: Benda István
Szövegszerkesztő: Antal Béla
Szedés és tördelés: Teleki László Alapítvány Szerkesztősége
Készítette: Veszprémi Nyomda Rt.
Felelős vezető: Fekete István igazgató

A SOROZATBAN MEGJELENT

- I. Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706, I–II. kötet.
Szerk.: Benda Kálmán (1989)
- II. Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl
Szerk.: Fejős Zoltán–Küllös Imola (1990)
- III. A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben
Szerk.: Barabás Béla–Joó Rudolf (1990)
- IV. A beregszászi magyar gimnázium története
Szerk.: Benda István–Orosz László (1991)
- V. Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989
Szerk.: Diószegi László–R. Süle Andrea (1990)
- VI. Tőkés István: A romániai magyar református egyház élete
1944–1989 (1990)
- VII. Népi kultúra és nemzettudat
Szerk.: Hofer Tamás (1991)
- VIII. Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz (1991)
- IX. Diószegi István: Üllő és kalapács (A nemzetiségi politika
a XIX. századi Európában) (1991)
- X. Enyedi Sándor: Öt év a kétszázból. A Kolozsvári Magyar Színház
története 1944 és 1949 között (1991)
- XI. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.
Szerk.: Kontra Miklós (1991)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből
Szerk.: Gráfik Imre
Pávai István: Az erdélyi és moldvai magyarság népi
tánczenéje